

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О. В. БОРИСОВА

**ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА
УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

КУРС ЛЕКЦІЙ

КИЇВ-2017

УДК 327 (477)(075.8)
ББК 66.4 (4 Укр) я73
Б 825

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Луганського національного аграрного університету
(Протокол № 9 від 19 квітня 2017)*

Рецензенти:

Греченко В. А. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

Михальський І. С. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка, переміщеного до м. Старобільськ.

Куц Г. И. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології, політології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

Б 825 Борисова О. В. Зовнішня політика України : історія та сучасність / О. В. Борисова : курс лекцій. – Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. – 344 с.

ISBN 978-617-7582-01-3

У навчальному виданні розкриваються вузлові проблеми зовнішньої політики України від давніх часів до сьогодення. Основна увага зосереджується на аналізі історичних фактів, подій, змісті найважливіших для зовнішньої політики документів, діяльності українських державних діячів. До розв'язання низки питань запропоновано авторський підхід. Кожній темі лекції передую набір ключових понять, а в кінці вміщується короткий словник термінів і понять та список рекомендованої літератури.

Книга розрахована на викладачів та студентів вузів гуманітарних спеціальностей, а також тих, хто цікавиться проблемами міжнародних відносин та зовнішньої політики України в історичному контексті.

УДК 327 (477)(075.8)
ББК 66.4 (4 Укр) я73

ISBN 978-617-7582-01-3

© Борисова О. В., 2017
© ТОВ «Кондор-Видавництво», 2017

З М І С Т

Вступне слово.....	7
ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ. Теоретико-методологічні та історичні засади курсу	9
1. Зовнішня політика: історичний та теоретичний аспекти	9
2. Цілі й засоби зовнішньої політики	19
3. Принципи зовнішньої політики та міжнародного права	22
4. Теоретичні засади, принципи та завдання зовнішньої політики сучасної України.....	23
ТЕМА 1. Зовнішня політика Київської Русі	25
1. Загальна характеристика давньоруських зовнішньополітичних орієнтацій	25
2. Зовнішня політика перших Рюриковичів.....	27
3. Розквіт міжнародних зв'язків Київської Русі за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.....	44
ТЕМА 2. Зовнішня політика Галицько-Волинської держави.....	60
1. Зовнішньополітичні заходи князя Романа Мстиславовича.....	60
2. Зовнішня політика Данила Романовича Галицького	63
3. Зовнішня політика українського королівства від смерті Данила Галицького до падіння держави	72
4. Українська державно-політична традиція в XIV–XV ст.....	79
ТЕМА 3. Зовнішня політика Козацької України.....	83
1. Зовнішньополітична діяльність Запорозької Січі.....	83
2. Зовнішня політика гетьмана Богдана Хмельницького	92
3. Зовнішня політика українських гетьманів.....	118

ТЕМА 4. Зовнішня політика України доби Національної революції 1917–1920 рр.....	136
1. Зовнішня політика УНР. Брест-Литовський мирний договір.....	136
2. Зовнішня політика гетьмана П.Скоропадського	141
3. Зовнішньополітичні орієнтації ЗУНР. Проголошення Соборної України	147
4. Зовнішньополітичні дії УНР часів Директорії. Війни та втрата Україною незалежності.....	152
5. Українське питання на Паризькій мирній конференції. Встановлення на західноукраїнських землях окупаційних режимів	157
ТЕМА 5. Зовнішньополітична діяльність УСРР у 1920-х роках.....	163
1. Дипломатична активність УСРР на початку 1920-х рр.	163
2. Наростання тиску з боку московського центру	168
3. Україна і створення СРСР. Втрата ознак суверенності	170
ТЕМА 6. «Українське питання» в міжвоєнний час та на початку Другої світової війни.....	174
1. «Українське питання» як проблема європейської геополітики.....	174
2. Зовнішньополітичні орієнтири українських самостійницьких сил	179
3. Плани нацистської Німеччини і Україна.....	183
ТЕМА 7. Українська РСР на міжнародній арені у післявоєнний період.....	199
1. Розбудова зовнішньополітичного відомства УРСР. Позиція США та Великобританії щодо України.....	199
2. УРСР – член ООН	201
3. Участь УРСР у вирішенні низки міжнародних проблем повоєнного часу	203
4. Рішення проблеми кордонів УРСР	208

ТЕМА 8. Формування зовнішньої політики незалежної України	214
1. Початок становлення України як суб'єкта міжнародних відносин.....	214
2. Міжнародне визнання Української держави.....	215
3. Зовнішні та внутрішні чинники впливу на зовнішню політику України	217
4. Формування зовнішньополітичного курсу України та його устійнення.....	221
ТЕМА 9. Зовнішня політика України в 1991–2004 рр.	224
1. Україна у Співдружності Незалежних держав (СНД).....	224
2. Українсько-російські взаємовідносини	229
3. Західний напрямок зовнішньої політики	233
4. Україна в міжнародних організаціях (ООН, Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ)	246
5. Від багатовекторності до європейського вибору.....	249
ТЕМА 10. Зовнішня політика України у 2004–2010 рр.....	253
1. Особливості формування нового зовнішньополітичного курсу після Помаранчевої революції.....	253
2. Західний вектор зовнішньої політики	256
3. Східний вектор зовнішньої політики.....	266
4. Перша та друга «газові війни» Російської Федерації проти України	272
ТЕМА 11. Зовнішня політика України у 2010–2017 рр.....	292
1. Прихід до влади президента В.Януковича і «Харківські угоди» між Україною та Російською Федерацією	292
2. Відмова В.Януковича від курсу на європейську інтеграцію, Революція гідності та втеча президента.....	296
3. Підготовка та початок війни Російської Федерації проти України	303

4. «Гібридна війна»: визначення та характеристика	320
5. Використання дипломатичних засобів Російською Федерацією для прикриття гібридної війни проти України.....	327
Короткий словник термінів та понять.....	332
Основна література з курсу	338

ВСТУПНЕ СЛОВО

Даний курс лекцій створено на основі навчального предмету «Зовнішня політика України», який автором викладався на історичному факультеті Луганського національного університету імені Тараса Шевченка студентам напрямів «Країнознавство» та «Міжнародні відносини». Нині автор, як внутрішньо переміщена особа, викладає курси «Історія України» та «Історія української державності» в Луганському національному аграрному університеті, переміщеному до м. Харків. У них, згідно зі складеними нею авторськими навчальними програмами, багато уваги приділяється зовнішній політиці України в різний історичний час.

Досвід показав, що питання зовнішньої політики України цікаві й корисні всім без виключення майбутнім українським фахівцям з вищою освітою, а не тільки тим, хто отримує фах дипломата чи історика. Особливо проблеми зовнішньої політики актуальні сьогодні, коли Російська Федерація розв'язала проти України війну, яка спеціалістами зветься «гібридною».

Автор мала на меті створити видання, присвячене передусім аналізу історичних фактів, подій, явищ та діяльності видатних українських державних діячів у сфері зовнішньої політики України. Водночас розгляд зовнішньополітичних акцій, міжнародних угод, договорів проводиться на тлі загальноісторичного процесу.

Слід зазначити, що в Україні гостро відчувається брак літератури, в якій би фундаментально розглядалися проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики України за хоча б один з відрізків її історії. А в монографіях, що є дотичними до даної проблематики, викладені часом діаметрально протилежні погляди, базовані здебільшого на різних ідейно-політичних уподобаннях. І студентській молоді дуже важко в цьому розібратися самій, без допомоги вчених і викладачів.

Правда, з початку 2000-х рр. в Україні з'явилися сотні публікацій з проблем формування основних принципів зовнішньої політики України та реалізації пріоритетних напрямків роботи української дипломатії, побачили світ спогади й мемуари президентів, дипломатів та інших державних діячів,

причетних до становлення зовнішньополітичного курсу України, захищено сотні дисертацій з міжнародних відносин незалежної України, становлення та розвитку її зовнішньої політики тощо. Утім, значна їх частина позбавлена необхідної наукової ґрунтовності та відповідної джерельної бази; ці праці почасти мають кон'юнктурний характер, бо виконані для задоволення певних тогочасних політичних потреб.

Отже, фундаментальних досліджень у галузі історії української зовнішньої політики та дипломатії на сьогодні все ще надзвичайно мало. І причини цього ми вбачаємо насамперед у тому, що українські історики і до теперішнього часу не розробили ще єдиної методології дослідження історії України і не вирішили цілу низку концептуальних питань як самої історії України, так і дотичної до неї проблематики, в тому числі й тієї, що зачіпає вузлові проблеми зовнішньої політики та міжнародних відносин України.

Матеріали цієї роботи вже видавалися (Зовнішня політика України: навчальний посібник (Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2010. – 320 с.). Оскільки всі наші книги і статті були в так званій «ЛНР» публічно спалені, як «фашистські» і «бандерівські», разом з усіма книгами з бібліотеки українсько-канадського центру «Відродження» та бібліотеки кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, де автор пропрацювала все своє трудове життя до вересня 2014 року, ми вирішили наш втрачений спадок поступово відновити.

Тож нами був ретельно опрацьований з позицій нинішнього часу та нових підходів в українській історіографії, виправлений і доповнений текст нашого навчального посібника 2010 року і на цій основі розроблений текст нового навчального видання (курсу лекцій), що нині нами пропонується увазі шановного Читача.

Маємо надію, що наша робота буде корисною не лише студентам-міжнародникам, а й викладачам, аспірантам, магістрантам та студентам усіх українських вузів, учителям шкіл та інших навчальних закладів.

Вступна лекція

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУРСУ

План

1. Зовнішня політика: історичний і теоретичний аспекти.
2. Цілі й засоби зовнішньої політики. Дипломатія.
3. Принципи зовнішньої політики і міжнародного права.
4. Теоретичні засади, принципи та завдання зовнішньої політики сучасної України.

Ключові поняття: держава, зовнішня політика, традиціоналістський, модерністський та цивілізаційний підходи до зовнішньої політики, війна, дипломатія, міжнародні відносини, геополітика, принципи міжнародного права.

1. Зовнішня політика: історичний і теоретичний аспекти

Найголовнішим суб'єктом зовнішньої політики є ДЕРЖАВА. Для здійснення свого головного призначення – задоволення інтересів і потреб суспільства держава має вступати у взаємодію з іншими існуючими державами, виконувати *зовнішньополітичну функцію*.

Однією з істотних ознак держави є гуртування людей за спільністю території проживання. Через це *територіальне питання* є найважливішим як при виникненні будь-якої держави, так і в її подальшому існуванні. Процеси формування держав супроводжувалися боротьбою за розширення їхніх територій, за зміцнення і захист існуючих кордонів. Ось чому історично першою і впродовж тривалого часу переважною складовою міжнародної взаємодії було змагання як за перерозподіл територій, так і за збереження територіальної цілісності, суверенітету, недоторканості, протидія замахам на них.

Історичний аспект

Відомо, що з 3,5 тисяч років писаної історії людство тільки 270 років жило без війн. Тож війна майже весь час

існування людства була головним елементом зовнішньої політики, сприймалась як цілком прийнятний засіб розв'язання міждержавних проблем. Разом із тим поступово з'явилося і набуло поширення неконфліктне міждержавне спілкування, практика досягнення домовленостей, укладання угод. Утворення феодальних держав, що супроводжувалося роздрібненням соціальних організмів, призвело до того, що стосунки між країнами перетворилися на складну і заплутану систему васальних залежностей. Часи ж абсолютизму в Європі (кінець XVII–XVIII ст.) характеризувалися поширенням ідеї суверенітету, визнанням рівноправ'я держав. Але обидва ці принципи ще мали обмежене значення, на їхнє здійснення впливали феодально-династичні залежності. Суверенітет держави розуміли як такий, що збігається із суверенітетом монарха, що виступав єдиним носієм суверенітету («Держава – це я», – наголошував французький король Людовик XIV).

Наростанню інтенсивності міжнародних відносин, збагаченню їхнього змісту і форм сприяли європейські революції XVIII–XIX сторіч. Розвиток машинного виробництва, використання найманої робочої сили призвели до утворення Єдиного світового ринку, широкого розгортання міжнародної торгівлі, встановлення мережі економічних, технічних, наукових, культурних та інших зв'язків. У XIX столітті було укладено велику кількість угод щодо питань транспорту, зв'язку, санітарно-медичного обслуговування тощо. У цей час створюються перші міжнародні організації, що мали на меті сприяння вирішенню спеціальних питань (Міжнародний телеграфний союз, 1865 р., Всесвітній поштовий союз, 1874 р.). Також проголошується і починає втілюватися в життя принцип вільного судноплавства на міжнародних річках – Дунаї, Рейні та ін. Широко використовується інститут міжнародного арбітражу для вирішення різних спірних питань.

Однак, незважаючи на визнання демократичних політичних принципів – свободи, рівності, суверенітету тощо, ще довго практику міжнародних відносин визначала боротьба за сфери впливу, джерела сировини, ринки збуту та їх перерозподіл. У XIX–XX століттях тривають порушення принципу недоторканності держав, не виконуються вимоги про невтручання у справи інших; і насамперед це порушується щодо

малих і слабких країн. Продовжується політика територіальних завоювань.

Право держави на задоволення своїх інтересів шляхом війни, як і раніше, залишається непохитним і його навіть закріплюють у низці міжнародних угод. Зокрема, Віденський конгрес 1814–1815 рр. визнав законність колективної інтервенції на захист монархічних порядків та існуючих кордонів у Європі. З цією метою у 1815 році було створено «Священний союз» у складі Австрії, Пруссії, Росії і Франції. Застосування військової сили розглядалося як законний засіб розв'язання суперечок між країнами аж до середини ХХ ст. Анексія (насильницьке загарбання чужих земель унаслідок війни) та контрибуція (данина, яку переможець стягував з переможених) вважалися цілком правовими способами розширення території і державного збагачення.

Лише із середини ХХ ст. під впливом наслідків Другої світової війни (1939–1945 рр.), а згодом і загрози термоядерного конфлікту світова громадськість, правлячі кола держав, що мали визначальний вплив на глобальну геополітику, поступово доходять висновку про неприпустимість, згубність військового способу розв'язання міжнародних конфліктів у сучасних умовах. Але до цього людству ще треба було пережити період «холодної війни».

У другій половині ХХ століття поступово, але неухильно формується розуміння того, що в сучасному світі не існує таких обставин, які могли б виправдати застосування сили, що тягне за собою загибель людей. Але збройні конфлікти на планеті все одно не вщухали. На початку ХХІ ст. нарешті пробилася собі шлях до свідомості людей **велика гуманістична ідея** про природні й невідчужувані права кожної людини, насамперед – на життя. Набуває визнання пріоритет інтересів кожної окремої людини, необхідність ставити їх на чільне місце у світовій геополітиці, підпорядковувати їм зусилля держав та урядів. Це вносить суттєві зміни у зміст сучасної зовнішньої політики країн, поглиблює розуміння її сутності.

Хоча і досі в світі зберігається напружене протистояння різних ворогуючих сил, залишаються невирішеними численні регіональні проблеми, періодично спалахують вогнища конфронтації. Це загострилося зі вторгненням Російської

Федерації у 2008 році в Грузію, а особливо з 2014 року, коли Росія почала війну проти України.

Теоретичний аспект

Зовнішня політика вивчається різними галузями пізнання. Багатогранною тут є роль *історичної науки*. У ній вивчається історія міжнародних відносин, історія зовнішньої політики різних держав і вітчизняної зовнішньої політики, історія дипломатії тощо. У розвитку *філософії та соціології* вчені прагнули створити цілісну систему понять, категорій та принципів, які дозволили б накреслити узагальнений образ багатогранної людської взаємодії, якою є система міжнародних відносин та зовнішньої політики, здійснити глибинний та неупереджений їх аналіз. *Політологія*, базуючись на здобутках інших наук, здійснює комплексний підхід до вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики з позицій їхньої практичної організації, якомога більш оптимального використання існуючих можливостей та наявних засобів.

Тож **методологічну базу** дослідження зовнішньої політики і міжнародних відносин становлять як загальнонаукові підходи, принципи та положення науки методології й історичної науки, так і широкий спектр методів, які перейшли з інших наук – філософії, теорії міжнародних відносин, політології, соціології. Дослідження зовнішньої політики й міжнародних відносин відбувається як на **концептуальному, так і на емпіричному рівнях**. Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливе значення мають методи аналізу, синтезу та абстрагування.

Концептуальний рівень проблеми

Концептуально в методології дослідження міжнародних відносин та зовнішньої політики склалися **два головних напрями** дослідження і тлумачення сутності міжнародних відносин та зовнішньої політики – *«традиціоналістський»* і *«модерністський»*.

Перший («традиціоналістський») породжений думкою, що сутністю міжнародних відносин і зовнішньої політики є взаємодія держав між собою, а головним засобом здійснення такої взаємодії є дипломатія. Для багатьох «традиціоналіс-

тів» (Г.Моргентау, К.Томпсон, У.Фокс, А.Вольферс, Р.Арон, С.Хофман та ін.), царина міжнародних відносин та зовнішньої політики є ареною вічного суперництва, яке зумовлене, зокрема, природною схильністю людей до насильства і жагою влади. Тож найперше, до чого звертаються такі дослідники, це проблеми конфліктів, їхнє коріння, причини виникнення та шляхи розв'язання, проблема війни і миру тощо.

У межах «традиціоналістського» методологічного підходу значною мірою залишається й переважна більшість дослідників пострадянського простору. Для них характерне базування на ідеологічних засадах, бачення міжнародних відносин і зовнішньої політики тільки як невпинної боротьби їх учасників за власне управління. Такі погляди призводять до спрощеного тлумачення подій та процесів міжнародного життя. Слід мати на увазі, що наука справляє значний вплив на позиції правлячих кіл держав, сповідування ж визнаними у своїх країнах вченими конфронтаційної ідеології стає вже на заваді розвитку міжнародного співробітництва та розширення міждержавних зв'язків.

У другій половині ХХ ст. формується *другий методологічний підхід* до вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики – «модерністський». Його представники виходять насамперед з того, що міжнародні відносини і зовнішня політика країн – це не тільки царина міждержавних стосунків, що коло їхніх суб'єктів треба розширити за рахунок різного роду приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо. Тобто, ці вчені в коло суб'єктів міжнародної політики вводять деякі структури громадянського суспільства.

«Модерністам» (М.Каплан, Р.Роузкранс, Р.Снайдер, Х.Брук, Б.Сепін та ін.) притаманне прагнення застосовувати до визначення міжнародних відносин і зовнішньої політики новітні математичні методи й методики, які містяться, зокрема, в теорії ігор, теорії систем, теорії ймовірностей тощо. У 90-ті роки ХХ ст. «модерністські» методологічні настанови прориваються і в українську політичну науку та практику. Значною мірою цьому сприяла інтенсивна деідеологізація, декомунізація суспільного життя на пострадянському просторі.

«Модернізму» властива прагматистська спрямованість. Прагматизмом (від грецьк. прагма – справа, дія) називається

пізнавально-практична позиція, яка ґрунтується на схильності визнавати мірилом істинності знання його практичну цінність, те, наскільки це знання сприяє досягненню успіху в діяльності. Новітні методи та методики дозволили досягти певних успіхів у поглибленні знань про міжнародні відносини і зовнішню політику, відпрацювати нові форми та процедури взаємодії. Орієнтація на якомога більш оптимальні способи і шляхи досягнення мети сприяла піднесенню ефективності та плідності практичних дій. Але вона ж і призвела до ігнорування загальних соціальних закономірностей, що обмежує вивчення предмету тільки відстеженням плину зовнішньополітичного життя, пошуком засобів оперативного і дієвого втручання в нього. У результаті прагматизм обернувся проти самих «прагматиків-модерністів», зводячи їхні дослідження тільки до порадників із досягнення максимальної практичної користі, знищивши в них фундаментальність і звівши нанівець усю їхню теоретичну цінність.

Тривалий час наука про міжнародні відносини і зовнішню політику фактично була зведена здебільшого до вивчення зовнішньої політики окремих держав. Увага дослідників при цьому зосереджувалася на аналізі національних інтересів, визначенні критеріїв та ознак національної могутності й сили. Такий підхід є плідним, особливо для молодих держав, у яких процеси національного самопізнання та самоідентифікації об'єктивно є дуже потужними, як також і для вивчення історії зовнішньої політики «старих» держав, що мають багату історію своєї зовнішньої політики. Але ж і тенденцію сучасного світу до глобалізації скидати з уваги не слід, а відповідно шукати та розробляти й інші підходи.

Наприкінці 1960 – на початку 1970 рр. у науці та політичній практиці відбулося поступове подолання уявлень про міжнародні відносини як про звичайну сукупність зовнішніх політик окремих країн і сформувався розуміння їх як *цілісної збалансованої системи, функціональної єдності усіх складових компонентів*. Цю тенденцію можна трактувати як певну **синтезу** того, що є плідним у «традиціоналістському» методологічному підході, і переваг «модерністського» підходу.

З критикою основних положень вказаних вище двох головних концепцій теорії зовнішньої політики та міжнародних

відносин нині активно виступають: транснаціоналізм (засновники – американські вчені Дж.Ная та Р.Кохейн), неомарксизм (засновники – І.Валерстайн, С.Амін, Р.Кокс, Ф.Кардозо та ін.) та інші постмодерністські течії.

Цивілізаційний підхід

до міжнародних відносин і зовнішньої політики

Розвал СРСР і ті соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в пострадянських республіках та східноєвропейських країнах на початку 1990-х років, були передовсім виразом філософії «нового політичного мислення», з якої випливала необхідність формування нової парадигми (моделі) нового світу, світу після «холодної війни». Відповідно до цієї філософії дослідники твердять, що світ більше не можна ділити на два блоки, бо їх уже немає. Для того, щоб зрозуміти, які групи країн впливають на глобальні політичні процеси, нині все частіше пропонується застосовувати **принцип приналежності до тієї чи іншої цивілізації**. Сучасний світ є не двополюсним, а багатовимірним. Цивілізаційний підхід у застосуванні до зовнішньої політики в умовах такого нового світопорядку – це:

а) інші критерії поділу світу, ніж тільки політичні, а ще й економічні, культурні, релігійні, філософські;

б) множинність критеріїв, що робить світ не бінарним (тобто поділеним на два протилежних табори), а багатовимірним.

На думку видатного політика Жака Делора, «політична ідеологія та економічні інтереси посідають не найважливіше місце в житті людей. Люди змагаються і гинуть за інші ідеали й цінності – за віру, сім'ю, кровні узи. Ось чому після закінчення «холодної війни» центральне місце в сучасному світі посіло зіткнення цивілізацій. І через це парадигма цивілізації краще, ніж будь-яка інша альтернатива, сприяє зародженню взаєморозуміння і дозволяє впоратися з явищами, що відбуваються в сучасному світі». Прихильником ідеї зіткнення цивілізацій в сучасному світі та її найзначнішим теоретиком є С.Гантінгтон (найголовніша праця – «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку»).

Розвиток цього підходу до зовнішньої політики позначився виникненням таких понять, як «новий міжнародний

і політичний порядок», «новий інформаційний порядок», «деідеологізація міждержавних відносин», «свобода вибору шляхів розвитку», «єдність і взаємозалежність цілісного світу», «верховенство загальнолюдських інтересів», які у своїй сукупності означають здійснення політики в дусі «нового політичного мислення». Правда, новизна цієї нової політичної філософії є відносною. Ідеї, що складають її зміст, думки про гуманістичні принципи взаємовідносин держав і народів між собою тощо висловлював ще у 1920–1930-х рр. академік В.І.Вернадський. А фундаментальні теоретичні положення розробляли Нільс Бор (у 1944 р.), Альберт Ейнштейн (у 1945 р.), Бертран Рассел та Фредерік Жоліо-Кюрі (у 1955 р.). Вони присутні у низці головних документів Руху неприєднання, Пагуошського руху вчених за мир і роззброєння та ін.

Емпіричний рівень проблеми

Емпіричний рівень дослідження визначає параметри і дає загальну характеристику реальної зовнішньої політики, що є основою для встановлення її найважливіших закономірностей. На цьому рівні дослідження ґрунтується на *описі та спостереженні* й спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Виділяються **три групи методів наукового пізнання** на емпіричному рівні:

1) *загальні методи* дослідження, або «методи аналізу ситуації», які об'єднують найпростіші засоби пізнання (спостереження, аналіз документів, порівняння). Саме аналіз документів дає змогу виявити основні положення, норми й завдання суб'єктів зовнішньої політики. На сучасному етапі наукового пізнання альтернативними є електронні джерела інформації та геоінформаційні системи;

2) *експлікативні методи* – мають аналітичний характер і відзначаються точністю й конкретністю. Це – контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод;

3) *конструктивні методи* – вони пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, до яких відносяться: експеримент, моделювання, прогнозування, дельфійський метод, побудова

сценаріїв і системний метод (не плутати з системним підходом).

Принципи дослідження та підходи

Крім методів, методологія історичного дослідження базується на **принципах**, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті тієї чи іншої проблеми і впливають з первинних уявлень про об'єкт дослідження.

Так, сучасну розмаїтість міжнародних відносин та складність системи зовнішньої політики будь-якої країни неможливо висвітлити не використовуючи *принцип структурування*. Вивчення ж історичної реальності з погляду її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування сучасного й майбутнього станів забезпечує *принцип історизму*. Він дає можливість розглядати процеси дійсності в їхньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. *Принцип об'єктивності* виражає необхідність неупередженого, об'єктивного, наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичного процесу в сукупності різноманітних фактів і подій, забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного в науковому пізнанні.

З науковими теоріями, методами та принципами тісно пов'язані конкретні **підходи**, які є не менш важливими як у науковому пізнанні, так і в концептуальному розумінні зовнішньої політики і міжнародних відносин. Найпоширеніший з них сьогодні – *системний підхід*, який сприяє адекватній постановці проблем і виробленню логічно-послідовної стратегії їх розв'язання. Його *поєднання з методами точних наук* стає ще однією причиною його популярності серед учених і породжує надії на надання дослідженням у цій сфері належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості. Підійти до вивчення зовнішньої політики й міжнародних відносин із сучасних наукових позицій дає змогу *діалектичний підхід*, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і сприяє об'єктивному вивченню рушійних сил міжнародних процесів.

Загалом же системний підхід дозволяє вивчати елементарні структури явища та його взаємозв'язки, а діалектич-

ний дає змогу розглядати його еволюцію. Реалізовувати системний підхід допомагають дедуктивний та індуктивний методи. Перший дозволяє йти в дослідженні від загального до одиничного, а другий є способом судження про загальні особливості явища, виходячи із знання про його окремі елементи. Історична наука давно виробила і плідно застосовує до вивчення зовнішньої політики *проблемно-хронологічний та конкретно-історичний підходи*.

Змістовні поняття

Що ж таке зовнішня політика? *Це – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших суспільних взаємин, що склалися на національному ґрунті в межах конкретної держави і продовжених на рівні міжнародного спілкування на світовій арені.*

Поруч із поняттям «зовнішня політика» вживаються й інші, схожі поняття, які виглядають синонімами, але мають власне, специфічне смислове навантаження. Це насамперед поняття «міжнародна політика» та «міжнародні відносини». Прийнято вважати, що поняття «міжнародні відносини» більш широке, ніж «міжнародна політика», адже позначає не тільки політичні, а й інші (економічні, соціальні тощо) зв'язки між суб'єктами міжнародного життя. І в політичних документах поняття «міжнародні відносини» вживають тоді, коли треба наголосити на офіційному характері зв'язків між країнами, на відміну від позаурядових, громадських або особистих контактів та ініціатив. (Інколи щодо останніх вживається публіцистичний термін «народна дипломатія»).

Сучасні міжнародні відносини – це сукупність міжнародних політик окремих держав. Цю сукупність як глобальну взаємодію ще називають **світовою геополітикою**. В її структурі вирізняють два компоненти:

- міждержавні відносини (або *зовнішню політику держав*);
- і діяльність недержавних суб'єктів.

Зовнішня політика України і є **предметом нашого навчального курсу**. Ми її будемо розглядати в історичному аспекті – від часу постановня держави Русь з центром у Києві до сучасної незалежної Української держави.

2. Цілі й засоби зовнішньої політики

Ми вище зазначали, що історично першими були і впродовж тривалого часу залишалися пріоритетними такі цілі учасників міжнародних взаємин, в яких переважним чином містилися їхні територіально-економічні зазіхання. У ХХ ст. гегемоністські прагнення великих держав утілювались у спробах силового насаджування певних моделей суспільного устрою в інших, часом залежних країнах, примушування їх дотримуватися нав'язаних їм умов і принципів. У зв'язку з цим до цілей і завдань зовнішньої політики слід відносити також протистояння держав іноземному впливу, об'єднання зусиль для спільної протидії такому впливу та втручання. Так, національно-визвольні та антиколоніальні рухи залежних у минулому країн і народів, будучи на перший погляд справою внутрішньополітичною, на ділі мають значні зовнішньополітичні прояви. В останні десятиріччя ХХ ст. у структуру цілей і завдань зовнішньої політики окремих країн увійшли такі, як:

- участь у міжнародному поділі праці та зв'язаному з ним обміні товарами, сировиною, технологіями, науково-технічними винаходами та духовними цінностями;

- спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу (захист довкілля, боротьба з хворобами, наркоманією, злочинністю тощо; у нинішньому столітті все більш чільне місце посідає спільний пошук шляхів долання наслідків глобального потепління клімату планети);

- спільний захист прав людини;

- колективне забезпечення міжнародного миру та безпеки.

Співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики також має велике значення в системі зовнішньополітичних взаємозв'язків. Зовнішня політика є продовженням внутрішньополітичних процесів, залежить від суспільної природи і характеру пануючих у країні соціальних сил, є похідною від них. З іншого боку, лінія поведінки правлячих кіл на міжнародній арені може посилювати, або, навпаки, послаблювати їхні внутрішньополітичні позиції, авторитет існуючої влади. Часто зустрічається і таке, що ті чи інші міжнародні акції чи якісь зусилля владні еліти здійснюють ще й для того, щоб вирішити свої внутрішньополітичні проблеми.

Як уже зазначалося, найпоширенішим засобом здійснення зовнішньої політики, вирішення проблем міждержавних взаємин впродовж усієї історії людства була війна. Застосування сили або загроза такого застосування і досі залишається часто вживаним «аргументом».

Війна – це тривалий збройний конфлікт між окремими країнами, групами країн або верствами населення в одній країні.

Визначення війн подамо таким чином, щоб була відразу помітною чітка бінарність (протилежність) їхніх характеристик. Тож війни бувають:

- визвольними та загарбницькими;
- локальними (регіональними) та світовими;
- двосторонніми та коаліційними;
- такими, що ведуться із застосуванням звичайної зброї, і такими, в яких застосовуються засоби масового знищення.

Будучи не в змозі цілком вилучити війну із практики міжнародних контактів, світове співтовариство сформулювало в підвалинах сучасного міжнародного права головні вимоги щодо ведення війн. Ці вимоги визначені, зокрема, в Женевській конвенції 1949 року про захист жертв війни та в додаткових документах до неї від 1977 року, у багатосторонніх міжнародних угодах про заборону певних видів зброї масового знищення, режими утримання військовополонених, поранених і хворих, поводження з цивільним населенням у випадках збройного конфлікту.

Процес гуманізації суспільних відносин, дедалі твердіше прагнення дотримуватися невід'ємних прав людини (перш за все права на життя) призвів до того, що люди дедалі ясніше розуміють, що альтернативою всезагальному миру може бути тільки всезагальне знищення й загибель людства. Відповідно до старого політичного мислення, яке довгий час панувало в суспільстві колишнього СРСР, начебто в результаті нової світової війни імперіалізм загине, а натомість у всьому світі запанує соціалізм. З цього приводу Дж.Гелбрейт влучно сказав, що в такому разі попіл капіталізму нічим не буде відрізнитися від попелу соціалізму. Тож при вирішенні міжнародних протиріч і конфліктів на перший план сьогодні повинні виходити не військові, а політичні засоби і методи.

Стосовно ж військових аспектів зовнішньої політики, які, безперечно, існують і будуть існувати ще довго, то практика в дусі нового геополітичного мислення вимагає орієнтуватися на *принцип розумної достатності* військового потенціалу окремих країн, який мав би виключно оборонний характер і забезпечував необхідний опір агресії ззовні. Цей принцип передбачає поступове зниження рівня військового потенціалу всіма учасниками міжнародної взаємодії і, у першу чергу, ядерного роззброєння при дотриманні гарантій безпеки держав.

Дипломатія

У людському суспільстві завжди існували засоби мирного вирішення міжнародних спорів. Найпоширенішим серед них є інститут, спеціально призначений для здійснення зовнішньої політики мирними засобами – **дипломатія**. У сучасному світі дипломатія постає одним із найважливіших засобів здійснення зовнішньої політики тією чи іншою країною. Поняття «дипломатія» походить від давньогрецького «*diplōma*», що означало «лист, складений навпіл». Дипломатом уважали особу, яка мала такий лист, тобто документ, що засвідчував її державні повноваження. Серед головних завдань дипломатії спочатку було здобуття і використання переваг у конфліктних ситуаціях, регламентація і впровадження процедури їх розв'язання. З цією метою були розроблені і впроваджені процедури оголошення війни, надання політичного притулку, звертання до третьої сторони задля запобіганню війні, вимоги й правила недоторканності культових споруд тощо.

Практика постійної дипломатичної служби була встановлена в Європі у XIV–XV ст. Формується професійний корпус дипломатів. Починаючи від XIX століття поруч із двосторонньою дипломатією поширюються багатосторонні контакти, проводяться міжнародні конференції, утворюються постійні дипломатичні, економічні, культурні міжнародні організації.

Нині **дипломатією** прийнято вважати *офіційну діяльність держав, урядів, інших уповноважених осіб, органів та установ, які здійснюють зовнішні зносини держави, проводять визначену офіційними документами держави міжнародну політику, представляють інтереси держави за кордоном, у міжнародних та міждержавних організаціях.*

У сучасному суспільстві дипломатія виконує функцію регулятора спірних міждержавних питань, розширення контактів, взаємин і співробітництва між країнами та народами. Обмін інформацією між урядами по дипломатичних каналах робить можливою зміну позицій сторін, їх корекцію, досягнення компромісу, згоди. Тож дипломатія – це ще й мистецтво ведення переговорів, досягнення порозуміння при одночасній тонкій грі, що ведеться задля здійснення поставлених державою перед дипломатом цілей. У цьому зв'язку доречно нагадати знамениті, що стали вже крилатими, слова Генрі Пальмерстона: «У Британії немає довічних друзів і немає довічних ворогів, у неї є лише довічні інтереси». Дипломатія є надзвичайно витонченою технікою спонукання, використання різноманітних чинників впливу. Утім, на жаль, мистецтво дипломатії і донині більш успішне там, де вона спирається на все ще більш переконливий «аргумент» – силу.

3. Принципи зовнішньої політики і міжнародного права

Систему зовнішньої політики і міжнародних відносин регулюють норми і принципи міжнародного права. Розгляд конкретних юридичних норм не входить у наше завдання, а ось **принципи** міжнародного права необхідно розглянути.

П'єр Прудон зазначав, що принципи взагалі є *душею історії*. «Будь-який предмет, – писав він у праці «Війна і мир: дослідження про принцип і зміст міжнародного права» (1864 р.), – має свою ідею, отже, свій принцип і свій закон; будь-яке явище відповідає якійсь ідеї; ніщо не відбувається в світі, не виражаючи якоїсь ідеї, – все це є аксіомою новітньої філософії... На принципах ґрунтується все життя народів і все моральне значення їхнього побуту; в ім'я принципів здійснюються державні перевороти; в ім'я їх умирають і народжуються спільноти».

Принципи зовнішньої політики і міжнародного права мають вищу юридичну силу в порівнянні з іншими нормами міжнародного права та зобов'язаннями за міжнародними угодами. Це – *фундаментальні норми міжнародного права, які відбивають сутнісний зміст міжнародних відносин і зовнішньої політики*.

Своє втілення принципи зовнішньої політики і міжнародного права отримують у міждержавних угодах. Головним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані головні принципи міжнародного права і передбачені заходи для їх дотримання, є Статут Організації Об'єднаних Націй, що його ухвалили у 1945 році 50 держав-засновників ООН. Найважливіші принципи сучасної зовнішньої політики держав викладені також у «Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх зносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» (1970 р.). Важливу роль у розвитку головних принципів, у наповненні їх новим змістом відіграв Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1975 року. Існують і інші важливі у цьому відношенні документи. Серйозне значення у конкретизації та визначенні процедур здійснення міжнародних принципів мають двосторонні угоди держав про співпрацю.

Головні принципи сучасної зовнішньої політики і міжнародного права є такими: принцип мирного співіснування, суверенної рівності держав, рівноправ'я народів та їхнього права на самостійне визначення своєї долі, незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах, принцип непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, мирного врегулювання суперечок, невтручання у внутрішні справи держав, сумлінного виконання зобов'язань по міжнародному праву та угодах, всезагальної поваги прав і головних свобод людини.

4. Теоретичні засади, принципи та завдання зовнішньої політики сучасної України

За таких складних і не цілком визначених умов у 1991 році постала сучасна незалежна Україна і їй довелося заявляти про себе як про самостійного учасника міжнародних відносин, напрацьовувати свій власний зовнішньополітичний стиль і курс. Але на сьогодні зовнішня політика незалежної України вже розбудована і її фундаментальні характеристики ми вже можемо визначити.

Теоретичні засади зовнішньої політики України: ідеї державності, гуманізму, українська традиційна філософія і менталітет українського етносу.

Ці засади – джерело доктрини, концепції та мети зовнішньої політики Української держави.

Засади зовнішньої політики України базуються на дотриманні загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статут ООН, Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії для нової Європи та інших документах ОБСЄ.

Принципи зовнішньої політики України. Принцип мирного співробітництва, співіснування, поваги до загальнолюдських цінностей, активної співпраці між країнами – один з найголовніших. Він передбачає на взаємній основі: суверенну рівність і поважання суверенітету; територіальну цілісність і непорушність кордонів; невтручання у внутрішні справи; дотримання і виконання міжнародних договорів і зобов'язань; врегулювання міжнародних спорів і конфліктів виключно мирними, політичними засобами.

Завдання зовнішньої політики України:

утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави, забезпечення стабільності її міжнародного становища; збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів; входження до світової економічної системи задля повноцінного економічного розвитку, підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном; створення умов для підтримки контактів із зарубіжними українцями і вихідцями з України, надання їм допомоги згідно з міжнародним правом; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Становлення та розвиток зовнішньої політики України в історичному плані ми і будемо розглядати протягом наступних наших лекцій.

Тема 1

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

План

1. Загальна характеристика давньоруських зовнішньополітичних орієнтацій.
2. Зовнішня політика перших Рюриковичів.
3. Розквіт міжнародних зв'язків Київської Русі за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Ключові поняття: *«норманська теорія», язичницька Русь, «шлях із варяг у греки», християнство, християнська цивілізація, східно-християнська Русь, міжнародний договір, візантійський цезаропанізм.*

1. Загальна характеристика давньоруських зовнішньополітичних орієнтацій

Зовнішня політика тісно пов'язана з процесом державотворення. Київська Русь мала свої періоди становлення (VII – поч. IX ст.), зростання (IX–X ст.), розквіту (IX – перша третина XII ст.), диференціації (середина XII – середина XIII ст.) і послідуєчої за ординською навалою повільної трансформації, коли в її межах усе більш чітко починають проглядатися контури нових етносоціальних утворень (друга половина XIII–XV ст.).

Найважливішою політичною віхою в житті держави Русь було об'єднання династією Рюриковичів основної маси слов'янського східноєвропейського етнічного масиву, а вирішальною культурною подією – прийняття обширного комплексу східно-християнської культури, що включило Русь у систему відповідного цивілізаційного світу. Все зазначене також мало велике значення у процесі формування та розвитку (генези) давньоруських зовнішньополітичних орієнтацій.

Російський історик В.Т.Пашуто, досліджуючи міжнародні зв'язки Київської держави, ще в 1960-х рр. розробив **періодизацію** історії її дипломатії, яку цілком можна застосовувати й

сьогодні. Він виділив *два основні етапи* становлення та розвитку руської дипломатії.

Перший – *ранньофеодальний* (XI – XI ст.), коли відносно єдина тоді дипломатична служба виконувала вже дві чітко визначені функції: внутрішню – імперську, покликану забезпечувати виконання васалітетних обов'язків неслов'янськими народами, що входили до складу Київської Русі, і зовнішню, або міжнародну – щодо зарубіжних країн.

Другий етап припадає вже на *період феодальної роздробленості* (або за сучасним терміном: *регіоналізації*), який характеризувався в політичній сфері колективним сюзеренітетом найсильніших князів і закінчився часом нападу монгольської Орди на Русь та падінням Києва (XII ст. – 1240 р.).

Отже, говорячи про добу Київської держави, першим зовнішньополітичним чинником в її історії слід уважати те, що зветься *«приходом»*, або *«призванням» варягів з русів*.

Першими з'явилися у Києві, в землях полян, згідно із джерелами та переказами, «мужі Рюрика» – **Аскольд і Дір**. У історичній літературі стверджується, що вже в середині IX ст. на цих землях виникло могутнє державне об'єднання, яке виходить на арену світової історії, утверджуючи себе у ролі важливого чинника тогочасної міжнародної політики.

Аскольд проводив активну зовнішню політику. За часів його правління Русь міцно утвердилась на узбережжі Чорного моря, яке в тогочасних джерелах дістало назву «Руського моря». Головний напрям політичних інтересів Аскольда – це був *південь і південний схід*, де знаходились найрозвинутіші на той час країни. У 852 – 853 рр. руське військо на прохання санарійців (населення Кахетії /Східної Грузії/) взяло участь у протидії арабській інтервенції в Закавказзя. У 864 р. (або 865 р.) дружини київського князя доходять до м. Абесгун в Ісфагані (провінція Ірану). Руські купці з'являлися в Багдаді – столиці Арабського халіфату якраз у період його розквіту.

Проте головним зовнішньополітичними акціями князя Аскольда були його походи на Константинополь 860, 863, 866, 874 рр.

Так, 18 червня 860 р. флот русів кількістю 200 кораблів з'явився під Константинополем. Руси і до того з'являлись на

міжнародній арені, і їх дуже боялись, бо ті відзначались великою жорстокістю, навіть за мірками тих часів. У греків на момент появи русів під їхньою столицею імператор Михаїл знаходився в поході в Малій Азії, тому про облогу Константинополя, як про щось страшне, згодом згадував константинопольський патріарх Фотій. Руси там влаштували справжню різанину. Але дуже скоро руський флот відійшов, бо їм стало відомо, що імператор терміново повертається. Пізніше Фотій припише спасіння Константинополя захисту Божої Матері, іконою якої греки прикрилися.

Руси на чолі з Аскольдом ще не раз наганяли жах на греків. Отже, **південний напрямок** зовнішньої політики Руси і до появи на Київському княжому столі перших Рюриковичів слід уважати головним.

Другим зовнішньополітичним чинником Київської держави часів Аскольда були **стосунки зі Степом**. Це був дуже серйозний напрямок і обидва князі ходили в похід проти печенігів, що тоді вперше з'явилися в Степу і загородили Києву прохід до Чорного моря. Печенігів «мужі Рюрика» розбили. До часу правління Аскольда джерела відносять і *перше хрещення Русі*. Але те «Аскольдове хрещення», як відомо, значного сліду в історії Русі не залишило.

Час Аскольда і Діра був початком становлення Київської держави, яка мала значні військові сили і виступала вже як активний чинник міжнародної політики.

2. Зовнішня політика перших Рюриковичів

З невідомих причин у 882 році князь Аскольд був відсторонений від влади в Києві і вбитий силами *Олега (Хельгу)*, опікуна (ймовірно, дядька) сина померлого на той час Рюрика – Ігоря. Однією з причин і могла бути саме акція хрещення Аскольда. Умови прийняття ним християнства точно не встановлені, але, можливо, хитрі греки поставили Русь у якусь залежність, чого Аскольд не зміг передбачити, через що і настала миттєва реакція Рюрикового оточення (чи навіть роду).

Найважливіший у цьому відношенні фрагмент з відповідного «Послання патріарха Фотія» є таким: «І руси стали серед

наших підвладних приятелів» (один варіант перекладу цього фрагменту), «...рабів» (другий варіант перекладу). А це що ще за «раби»?.. Хоча й ті «підвладні приятелі» – теж з негарним душком. Отже, підстави говорити про залежність існують.

Ще однією причиною відсторонення від влади Аскольда Олегом від імені Ігоря, сина Рюрика могла бути практично затерта в джерелах, але дуже важлива для того часу обставина, про існування якої сьогодні говорить все більше і більше вчених. А саме, що Рюрик і Олег були потомками князя Кия, останніми представниками його династії (можливо, антської). У такому разі ми маємо претензію на династичний спадок з боку Рюрикового роду, яку Олегу вдалося успішно реалізувати у 882 році. Саме з цього часу – з утвердженням роду Рюрика, за Літописом, починається зростання могутності Києва і очолюваної цією династією Київської держави.

Князь Олег Віщий (882 – 912 рр.)

Держава князя Олега зосереджувалась довкола центру слов'янських земель, важливого торговельного пункту – Києва. І досить невелике полянське місто швидко перетворюється на столицю могутньої держави, яка справляла великий вплив на сусідні народи.

Князь Олег вважається одним з піонерів збирання руських земель в єдину державу, застосовуючи при тому і силові методи, і своєрідну дипломатію.

Відразу після оволодіння Києвом Олег веде своїх воїнів на деревлян, а потім захоплює землі сіверян і радимичів. Сіверян Олег переміг у бою і звільнив їх від влади хазарів, сам же обклав їх дуже легкою податтю, сказавши при тому такі слова: «Я ворог їм, а не вам!», тим підкресливши перед підкореними свої добрі наміри. Радимичі, провівши переговори, вирішили не виступати проти Олега, а зголоситися на ту ж данину, що платили до того хазарам. У зв'язку з цим помінялась їхня залежність, що відобразилося на самоідентифікації: оскільки Олег був рус, то вони стали данниками «руськими» (у майбутньому це визріє в самоназву майбутнього етносу – «руссіє»). А до того вони були «хазарськими».

Отже, Олег у даному випадку показав себе досвідченим дипломатом, бо добрі відносини зі слов'янськими північними

племенами були для нього дуже важливими у зв'язку з його міжнародними планами.

Розширення кордонів Київської держави на північ і приєднання Новгороду зумовило посилення торговельної артерії – «**шляху із варяг у греки**», що з'єднував Балтійське і Чорне моря системою річкових шляхів. Експансія русів на Чорноморське узбережжя викликала загострення відносин Києва з Константинополем. До особливих заслуг князя Олега історики відносять встановлення дипломатичних стосунків зі Східною Римською імперією – тодішнім оплотом цивілізації. Але ці стосунки були не простими.

Олег відразу посів агресивну щодо Константинополя позицію в зовнішній політиці. Перший похід Олега на Константинополь датується 907 роком. Дата непевна й опис війни літописцем вважається напівміфологічним. Узяв Олег Константинополь підступом – поставив кораблі на колеса і підвів їх під стіни Константинополя (оце вже є міфом, оскільки технічно це було нереально). Греки перелякалися і запросили миру. Олег зажадав контрибуції. Почалися переговори. Князь вислав послів – Карла, Фарлофа, Вельмуда, Рулава, Стемида та ін., які уклали з греками *Договір*, головні положення якого були такими:

1. Греки зобов'язувалися заплатити по 12 гривень срібла на кожного воїна і надати дарунки для «великих князів», що володіли Києвом, Переяславом, Любечем та деякими іншими містами.

2. Послам, що приходили з Києва до Константинополя, «цесарі грецькі» мали надавати утримання.

3. Київські купці в Константинополі мали отримувати «місячину», тобто утримання протягом 6 місяців у вигляді хліба, м'яса, риби, вина, овочів. По поверненні назад мали діставати на дорогу харчі й усіляке корабельне начиння – вітрила, якорі, шнури тощо.

4. Князь Олег обіцяв, що його люди не будуть робити шкоди «в грецьких країнах». До Константинополя купці повинні були входити в одні ворота, кількістю не більше, як 50 чол., без зброї, під наглядом цесарського урядовця. Перебувати мали тільки в позначеному місці – «у святого Мами», тобто біля монастиря святого Маманта.

5. На договорі присяглися обидві сторони – «цесарі грецькі» та послы від князя Олега.

Незважаючи на те, що текст цього договору князя Олега з греками зберігся тільки частково, він є дуже цінним, адже це – **перший в історії України зафіксований в історичному джерелі міжнародний договір**, перший письмовий акт українського державного життя.

На знак своєї перемоги Олег повісив на воротах Константинополя свій щит. Одна половина його була золотою, а інша – блакитною, а посередині сяяв золотий тризуб...

Повернувся князь до Києва з великою здобиччю – привіз багато золота, дорогоцінних тканин, овочів, вина, всіляких прикрас тощо, як і було положено владному і могутньому переможцю.

У 911 (912) році князь Олег уклав новий договір, як пише Літопис, «межи греками і Руссю». Про причини нових переговорів джерела не повідомляють. Олег міг погрожувати новим походом і греки могли піти на нові поступки. А, можливо, розвиток торгівельних відносин між двома державами вимагав більш докладних письмових умов. Текст Договору 911 (912) року зберігся повністю. Головними «точками» його є такі:

1. Русь зобов'язувалася утримувати приязні стосунки з греками «від усієї душі і бажання» і не доводити стосунки до суперечок і боротьби. Це ж обіцяли і греки.

2. Якщо комусь буде нанесено шкоди, то скривджений повинен твердити це під присягою.

3. Коли грек уб'є руса, або рус – грека, то за це буде підданий смерті. Коли ж убивця втече, то його майно повинні забрати свояки вбитого і його жінка.

(...)¹.

4. Обидві сторони повинні визволити полонених бранців. Якщо ж якогось бранця продано в чужу сторону, то треба або викупити невільника, або дати ціну за нього належну.

5. Не будуть чинитися перешкоди людям, що хочуть поступити на іноземну службу і залишитися в іншій державі. (...).

¹ (...) означає купюру в тексті.

Цей договір утвердив міждержавні стосунки на 20 років – у ці роки не було походів русів на Чорне море. Більш того, руси допомагали грекам в їхніх походах проти арабів (911 р.) та Болгарії (920 р.).

Водночас активізувалася політика Русі на Сході. У 909 – 910 рр. відбулися походи русів на Каспійське узбережжя, у 912 році – на Закавказзя.

Князь Олег мав ще один напрямок зовнішньої політики – контакти з Болгарією. У 903 році Олег з царем Симеоном Болгарським навіть разом установили кордон від Східної Римської імперії. То був спільний план створення великої *Федерації слов'ян, русів і греків*. У 913 році цар Симеон навіть посів візантійський трон. Але в тому ж році, як подає Літопис, помер за загадкових обставин князь Олег. «Плакали за ним усі люди плачем великим, – оповідає літописець. – Понесли його і поховали на горі Щекавиці». Цар Симеон без такого союзника не зміг здійснити свій геополітичний план, і Болгарія отримала низку воєнних походів, в яких Русь уже виступала на боці греків. Отож, князь Олег помер, вочевидь, не випадково.

Князь Ігор Рюрикович (912 – 945 рр.)

Одним із найважливіших напрямків зовнішньої політики Київської Русі був **Степ**. До 920 року князь Ігор мав мирні відносини з печенігами, але в 920 році до Степу прийшла нова печенізька орда і після цього війни з ними вже не перепинялись. І понад два століття печеніги будуть постійною загрозою для Київської Русі.

Другий напрямок – **Східна Римська імперія**. Під кінець князювання Ігоря стосунки з нею зіпсувались. У 941 році Ігор рушив у похід на Константинополь – йшло 1000 човнів (40.000 людей. Хоча це – просто фантастична цифра). Флот грецького імператора в цей час знаходився в поході проти арабів. Але й невеликими силами, застосувавши так званий «грецький вогонь» (можливо, порох, який греки запозичили в китайців), греки відбили напад руського флоту. Розлючені руси попрямували на схід і почали нищити узбережжя Малої Азії. Руси розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали в голови цвяхи. Війни в ті часи велися дикими

засобами, а русів знали як дуже жорстоких у війнах, що тоді і проявилось.

У цей час із походу повернувся головний флот греків, наздогнав русів, напав на них, і ті потерпіли в бою такої поразки, якої досі не знали ніколи. Сам Ігор з десятима кораблями ледве врятувався від смерті. Але відразу ж почав плекати плани реваншу. І в 944 році, зібравши нове військо, не тільки зі слов'ян, а й з печенігів, рушив на Константинополь.

«Йде Русь без числа, кораблі покрили море!», – кричали греки. Імператор Роман злякався і запросив переговорів. Грецькі послы зустріли Ігоря біля р. Дунай. Князь зібрав нараду дружини і повідомив про посольство. Дружина погодилась на переговори. Ігор у свою чергу дав згоду на великий відкуп і на мир. Так оповідає Літопис.

Умови миру були неприємні для Русі, насамперед тому, що Ігор мусив зректися прав на терен Криму та устя Дніпра й обмежити торгівлю в землях Візантії. Договір було укладено в 944 році. Він містив у собі такі головні положення:

1. Обидві сторони відновили давній мир і приязнь.

2. Посли і купці можуть приїздити до Греції, скільки хочуть. Але послы повинні показувати печать золоту, купці срібну, а князь має прислати листа, в якому буде написано, скільки він висилає кораблів, щоб було зрозуміло, що руси йдуть мирно

3. Коли Русь приходить без краму, то не має права на місячину. Князь має наказати своїм людям, щоб не робили шкоди в грецькій країні... Але права Русі обмежено: не можна купцям зимувати в Константинополі і не можна вивозити дорогоцінні тканини. (...).

4. Руські князі зрікалися прав на «Корсунську сторону», тобто на Крим.
(...).

5. На бажання цесаря великий князь повинен висилати йому військову допомогу: «тоді побачать інші країни, яку приязнь мають греки з Руссю».

6. Договір було написано на двох грамотах, одну підписали руські послы, другу – грецькі. Обидві сторони присягали відповідно до своєї релігійної приналежності.

Чому Ігор погодився на такий доволі принизливий мир з греками? На це була поважна причина – йому потрібні були нормальні відносини з греками, бо на час укладання договору з ними, головне вістря його зовнішньої політики було ним уже розвернуте **на Схід**. За прикладом Олега Ігор готував похід на Каспій.

Утім, військо князь повів не через терени Хазарії, де Олегу під час його походу було завдано поразки, а шляхом уздовж Кавказу. Союзниками Ігоря стали деякі місцеві народи – алани й лезгини. У Дербенті військо русів сіло в човни і попливло Каспієм до устя р. Кури. Метою походу було Бердаа – найбільше торгівельне місто Закавказзя. Ним володіли араби, місто було мусульманське, від торгівлі процвітає. Руси напали на нього, захопили околиці. З місцевими людьми поводитись добре, але коли ті піднялись на повстання, зчинили страшну різанину. Але серед русів почалась якась епідемія і треба було скоріше покидати цю несприятливу для їхнього здоров'я місцевість. З великою здобиччю повернулися руси додому тією ж дорогою. Похід тривав майже рік: 944 – 945 рр.

Ігоря підвела його внутрішня політика: князь був убитий своїми васалами деревлянами у 945 році.

Велика княгиня Ольга (945 – 964 рр.)

Велика княгиня Ольга була першою жінкою на Київському княжому престолі та й узагалі першою і тривалий час єдиною жінкою на такій високій посаді. Народні перекази охрестили її хитрою, церква – святою, історія – мудрою. І то не були звичайні компліменти, адже до неї князі воювали, княгиня Ольга ж *правила державою*.

Першою її акцією як правительки була внутрішня – княгиня жорстоко помстилася деревлянам за смерть Ігоря. У зовнішній же політиці ця правляча жінка трималась спокійних і мирних стосунків. Великі походи не проводила, а переключалась на справу дипломатії, і саме тут діяла сама особисто. З обома «Римами» (старим і «новим») Ольга зберігала приятні стосунки.

Відносини зі Східною Римською імперією

До 957 року джерела й історики відносять особистий візит Ольги до Константинополя. То був прояв її великої

енергії і відваги, бо з такої поїздки легко можна було не повернутися. Княгиня прибула до Константинополя у вересні 957 року. Літопис повідомляє, що грецький імператор не відразу її прийняв, їй довелось чекати, з чого Ольга була дуже невдоволена і в подальшому не пробачила цього імператору. Однак сам її прийом протікав дуже пишно. З нею до Константинополя прибув великий двір, попереду якого княгиня йшла сама особисто¹.

Переговори після акту церемоніалу Ольга проводила наодинці з імператором. Докладний зміст переговорів невідомий. Припускається, що йшлося про військову допомогу русів грекам та торгівлю.

Утім, значне місце в Літописі займає релігійний момент, чи не найбільш незрозумілий. При Ольжиному дворі був священник Григорій, який явно виконував функцію її духівника, тож Ольга вже була християнкою на цей час. Для чого тоді слугував опис того, що її в Константинополі нібито хотіли охрестити? Ольга ж навмисне підкреслювала різницю вір і свою вірність рідній вірі. Тут існує багато припущень, жодне з яких не може вважатися єдино правильним, тому ми зараз відзначимо те, що вважаємо головним: *підкреслення Ольгою незалежності Русі від Константинополя в релігійній площині*.

І така дія княгині Ольги була дуже важливою, бо правитель «варварського народу», що приймав хрещення від Константинополя, автоматично ставав архонтом імператора (підлеглим, залежним від нього. Див. вище Фотія: ранг – чи то «підвладний приятель», чи то «раб»), бо в Грецькій церкві імператор був головою церкви (головна ознака візантійського цезаропапізму).

Коли Ольга повернулась із Константинополя й імператор (Костянтин Порфирородний) спробував нанести їй свій візит,

¹ І вразила імператора своєю красою – як пише літописець. Їй у той час було 69 років... Тож, або Ольга була якимсь дивним феноменом, або з Літопису з невідомої причини було вилучено ще одну пару Рюриковичів – чомусь же князь Ігор інколи називається Ігорем Старим. А куди подівся Молодий? І Ольга фігурує то як Хельга, то Ольга, то Олена. Отже, не все так просто «в домі Рюрика», як бачимо.

то княгиня не прийняла його, посилаючись на те, що її саму в Константинополі він змусив довго чекати. Так Ольга змусила стерпіти приниження самого імператора «Нового Риму», і слава їй за це.

Стосунки Русі часів княгині Ольги зі Східною Римською імперією так і залишались напруженими. Вочевидь, не тільки Ольга залишилась невдоволеною результатами своєї поїздки в Константинополь, а й греки були невдоволені результатами візиту княгині, і що не можна не пов'язати з незалежною щодо Константинополя поставою Ольги в релігійній площині.

Західний напрямок зовнішньої політики.

Про напруженість у відносинах Києва з Константинополем свідчить посольство Ольги до Німеччини, яке відбулось у час, коли імператором «Священної Римської імперії німецької нації» був Оттон I. То був великий і сміливий правитель, який мав широкі плани заснування всесвітньої монархії – висунув претензію «на Рим» і проводив дуже активну місіонерську діяльність. Ідея ж «Священного Риму» як єдиного за землі втілення Спасіння, мала величезне ідеологічне і геополітичне значення в часи Середньовіччя. Для греків, які тільки себе вважали спадкоємцями стародавньої Римської імперії, такі плани Оттона були дуже небезпечними. І тут велика княгиня Ольга робить дуже виразний крок у бік грізного конкурента православних греків – Оттона I.

Про поїздки Ольги на Захід відомо мало. Ось – німецька хроніка, в інформації є неточності: «У 959 р. посла Олени, королеви ругів, що охрестилася в Константинополі при імператорі Романі, прибули до короля (Оттона) і просили, щоб тому народу вислали єпископів і священників, але, як потім виявилось, нещиро». Показуємо неточності: Ольга була в Константинополі в 957 році, при Костянтині Порфирородному і не приймала там християнства. При дворі княгині деякий час проживав посланець Римського папи єпископ Адальберт. Побув і поїхав у Рим, і після того на Захід виїхало посольство Ольги. Можна вважати, що такий зовнішньополітичний акт був задуманий і здійснений Ольгою у згоді з єпископом Адальбертом.

Чому ж «нещиро» просили Ольжини посла церковної ієрархії? Так робиться спроба пояснити такий факт: коли

Адальберт після повернення посольства Ольги від Оттона приїхав до Києва зі священниками від папи, то його вигнав з Русі вже син Ольги Святослав, і Адальберт ледве врятувався від смерті втечею. Чому так сталося?

На це питання вчені не мають однозначної відповіді. Адже і досі нез'ясовані ні причини передачі влади Ольгою своєму сину Святославу, ні те, чи насправді Святослав не був християнином, чи все ж таки був (але міг бути охрещеним ще в дитинстві і не визнавати цього), що не дає можливості точно встановити мотиви розриву з Римом. Ясно одне: *прагнення вищої княжої еліти Русі зберегти релігійну незалежність держави як від «нового», так і від «старого» Риму простежується чітко*. Але чи була то гра самої Ольги спільно зі Святославом, чи дійсно мав місце їхній конфлікт і переобрання самовільно влади сина від матері, – неясно. Та й Рим, вочевидь, теж зробив щось таке, що сильно роздратувало Святослава, і це «щось» було пов'язане саме з релігійною площиною стосунків Русі з Римом (папа прислав єпископа. У цій дії могла бути в перспективі своя залежність, уже тепер від Риму, чого саме й намагалась уникнути Русь).

Відмітимо важливий момент: у зовнішній політиці Київської держави часів княгині Ольги чітко проступив як головний саме релігійний аспект тогочасної геополітики. Тож перші Рюриковичі робили все, щоб досягти і зберегти незалежність власної держави.

Великий князь Святослав Завойовник (964 – 972 рр.)

Уже те, що великий князь Святослав Ігорович увійшов у історію як *Завойовник*, говорить про його активну зовнішню політику та її методи.

Східний напрямок зовнішньої політики

Насамперед це – іудео-Хазарія. Вона, програвши Русі ще в часи князя Олега боротьбу за дніпровий «шлях із варягів у греки», продовжувала тримати під контролем торгівельний шлях по Волзі. Спочатку Святослав провів успішні походи на данників Хазарії – в'ятичів та державу «срібних болгар» (столиця – Булгар, поблизу сучасної Казані). Потім Святослав рушив на саму Хазарію. На терені між Доном і Волгою знаходилась хазарська фортеця Саркел («Біла вежа»). Оволодівши

нею, Святослав пішов на столицю Хазарії м. Итиль, що розташовувалось в усті Волги. Від нього Святослав не залишив каменя на камені. Справдилось давнє хазарське пророцтво, що поляни з обосічними мечами переможуть хазарів, у яких мечі були гострі тільки з одного боку. Повертаючись уздовж Каспію і Кавказу в Русь, Святослав переміг і підкорив собі гірські народи асів (осетинів) і касогів (черкесів). Такі походи відбулись у 964 – 968 рр.

У річищі цього ж напрямку зовнішньої політики Святослава було і прилучення на північному сході Європи земель, заселених угро-фінськими племенами. Святослав зробив ці землі «осадою» (колонією) Русі (пізніше вони отримують назву «Залісся», або точніше, й що маловідомо з цілком зрозумілих причин, «Заліська україна» – на кшталт «Сербської крайни» чи літописної «України Йорданської»). Управляли тут прислані з Києва воєводи з військом та державними урядовцями. Процес колонізації цих північно-східних земель будуть продовжувати нащадки Святослава.

Західний напрямок зовнішньої політики

Попередники Святослава не раз надавали допомогу грекам у боротьбі проти Болгарії, сильної держави на той час. На початку X ст. в її руках була вже більша частина Балканського півострова. Болгарські царі змусили Східну Римську імперію платити їм данину. Остання, безумовно, шукала шляхів до знищення такого небезпечного для себе сусіда. Великі князі Олег і Ігор не забороняли своїм воїнам найматися на службу до імператорів Ромейської імперії, але Русь у цю справу втягти не дали. Святослав же необережно повівся в цій площині, що можна пояснити тим, що болгарський похід міг принести Русі багато користі, але й негаразди від того теж треба було прорахувати.

Святослав на цей час мав під своїм контролем великі шляхи по Дніпру і Дону, тож його цікавив ще Дунай, бо тоді б уся чорноморська торгівля була б у його руках. Але важливими були не тільки торгівельні справи. Прагнення Святослава створити велику державу від Дунаю по Кавказ треба тут бачити найперше. А для того потрібні були гроші, і неабиякі. Тільки в такому аспекті можна розглядати важливість торгівельних шляхів, інакше руси будуть виглядати просто

грабіжниками, яких нічого не цікавило, крім наживи. Можливо, комусь і вигідно подавати такими наших предків, ми ж із цим погодитися не можемо. Так, найманство русів, у т.ч. проти своїх же слов'ян, – величезна історична проблема, але й подавати русів виключно як набрід грабіжників – фальсифікація.

У свій *перший похід на Болгарію* Святослав вирушив з величезним військом (60 тис. чол., згідно з даними грецького історика Лева Диякона). У 968 році в битві під Доростолом (нині Силістрія) руське військо завдало нищівної поразки болгарській армії. Від розпачу болгарський цар Петро занедужав і помер. А руси продовжували наступ і в завязтій боротьбі завойовували місто за містом. Так під владу Святослава дісталося 80 болгарських міст. Столицею князь обрав Переяславець, або Малу Преславу (на південь від Дунаю).

Літописець щодо цього походу Святослава пише так: «І рушив Святослав на Дунай на Болгар, і в битві одолів Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи тут у городі Переяславці, і беручи данину в греків». Тобто Святослав просто перебрав на себе данину, що її платив Константинополь Болгарії. Оце і не сподобалось не тільки грекам, а й болгарам. Для Східної Римської імперії то був важкий період – вона мала великі проблеми з арабами в Азії, а тут з Півночі ще й грізно насила на неї Русь. Імператор Никифор робив усе, щоб підготувати Константинополь до захисту. Але Святослав не пішов туди, бо з Києва прийшла звістка про напад печенігів на столицю Русі, що сталося, вочевидь, зовсім не без таємної участі тих же греків.

Проблема степових орд

Чорноморськими степами від незапам'ятних часів приходили на наші землі різні степові орди, нищачи все, що тут жило. Землеробське населення все глибше вклинювалось у степову зону, освоюючи її і вводячи в культурне середовище. Але й Степ оборонялась, виставляючи проти осілих народів все нові й нові орди, які палили оселі, нищили культуру і її носіїв, продавали їх у рабство. Академік РАН В.М.Массон пропонує розглядати вплив степових орд, як «носіїв пасіонарності», позитивно – як чинник, що, на його думку, сприяв

етнічним асиміляціям, культурно-генетичним мутаціям, розвитку культури. Не сперечаючись щодо того, що культура є явищем вельми агресивним та імперіалістичним (що зазначав ще Б. Рассел), відмітимо, що для пасіонарності, асиміляцій і культур-генетичних мутацій людство ще й у часи існування степових орд мало методи багато більш цивілізовані.

Печеніги, яких з-над нижньої Волги у X ст. витіснили хазари, засіли на просторі від нижнього Дону до устя Дунаю і загрожували русам перерізанням Степу і постійними нападами на купецькі каравани. Греки не раз використовували орди для нападів на невігідних у той чи інший історичний момент сусідів. На цей раз печенізький напад повинен був відтягти Святослава від Болгарії. Й інтерес Константинополя в цьому питанні бачити треба обов'язково.

Про напад печенігів на Київ докладно розповідає Літопис Руський. Їх удалось обдурити і вони відступили від Києва, тоді кияни вислали повідомлення про напад Святославу. Був у ньому і вияв їхнього невдоволення: «Ти, княже, чужої землі шукаєш, а своєї мало не втратив». То була оцінка руським суспільством того факту, що князі мало займались південно-східним напрямком зовнішньої політики, яка і містила в собі в якості першочергової проблему степових орд.

Проте і логіку князя у справі зміщення центру своєї активної геополітики треба зрозуміти. Київський князь діяв у епоху становлення ранньофеодальних імперій та їх протиборства за місце в Європі. Лише за кілька десятиліть до появи Святослава на Дунаї розпалася Великоморавська слов'янська держава. У 962 році Римський папа коронував германського короля Оттона I імператорською короною. Київська держава, досягнувши вершини воєнної могутності завдяки походам Святослава Завойовника, виростала в динамічний військово-політичний організм, який мав усі шанси вирватись на авансцену тогочасного європейського політичного процесу і зіграти в ньому неабияку роль.

Другий похід на Болгарію (969 р.)

Святослав плекав надію створити єдину Велику русо-слов'янську державу і навіть перенести столицю з Києва на Дунай. Тим часом, поки князь перебував у Києві, болгари підняли повстання проти його влади. Святослав тут же відбув

у похід і з ходу оволодів м. Преслава, потім рушив на південь, перейшов Балкани і почав захоплювати місто за містом. Страхом і жорстокістю Святослав примушував болгар до покірності; городи їхні просто руйнував. Зіткнення його з Константинополем було неминучим.

Похід на Східну Римську імперію

Святослав почав похід зі свого звичайного повідомлення «Іду на ви». Східна Римська імперія в цей час знаходилась у грізній небезпеці – у ній вирував голод, зі сходу їй погрожували араби, а в столиці стався державний заколот: імператора Никифора було вбито, а на престол зійшов його вбивця Іван Цимисій. Він почувався при владі дуже невпевнено, тому мусив шукати порозуміння зі Святославом. І змушений був просто благати його про мир.

Святослав, який дуже гордо прийняв грецьке посольство, запросив величезний відкуп. А якщо ні, то нехай забираються з Європи – досить, мовляв, з них і Азії. (Ось як розмовляли предки з «великими світу сього», коли мали Імперію та її визнану династію!). Цимисій відповів письмово знов з проханням миру, але в образливому тоні. (Не подобався суперник... Зрозуміло: кому ж претензія на велич буде до вподоби, якщо сам на це претендуєш?). Святослав розсердився не на жарт і відповів йому в такому ж стилі. Так і йшли ці переговори: обидві сторони обкидали одна одну лайками, як колись герої Гомера один одного під Троєю.

Тим часом Святослав захопив Фракію і рушив на Константинополь. Під Аркадіополем (поблизу Адріанополя) стався кривавий бій, в якому було поранено мало не до смерті грецького полководця Варду. Боротьба велася з перемінним успіхом, але врешті решт перемогли греки. Військове щастя на цей раз обійшло Святослава.

Оборона Преслави. Після такої поразки Святослав відступив на Балкани, в Болгарію. Звідти князь вислав полки на землі ромеїв з наказом грабувати їх. Але Цимисій встиг порозумітися з болгарами, щоб спільними силами діяти проти русів. Святослав виявився в дуже важкому становищі, але тут знов проявилась його лицарська вдача і хоробрість його війська.

Цимисхій напав на болгарську столицю Преславу. Її обороняв старий воєвода Свенельд, який ходив у походи ще з батьком Святослава Ігорем. Свенельдове військо в повному бойовому порядку виступило проти греків на площі під містом. Але греки сильним натиском загнали русів усередину міста. Цимисхій збирався взяти місто приступом, тож сюди прибули військові машини, військо встало клином і рушило на мур міста. Руси відстрілювались, в греків летіли списи, каміння. Але вони поставили близько свої машини й зігнали такі оборонці з мурів. Першим вдерся на мур грецький вояк Феодосій, за ним кинулося все військо. Руси замкнулися в царському палаці, який був гарно укріплений. Вояки оборонялись відважно, робили вилазки через бічну браму й знищили до 150 греків. І тоді Цимисхій велів підпалити палац. Полум'я знищило все довкола. Залога чисельністю в 7000 людей змушена була вийти із замку. Греки оточили її, але руси билися хоробро. Багато їх полягло, але Свенельд зі своїм загоном пробився крізь оточення й вирушив до Святослава.

Бій під Доростолом. Остання дія цієї великої війни розігралась під Доростолом, що над Дунаєм. То було старовинне, сильне місто, побудоване ще імператором Константином Великим. Святослав затримався тут і чекав на ворогів. Свої човни руси витягли з води й поставили під мурами. Цимисхій підійшов із сухопутними військами, а від устя Дунаю сюди ж підійшов і грецький флот. Обидві сторони готувалися до вирішального бою. «Русь уважала за великий сором, якби її перемогли ромеї і позбавили слави, яку вона здобула в сусідів, що ніхто її перемогти не може. А ромеї знову соромилися й лякалися, щоби не поконав їх піший народ, що зовсім не вміє їздити – їх, що перемагали противників зброєю та відвагою», – так каже про суперництво обох народів грецький історик Лев Диякон, який і описав цю війну.

Руську засідку греки схопили й усіх вояків убили. Але, коли вони підійшли до міста, то побачили, що під ним стоїть стіною вже все Святославове військо. Почався бій. Сили сторін були рівні, перемога схилилась то на той, то на той бік. Боротьба точилась довго.

Ночами Русь справляла похорони по своїх покійниках. «Як настав новий місяць, – писав очевидець, – вони вийшли

на рівнину й шукали своїх мерців. Поскладали їх під мурами, багато вогнів розложили і палили тіла. По предківському звичаю забивали багато невільників, чоловіків і жінок, на пошану мерцям, топили у Дунаї дітей і півнів пускали за течією».

Понурі, жорстокі обряди... Далеко від Батьківщини, на берегах синього Дунаю наші предки – суворі руси, готуючись до смерті в останньому бою, склали прадідівські криваві жертви...

Врешті обидві сторони вирішили розпочати переговори. Святослав вислав послів до імператора і надав свої умови: Русь залишить Болгарію і поверне полонених, але греки мають дозволити русам відплисти безпечно й доставлять війську продовольство; торговельні зв'язки між обома країнами залишаться приязними, як і було дотепер. Імператор погодився на переговори. Літопис каже, що греки хотіли перехитрити Святослава, бажаючи дізнатися, які в нього є сили. Але князь усе зрозумів і назвав число війська вдвічі більше, ніж було. Греки вирішили перевірити його. Вони прислали послів з дорогими речами, але Святослав велів їм усе забрати назад. Тоді греки прислали людей, які принесли йому меч і іншу зброю. Святослав дарунок цей прийняв, хвалив зброю і наказав привітати від себе імператора. І сказали тоді греки своєму імператору: «Твердий це чоловік – золота не цінує, а зброю бере. Треба з ним помиритися». І 24 липня 971 р. Святослав уклав з імператором угоду, що відкривало йому з військом дорогу додому. Перед від'їздом правителі обох держав зустрілися (про обставини зустрічі повідомляє той же Лев Диякон).

Однак по дорозі в Русь Святослава перестріли печеніги. Кинути військо і їхати за підмогою до Києва Святослав не погодився. У бій проти печенігів князь, як завжди, пішов попереду свого війська. Русів було оточено, і великий князь Святослав загинув геройською смертю разом зі значною частиною свого війська. Тільки декого з руських воїнів удалося воеводі Свенельду врятувати і пробити дорогу до Києва.

Грандіозну за своїми масштабами і добре продуману військово-політичну стратегію Святослава Завойовника треба оцінювати в рамках загальноєвропейського геополітичного контексту. Русько-болгарсько-грецький конфлікт був тісно зв'язаний з тогочасними греко-німецькими відносинами. У своїх зовнішньополітичних розрахунках відносно Східної

Римської імперії інший претендент «на Рим» – Священна Римська імперія німецької нації (Sancta Romania Imperia Germanorum) враховувала наявність болгарсько-грецьких суперечностей і прагнула зближення з Болгарією, а згодом стала використовувати для свого тиску на Константинополь антигрецьку політику Русі.

Дехто з дослідників висловлює навіть припущення, що в 968 році був утворений *союз між Німеччиною й Руссю*, однією з умов якого було зобов'язання Святослава знов допустити римського єпископа в Русь. Підкреслюючи, що це не доведено, зазначимо, що певна синхронність дій Русі й Німеччини проти Візантії змушують учених замислитися над причиною цього. Як також і інтерес Константинополя в тому, щоб такого руського правителя якомога скоріше не стало, бачити треба.

Святослав у своїх зовнішньополітичних планах прагнув одного – розширити простори своєї країни й усунути її супротивників. Але далеким і широким його планам не судилося здійснитися, його держава після його передчасної смерті пішла не тими шляхами, на які князь указував. В історію ж Святослав увійшов як постать світла й могутня. Князь був учасником визначних міжнародних подій, часто діючи за згодою з іншими державами й беручи участь у вирішенні завдань європейської геополітики.

Можна також твердити, що між західними і східними походами Святослава існувала єдність стратегічного завдання, яке полягало у намаганні зруйнувати всю систему європейських і азійських союзів Східної Римської імперії у Причорномор'ї. Поява Святослава на Дунаї, перенесення його резиденції до Переяславця виразно свідчили про його намір зробити свою державу впливовим політичним і військовим чинником у Південній і Східній Європі. І Русь у часи Святослава такий потенціал мала. На це були спрямовані і його успішні кроки по залученню Угорщини як постійного учасника антивізантійської коаліції, що її очолювала Русь. Так, мадяри брали участь у військових акціях Русі проти Візантії у 967–968 рр. і навесні 970 року. В останньому випадку утворенню воєнного союзу з Угорщиною сприяли посольства Святослава в Паннонію, які засвідчили зрілість тогочасної руської дипломатії.

Великий воїн, лицар без страху й закиду, вірний товариш вояків – таким був Святослав. «Поляжемо, а не осоромимо землі Руської» – таке гасло залишив цей великий князь нащадкам.

3. Розквіт міжнародних зв'язків Київської Русі за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого

Наступником Святослава Завойовника на Київському князю столі у 980 році, після кількох років феодальних усобиць і загибелі братів Ярополка та Олега, став син Святослава від ключниці Малуші **Володимир Святославович (980–1015 рр.)**. Напрямки зовнішньої політики князя Володимира географічно були такі ж, як і в його попередників (головні – Степ і відносини зі Східною Римською імперією), але методи вирішення зовнішньополітичних проблем Володимиром відрізнялись від тих, що вживали його славні предки.

Боротьбу з печенігами князь Володимир проводив так же, як і його батько Святослав – шляхом постійних військових походів, бо війни з ними не перепинялись ніколи: «бі рать без переступа», – пише літописець, тобто боротьба була безупинною. Щоб стримати наступ орд, Володимир почав ставити городи й укріплення по обох боках Дніпра; в городах же ставив сильні залоги. Залишки оборонних валів, побудованих у цей час, залишилися й донині – простягаються довгими лініями по 100–200 км. Такі величні прикордонні укріплення в більш давні часи зводили тільки римляни. Завдяки фортифікаційним заходам Володимира наступ печенігів на Русь значно послабився.

Відносини зі Східною Римською імперією

Як і в давніші часи, так і в часи Володимира Святославовича Константинополь підтримував зв'язки з печенігами і раз по раз насилав їх на руські землі. Арабський християнський письменник Ях'я Антіохійський зазначив, що після смерті Святослава стосунки між Києвом і Константинополем були дуже неприязні. Але в самій Східній Римській імперії внутрішня боротьба за владу (проти наступників Цимисхія імператорів Василя II і Костянтина підняв повстання вельможа

Варда Фока) змусила греків шукати порозуміння з Києвом: імператор Василій просив у Володимира допомоги проти заколотників. Греки думали, що, як і раніше, за певну платню київський князь дасть їм своє військо. Але Володимир поступив інакше: допомогу обіцяв, але за неї запросив руки сестри імператорів.

Греки, які вважали свій «Новий Рим» єдиним утіленням Спасіння на землі, а своїх імператорів прирівнювали до Бога, ще й маючи спеціальні вказівки Костянтина Порфірогородного відносно можливих подібних вимог «варварів», були в стані шоку. Адже вони відмовили в такій честі навіть німецькому королю Оттону, що також титулувався як «римський імператор»! Проте їхнє становище було таким скрутним, що їм нічого не залишалось, як погодитися. Так Володимир домігся обіцянки, що цесарівна Анна стане його дружиною, сам при тому виславши на допомогу імператорам 6000 пішого війська. Військо Фоки було розбито. Проте, як тільки небезпека минула, імператори почали робити вигляд, що нічого не обіцяли.

Володимир не став довго чекати, бо не збирався відступати від своєї вимоги. Вийшов у похід на Південь і швидко зайняв Крим. Для Константинополя то був важкий удар. Крим мав для нього важливе значення – місцеві грецькі міста грали роль посередників у торгівлі з усією Східною Європою, втрата їх була б сильним ударом по економіці імперії. Та й просторовий чинник в імперіальній політиці теж скидати з уваги не слід – чим більші межі держави, тим вона могутніша.

Після довгої облоги Володимир заволодів головним містом Криму Херсонесом (Корсунем). Тоді грецькі імператори вирішили виконати свою обіцянку і віддати свою сестру Володимиру. Але поставили умову: князь повинен стати християнином. Володимир погодився. Але ніякого «прийняття християнства від Візантії», як часто пишеться в літературі, не було – Володимир прийняв **аріанський** Символ віри (див. текст Символу віри у: Літопис Руський. – С. 64), **корсунську модель церковної організації**, бо та була в той час незалежною від Константинополя, і дав поштовх розвитку в Русі кирило-мефодіївського слов'янського обряду.

У Корсуні відбулося його вінчання з Анною, після чого князь забрав свої війська з Криму і повернув Корсунь грекам.

На нашу думку, такою своєю дією Володимир, на жаль, тільки посилив позиції греків у Криму. Корсунь же міг розраховувати зовсім на інше, чому, власне, й допомагав Володимир. Увесь подальший час князювання Володимира у нього були погані стосунки з Кримом. Наше пояснення причини того, чому вони остаточно зіпсувалися, принаймні виглядає логічним.

Утім, через факт свого одруження з грецькою принцесою честолюбний будівничий нової швидко зростаючої держави князь Володимир став не просто членом родини європейських монархів, а й завдяки своїй порфірородній дружині посів почесне місце в її ієрархії, відтіснивши інших претендентів. Адже саме в цей час руки цієї «доньки Священної імперії» домагався не будь-хто, а сам засновник нової династії французьких королів Гуго Капет (мається його лист до імператорів Василя II і Костянтина з пропозицією дружби й союзу, в якому містилося також прохання руки грецької принцеси, який зберігся у зібранні листів Герберта Орійяка – довіреного секретаря архієпископа Реймського). Але всі ці плани були облишені після отримання французьким монархом звістки про заручини принцеси Анни з руським великим князем. Безумовно, встановлення родинних зв'язків між Рюриковичами і Македонською династією набувало важливого політичного значення і сприяло історичному повороту у справі введення християнства в якості офіційної релігії в Русі.

Прийняття християнства

як велика зовнішньополітична акція князя Володимира

Дана подія сталася у 988 році. Про неї літописець повідомляє докладно, подаючи низку переказів, як також і роблячи великі богословські вставки у текст. Величезним є на сьогодні й масив наукової літератури з даної теми. Утім, багато питань все одно залишаються непоясненими. Їх з'ясування не є нашим завданням, але деякі загальні констатації нам викласти необхідно.

На час, коли слов'янські народи впритул підійшли до прийняття християнства, Християнська церква вже виразно виказувала наявність **двох конструкцій** у своєму на той час ще єдиному організмі. Розбіжності між двома гілками християнства (західною і східною) мали глибинні культурно-

історичні та геополітичні причини. І в цій площині Рим мав набагато тривалішу традицію апостольського авторитету римських єпископів та ієрархічного становища Римської кафедри і її організаційних принципів.

Константинополь постав порівняно пізно. А виборював він собі місце в християнстві розваливши Риму його митрополію Іраклію (Фракію). Зазначимо, що не кожна митрополія є окремою церквою, хоча потенціал такий має, але окрема церква без митрополії неможлива, чому, власне, Константинополь і рвав Рим, забираючи Іраклію і наголошував на своєму статусі центру єдиної на той час Християнської церкви, базуючи на цьому претензію на ієрархічну першість свого єпископа. Це було доволі слабо обґрунтовано, тож не випадково, що навіть у часи свого найбільшого розквіту – під час правління імператорів Анастасія та Юстиніана I, Константинополь не досяг рівня Риму в своєму прагненні стати духовною й історичною столицею тогочасного християнського світу. Він не тільки не зміг побороти Рим і утвердитися на Заході, а навіть отримати повне визнання в межах власної держави – через опозицію більш давніх осередків церковного життя на Сході.

Принципово іншими ніж на Заході були в Східній Римській імперії насамперед стосунки між церквою і державою. Від початку церква стала тут однодержавною і прагнула однонаціональності. Грецька церква перетворилась на знаряддя досягнення державою своїх політичних цілей, що, безумовно, було явищем негативним, як також у якості негативу вчені називають те, що вона допускала втручання імператорів у свої внутрішні справи. Але слід сказати, що з цим не все просто.

Подеколи втручання грецьких імператорів у справи їхньої церкви мало прогресивне значення, бо, якщо церкву не контролювати, то вона доживеться не тільки до серйозних помилок у доктринальних питаннях, а й до появи і розгулу інквізиції, що історичний досвід Західної церкви продемонстрував наочно. Тому тут треба бути обережними і розуміти, що Східна церква допускала втручання в свої справи *тільки Богом даного імператора*. І таку настанову Східної церкви слід визнати цілком логічною, бо, якщо згідно з Кодексом Юстиніана (VI ст.) церква і держава є рівними контрагентами

взаємостосунків, то виразником інтересів держави для церкви, яка є «тілом Христовим», може бути тільки той самий Богом даний імператор, і більше ніхто.

Таким є канон, яким уже стало відповідне положення з Кодексу Юстиніана щодо «симфонії взаємовідносин» держави й церкви, і остання його зберігає. І сьогодні до неї в цій площині жодних претензій бути не може: церква імператорські династії не знищувала.

Втручання імператорів Східної Римської імперії у справи Східної церкви й віри отримало назву *цезаропанізму*, який у V ст. уже був оформлений теоретично. Згідно з ним у єдиній державі мало бути єдине право і єдина віра, а джерелом для того й іншого був імператор і архієрей в одній особі. Компетентність цієї особи поширювалася не лише на організаційні справи церкви (призначення й усунення ієрархів), а й на догматику: імператорські едикти були обов'язковими не тільки для світських підданих, а й для духовних.

Інакше склалися стосунки між політичною і духовною владою на Заході. Там також римський імператор був репрезентантом найвищої політичної влади, але в стосунках із церквою, принаймні формально, він уважався одним з мирян. Безумовно, були періоди, коли імператорська влада чинила сильний тиск на церкву й римських пап, але у справи віри і догмати вона не втручалась. Поступово Римська курія здобула значний політичний авторитет й істотно впливала на долю окремих держав. Римо-католицька церква змогла забезпечити собі органічну незалежність від держави і набула наднаціонального універсального характеру, який спромоглася зберегти, незважаючи на політичні зміни в Римській імперії, згодом – і в середньовічній Європі, а також і пізніше.

В Русі особливо помітним стало посилення позицій християнства під час правління великої княгині Ольги. Як далекоглядний політик Ольга, вочевидь, враховувала болгарський досвід у боротьбі за досягнення незалежної церковної організації (маємо на увазі насамперед досягнення патріаршої гідності для єпископа Даміана з Доростолу). Підлеглисть Константинопольському патріарху не могла не тягти за собою політичної залежності від імперії, правитель якої був головою своєї церкви і мав вирішальний голос у справах

церковних. В Русі ж діяв у ті часи **ще один різновид християнства – слов'янського (кирило-мефодіївського) обряду**, що здійснювався давньослов'янською мовою. В країні тоді ще не було упередженості у ставленні ні до західного, ні до східного варіантів християнства. Але *Русь прагнула свого власного шляху в християнському світі.*

На середину X ст., особливо після розгрому Хазарії, країни Надволжя остаточно втрачають своє лідируюче становище в економічному й культурному житті Східної Європи. За часів Ольги та Святослава волховсько-дніпровський «шлях з варяг у греки» стає найважливішою торговельною магістраллю Східної Європи. Домінантою в господарському житті стає не Волга, а Дніпро і, частково, Дністер та Дунай, через які проходили головні торговельні шляхи до Східної Римської імперії та країн Західної Європи. Крім того, розгром іудео-Хазарії великим князем Святославом, об'єднання під його рукою всіх визначних слов'янських і неслов'янських племен означали остаточно згортання впливу у Східній Європі іудаїзму, поширеного серед хазарської аристократії, і мусульманства, поширеного серед волзьких болгар.

Уже на час болгарських кампаній князя Святослава християнство в процесі свого поширення дійшло впритул до українських земель. Наприкінці X ст. на землях полабських слов'ян була заснована Магдебурзька митрополія з шістьма єпархіями; у 965 році прийняла християнство Польща, а Чехія на цей час уже була цілком християнською країною. Та й на теренах існуючого з початку VIII ст. Руського каганату з центром у Тмутаракані ще в 732 році Константинополь зафіксував існування візантійського єпископства Тамарха, яке дуже швидко стало митрополією. Боротьба за домінування над «Корсунською стороною» між Києвом і Константинополем явно проявилася вже за часів князя Ігоря.

Отже, християнство рухалося на землі України як із заходу, так і зі сходу. Але не слід забувати про існування слов'янського варіанту християнства – того «внутрішнього» шляху його постання, який мав утілення в слов'янській кирило-мефодіївській традиції.

Після загибелі Святослава і сходження на Київський великокняжий престол його старшого сина Ярополка в Русі виникли

сприятливі умови для розповсюдження християнства на всю країну. Князь Ярополк був вихований у прихильності до цієї релігії і, ймовірно, хрещений ще своєю бабусею княгинею Ольгою. У 973 році він відправляє послів у Кведлінбург – резиденцію імператора Оттона I. Згодом до Ярополка прибуває посольство з Риму, від папи. Джерела не подають подробиць цих подій, але дають підставу до припущення щодо деяких успіхів у справі християнізації Русі.

Протистояння християнського Сходу й Заходу призвело до того, що частина слов'янства опинилась у сфері впливу Римського папського престолу, а інша – Константинопольського патріарха й імператора. Це був для Русі-України той же шлях «torn country» («розірваної країни»), яким вона вже явно піде з часів Б.Хмельницького (тільки замість Константинополя Схід стане уособлювати православна Москва), іде й сьогодні, і який від початків був відразу нищівним для неї. Щоб у нього не втрапити, у Русі в час, що розглядається, був тільки один вихід – торування того самого власного, «внутрішнього» шляху розвитку християнства – кирило-мефодіївського. Але діяти треба було обережно й поступово, бо той власний шлях об'єктивно не міг влаштувати ні християнський Захід, ні тодішній християнський Схід.

Напевно, тому князь Володимир вводив християнство підкреслено незалежно¹; священика Анастаса, якого терпіти не могли греки, демонстративно поставив на чолі Десятинної церкви, яку будував як дар своїй церкві. Духовенство Володимир запросив з Болгарії, бо там був незалежний патріархат в Охриді. У Болгарській церкві вживалась у богослужінні створена «слов'янськими апостолами» Кирилом і Мефодієм спеціальна богослужбова слов'янська мова, яка стала мовою і Руської церкви. Отже, Володимир заснував східно-християнську церкву, яка, проте, **не була грецькою**.

Акт уведення християнства в якості офіційної релігії зробив Київську державу активним чинником християнської

¹ Хрестили киян у річці, чого не дозволив би зробити жоден грецький ієрарх, якби був присутній при цьому; руси все робили так, як у ранньохристиянські часи, що теж можна вважати демонстрацією незалежності в релігійній дії.

Європи. Князя Володимира Святославовича, який здійснив його, з XIII ст. в Русі стали вважати святим, а нащадки титулували його Великим.

Відносини із Заходом.

Саме великому князю Володимиру належить пальма першості в процесі залучення Київської держави до європейського політичного процесу. Благовірним християнським володарем, «сильним державою й багатством» характеризується Володимир у листі архієпископа Бруно Кверфуртського до германського імператора Генріха II. Не підлягає сумніву і факт порозуміння між ним і шведським королевичем Стирбйорном, спрямованого проти Польщі, що сталося приблизно 980 року, коли Володимир, подолавши Ярополка як голову прозахідної партії в середовищі руської еліти, і підкоривши вже майже всі східнослов'янські землі, рушив війною на Польщу. У цей же час Стирбйорн, порозумівшись із датським королем Гарольдом і забезпечивши собі військову допомогу з Данії, витіснив поляків з дуже важливого міста Волін (досі точаться суперечки щодо місця його розташування), захопив його і рушив у похід на північно-західні слов'янські землі, звівши тим нанівець усі успіхи Польщі в цьому регіоні. Саме в цей час і визволив деякі «гради» від «ляхів» і Володимир Великий.

Цей **перший українсько-шведський союз** можна вважати предтечею подальших взаємозв'язків між Україною та Швецією. Можливо, звідси починається і традиційне протистояння Польщі й Швеції в боротьбі за оволодіння Помор'ям.

Київська Русь не була відмежована від Заходу вже хоча б тому, що прийняла християнство в часи Володимира Великого в його кирило-мефодіївському варіанті, **який визнавав пріма́т Римського папи**. Церква ще не була розділена (це станеться тільки в 1054 р.) і папа вважався формальним головою всього християнства. Усе це давало можливість Володимиру здійснювати збалансовану політику між Заходом і Сходом.

Князь після прийняття християнства не тільки не розірвав, а навпаки посилив свої контакти з Римом і західним світом у цілому. У цьому відношенні характерно, що якщо про зносини Володимира з Константинопольським патріархатом у джерелах відсутні будь-які сліди (що є дивним), то самі тільки давньоруські записи повідомляють про три римських посольства

до Володимира і два руських – до Римського папи (а деякі вчені обошлись посольств налічують аж 12). Наші літописи фіксують прихід з Риму посольств «з любов'ю і честю». Це – дуже важливо, бо просто так послы з Риму до володарів з колишніх «варварських» країн «з любов'ю і честю» не прибували.

Дипломатичні й церковні зв'язки Києва з Римом мали своїм наслідком те, що Київська держава стала об'єктом далекосяжних планів германського імператора Оттона III і його вчителя – папи Римського Сильвестра II. Ці плани передбачали створення нової Західної Римської імперії зі включенням до неї слов'янських держав на рівноправних засадах. Оттону III довелося відкинути наміри свого діда Оттона I інтегрувати у свою імперію слов'янські народи, використовуючи християнство як засіб германської експансії, бо це зустріло запеклий опір полабських слов'ян, до яких були нищівними Рим і Німеччина, і викликав величезний опір завойовникам.

Тож згідно з планом нового імператора, він і Римський папа мали очолити *Федерацію вільних християнських народів*. Один – як представник світської влади, інший – духовної. Межі цього союзу окреслив сам папа Сильвестр II такими словами: «Нашою, нашою є Римська імперія. Сили дасть нам багата на овочі Італія, на військові сили Франція (Галлія) і Німеччина, не бракуватиме між нами також найхоробріших королівств Скіфії». Як бачимо, Рим на той час розглядав держави з терену місії апостола Андрія Первозванного, яка, власне, й мала назву «Скіфія», в західній традиції – **як королівства**.

З цією метою налагоджувалися зв'язки імперії Оттонів і папського престолу з Польщею, Угорщиною та Чехією. В 1000 році до Києва прибуває посольство від папи у супроводі послів угорського й чеського королів «з любов'ю і честю», як про це повідомляє Ніконівський літопис. Під «Скіфією», яку планувалось залучити до нового союзу християнських народів, малися на увазі передовсім землі на північ від Чорного моря, тобто – українські землі, а також інші слов'янські держави.

Ясно, що папські послы, як також і представники Угорщини й Чехії, намагалися втягнути Володимира і Русь в орбіту християнської Європи під гегемонією німецьких імператорів і папи. Така ж делегація папських послів разом із представниками польського короля Болеслава Хороброго

за кілька місяців до візиту до Києва відвідувала Угорщину і принесла її правителю Стефану королівську корону, а також надала право створювати церковну ієрархію в Угорському королівстві. Майже цілковита схожість ситуації дає підстави вченим припускати, що послі папи у супроводі послів двох дружніх Русі держав – Чехії й Угорщини – *принесли князю Володимиру корону і право самостійно створювати церковну ієрархію в Русі*. Відсутність при цьому представників Болеслава Хороброго свідчить про те, що Рим добре орієнтувався в конфлікті Русі й Польщі через «Червенські городи».

Відповіддю було Володимирове посольство до Риму, зафіксоване у Ніконівському літопису під 1001 роком. Але із запису видно, що одночасно з послами до Риму князь вислав послів також і до східних патріархів – Єрусалимського, Олександрійського та Антіохійського. Володимир явно тиснув на Захід і Схід, примушуючи їх рахуватися з незалежницькою політикою Русі і скоріше визначитися у пріоритетах своєї зовнішньої політики.

Смерть імператора Оттона III (1002 р.) і папи Сильвестра II (1003 р.) перервала реалізацію їхнього замислу, але вони встигли створити сприятливий ґрунт для активізації стосунків Києва із Заходом, як також і для діяльності католицьких місіонерів у Київській державі. У джерелах немає точних указівок на створення Римом митрополії в Русі, як це припускають деякі дослідники. Але безсумнівим є те, що Руська церква, яка сама могла виводити себе від місії «Скіфія» апостола Андрія, не мала в часи князя Володимира конфліктів з Римом, вважаючи себе частиною Вселенської церкви, хоча адміністративно Риму і не належала. Виняток у той період становили саме ті «Червенські городи» з Перемишльською єпархією, залежною від папи.

Популярність слов'янського кирило-мефодіївського обряду була в ті часи дуже великою, але й боротьба проти нього розгорнулася в слов'янському світі дуже швидко – уже в другій половині IX ст., у зв'язку з григоріанською реформою календаря та процесом централізації, що став наявним у Римо-католицькій церкві в цей час. «Третій» варіант християнства – кирило-мефодіївський, слов'янський – по всьому, став заважати своєю незалежною від Заходу і Сходу поставою.

Про надзвичайну популярність і життєвість слов'янського обряду в Чехії, Польщі й Русі ще навіть у другій половині XII ст. йдеться в листі краківського єпископа Матвія Холе-ри (бл. 1145 р.) до популярного місіонера й проповідника, одного з ініціаторів Другого хрестового походу Бернарда з Клерво, якого після його смерті Римо-католицька церква нарече святим. Зміст цього листа виразно свідчить про те, що слов'янський обряд у Польщі й Чехії активно нищився Римом, а в Русі – Константинополем. Краківський єпископ, палкий прихильник латинського обряду назвав слов'янський обряд гіршим від «грецької схизми». Він твердив, що Русь від самого початку була заражена «єретичним духом», через що він просив Бернарда прибути до Польщі й розпочати місію навернення Русі до «істинного християнства» з одночасним викоріненням решток слов'янського обряду в самій Польщі. Так Рим показав своє істинне обличчя відносно слов'янського шляху розвитку християнства. Але таке ж обличчя на той час уже демонстрував в Русі й Константинополь.

Тим не менш, вказаний лист ревного прихильника латинства свідчив про те, що слов'янський обряд на українських землях ставав підґрунтям до створення **своєрідної форми християнства**, на яку дивились як на «єресь» і Рим, і Константинополь.

Великий князь Київський Ярослав Мудрий (1019–1054 рр.).

Після смерті великого князя Володимира після деякого часу боротьби між претендентами на великокняжий престол великим князем Київським став старший син Володимира – Ярослав.

Західний та північно-західний напрямки зовнішньої політики

Однією з перших зовнішньополітичних акцій молодого князя була боротьба з Польщею, з якою і в його батька Володимира не склалося дружніх стосунків, «за Червенські городи». Їх Ярослав відвоював остаточно у 1031 році. Тоді ж князь заснував місто Ярослав над р. Сян як прикордонну твердиню. Зробивши ще два походи на Захід, князь урешті

решт посвоячився з польським князем Казимиром і уклав з ним союз.

Здійснював Ярослав походи й на Північ, де покорив південно-західних фінів (чудь) і на захід від Чудського озера заклав місто Юріїв, пізніше університетське місто Дербент (нині м. Тарту в Естонії).

Розгром печенігів

Перемоги Ярослава на Заході й Півночі не відвертали його уваги від давньої проблеми – степових орд. Печеніги посідали степовий південь України. І, слід сказати, що вони, хоча й були вже послаблені важкою боротьбою зі Святославом та Володимиром, ще залишались небезпекою грізною. І ось вони з'явилися у 1034 році знов під стінами Києва, і саме в той час, коли там не було Ярослава, який знаходився в Новгороді, де зібрав армію й рушив з нею на Південь. Вирішальна битва відбулася на рівнині, на якій згодом постане собор Св. Софії Київської і ціла нова ділянка княжого Києва. Битва тривала цілий день і закінчилась повною перемогою Ярослава. Це була остання поява печенігів на українських землях. Однак від того Русі не стало легше – на їхньому місці з'явилась чергова орда – половців. Ярославу вдалося посунути кордон Київської Русі далі на південь від фортифікаційних споруд Володимира на р. Стугні. Князь збудував нові такі споруди на р. Рось, а велику територію між Россю і Стугною велів забудувати й заселити. Серед нових будов слід згадати місто Юріїв над Россю.

«Тесть Європи»

Ще князь Володимир Великий, ставши одним з наймогутніших володарів Європи, прагнув посилити авторитет своєї держави тісними стосунками з європейськими сусідами. Літопис фіксує, що Володимир жив «съ князи околными его миром, съ Болеславомъ Лядьскимъ, и съ Стефаном Угорьским, и съ Ондроникомъ Чьшьскимъ, и б мир межи има и любви». Такі ж стосунки були у Володимира і зі скандинавськими монархами. Ці відносини скріплювалися династичними шлюбами. Так, старший його син Святополк був одружений з донькою польського князя Болеслава Хороброго, Ярослав – з донькою короля Швеції Олафа Інгігердою-Іриною; донька Премислава –

з угорським королем Владиславом Лисим; інша донька – з чеським королем Болеславом Рудим, а донька Марія-Доброніга – з польським королем Казимиром Обновителем.

Ця тенденція Володимирової політики була розвинута Ярославом. Цей князь був не тільки сміливим воїном, а й гарним політиком та дипломатом. Підтримував зв'язки з Німеччиною, скандинавські князі часто шукали захисту при його дворі, а Ярослав посвоячив свою родину з ними. Сам Ярослав був одружений з донькою норвезького короля Олафа Інгігердою (у православ'ї Іриною), а норвезький князь Гарольд Сміливий – з Єлизаветою Ярославною. Гарольд так довго домагався її руки і зробив на її честь багато сміливих вчинків, що навіть сам склав баладу про своє кохання до «руської дівчини в золотому намисті», яка «нехтувала ним».

Слід зазначити, що зносини Києва з країнами Північної Європи були дуже інтенсивними. І дружина Ярослава Мудрого Інгігерда всіляко сприяла, бо сама була досить активним політиком, активному втручання Київської держави у скандинавські справи, а також зміцненню її військової сили завдяки використанню вікінгових дружин.

Розширенню політичного впливу Київської держави у Європі сприяла також діяльність прихильного до Ярослава норвезького принца, а згодом короля – Гаральда Сміливого (1015–1066 рр.). Тривалий час він служив Ярославу Мудрому, брав участь у антивізантійському поході Русі 1043 року і того ж року одружився з донькою Ярослава принцесою Єлизаветою. Посівши у 1047 році норвезький трон, він утрутився в боротьбу за англійську корону й незадовго до норманського вторгнення в Англію загинув у битві з Гаральдом II Англійським під Станфордбриджем. Але на цьому зв'язки Русі з Англією не припинились. Невдовзі, коли Вільгельм Завойовник розгромив у переможній битві при Гастингсі Гаральда II Англійського, два брати останнього і його донька Гіта втекли в Данію, і Київ надав їм свою підтримку.

На цей час Київ налагодив стосунки з Данією, король якої Свен II (1047–1075 рр.) одружився зі вдовою норвезького династа Гаральда Сміливого Єлизаветою Ярославною.

За їхнім посередництвом англійська принцеса Гіта була проватана за онука Ярослава Мудрого – Володимира Всеволодовича (Мономаха). І сьогодні, оскільки Великобританії вдалося відсунути від престолу нащадків Вільгельма Завойовника і відновити династію Стюартів, до якої британці мають значний пієтет, нинішня королева Єлизавета II є 25-м династом-нащадком династії Рюриковичів. Королева Великої Британії пам'ятає це і своїм походженням пишається.

Династичні зв'язки Ярослава Мудрого і його нащадків з часом все більше набували характеру міждержавних відносин і були проявом активної інтеграції Київської Русі в західноєвропейський політичний і культурний процеси. Для багатьох скандинавських конунгів, як і інших європейських монархів київський великий князь був одним з наймогутніших у Європі володарів, головним претендентом на титул «цесар» (Rex), еталоном государя. Саме таким він виступає, зокрема, в королівських сагах зводу «Хемскрінгли» та середньовічних європейських хроніках.

Проте чи не найвіддаленішим західноєвропейським партнером Київської держави доби Ярослава Мудрого була Франція. Найяскравішим фактом, який доводить те, що між нею й Руссю існували дуже тісні стосунки, є знаменита історія про кохання і шлюб французького короля Генріха з донькою Ярослава Анною, про красу якої казали, що «подібно їй на світі немає». То була одна з дуже нечисленних за всю світову історію династичних пар, які кохали одне одного. З іменем Анни Ярославни пов'язане й поширення в Європі високих культурних цінностей. Про це свідчить, зокрема, привезене нею в Париж так зване «Реймське євангеліє», писане кирилицею, на якому присягали при своєму вступі на престол французькі королі під час коронації. І донині французи віддають велику шану своїй королеві Анні, яку дуже люблять і яка привезла до Франції Київський княжий герб – тризуб, що став основою для знаменитого герба Французької монархії – трьох золотих лілій на білому полотні королівського прапора.

Ярослав одружив з різними європейськими династіями всю свою рідню, за що історики прозвали його «**тестем Європи**».

Стосунки з «Новим Римом».

Ярослав мав дуже амбітний і сміливий план завоювання Константинополя з метою посісти його трон і зробити столицею світової імперії. Але Східна Римська імперія в цей час була ще дуже сильною. У 1043 році Ярослав послав свого сина Володимира в похід на Константинополь. Але він закінчився трагічно для русів. Греки взяли багато воїнів у полон і осліпили їх. Партія руського реваншу в Києві, яку очолювала княгиня Інгігерда, наполягала на тому, щоб Ярослав помстився грекам. Але Ярослав не став цього робити, через що Інгігерда навіть покинула його. То був останній похід великокняжої Русі на Константинополь. Ярослав налагодив стосунки зі Східною Римською імперією і від планів її завоювання відмовився.

У цілому, в зовнішній політиці Ярослав, незважаючи на те, що за життя князя Володимира мав проблеми у стосунках з батьком, продовжував справу його життя, ведучи країну тими шляхами й уживаючи тих же зовнішньополітичних засобів, що їх накреслив князь Володимир. Нащадки назвали великого князя Ярослава **Мудрим**.

Разом із тим, слід мати на увазі, що колонізаційні процеси, спрямовані на оволодіння Чорноморським узбережжям, не набули для Києва свого логічного завершення. Більш успішною була його колонізація на північному напрямку, яка фактично не зустрічала протидії. Але вона викликала й масові переселення, перш за все, найбільш активного і пасіонарного елемента з русів з центру до цих колоніальних провінцій, що послаблювало Київ, який не зміг утримати за собою навіть гирло Дніпра й опинився під безпосередньою загрозою степових орд.

Таким чином, Київська Русь за дуже короткий історичний час – два століття – пройшла період виникнення і розквіту. На сході Європи сформувалась велика держава, яка своїми кордонами сягала від Кавказу до Фінської затоки, від середньої Волги до Карпат і Кракова. Київська держава стала поважним суб'єктом зовнішньої політики багатьох країн. На її могутність мусили зважати визнані лідери Європи. То був закономірно і період розквіту київської дипломатії.

Період князювання Володимира, Ярослава і перших Ярославичів становить цілісну епоху в розвитку староукраїнської державності, яка характеризувалася припиненням далеких та виснажливих військових завойовницьких походів, спрямуванням зусиль на внутрішню консолідацію, піднесенням господарства і культури. Ці зусилля перетворили Київську Русь у найбільшу державу в тогочасній Європі.

Однак після смерті Ярослава Мудрого у 1054 році почнеться період міжкнязівської боротьби за владу, що у поєднанні із зовнішнім чинником (степові орди) поступово призведе до занепаду Київської держави, її розкладу й нарешті знищення Києва навалюю монголів у 1240 році. Це ознаменує собою **завершення Київського періоду історії України.**

Тема 2

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Зовнішньополітичні заходи князя Романа Мстиславовича.
2. Зовнішня політика Данила Романовича Галицького.
3. Зовнішня політика українського королівства від смерті Данила Галицького до падіння держави.
4. Українська державно-політична традиція в XIV–XV ст.

Ключові поняття: міжкнязівські усобиці, регіоналізація, титулятура, ординська навала («Татарщина»), улус, баскаки, данина, ярлик на княжіння, церковна унія, галицько-волинські королі, національна державність, сепаратизм, державно-політична традиція, козацтво, Запорозька Січ.

1. Зовнішньополітичні заходи князя Романа Мстиславовича

Найбільш помітною в часи міжкнязівських усобиць, що настали в Русі з другої половини XI ст. і продовжувались до самого знищення держави навалою монгольської орди у середині XIII ст., була постать князя **Романа Мстиславовича** (бл. 1150–19 червня 1205 рр.), творця Галицько-Волинської держави. Тільки передчасна смерть не дозволила йому відіграти в українській історії роль Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. Роман же мав усі особисті дані для цього.

Найголовнішим напрямком політики князя Романа Мстиславовича була, безумовно, геополітика внутрішня, адже за Київський великокняжий престол точилась безупинна і кривава боротьба. Її проводив засобами війни та інтриг князь Андрій Суздальський (так зв. «Боголюбський»). Він примусив батька Романа князя Мстислава відректись від Києва й обмежитися своєю Володимирською «отчиною». А після того, як Роман зайняв місце батька на княжінні у Володимирі, то всі свої зусилля цей енергійний князь поклав на те, щоб об'єднати Волинь і Галичину, що і вдалося йому зробити у 1199 році.

Щодо ж Владимиро-Суздальщини князь Роман проводив політику нейтралізації спроб владими́ро-суздальського князя Всеволода «Велике Гніздо» утвердитись у Південно-Західній Русі.

Титулятура Романа як «самодержця всієї Русі» перегукується з титулятурою великих князів Київських, адже західний хроніст називає його «Rex Russia», тобто **цесарем Русі**. Це підтверджується також записом у синодику монастиря св. Петра в Ерфурті: «Romanus Rex Ruthenorum debet nobis XXX marcas» («Роман цесар руський дав нам 30 марок»). У 1204 р. Римський папа Інокентій III пропонував князю Роману королівську корону за умову прийняття католицького обряду, але той від неї відмовився. Роман Мстиславович Рюрикович був правителем, який не торгував вірою ні за які корони.

Стосунки зі Степом

Проти князя Романа використовував допомогу половців його тесть Рюрик – у 1203 році він навів їх на Київ і нещадно понищив його. Роман помстився тим, що скинув його з Київського княжого престолу, посадивши на нього його сина Ростислава. Сам же Роман відійшов до Галичини і зосередився на укріпленні об'єднаної Галичини й Волині.

Князь Роман здійснив кілька успішних походів на половців і тим засвідчив свою турботу щодо цілісності тих руських земель, якими володів. Влада ж його розповсюджувалась на всі землі Русі, крім Чернігівщини, недаремно літописець називає його «**самодержцем**» – титулом, яким не наділив жодного з тодішніх руських князів. Отже, спокій на східному напрямку зовнішньої геополітики князем Романом був забезпечений.

Західний напрямок зовнішньої політики

Не скидаючи з уваги підготовки до остаточного розгрому Всеволода Суздальського («Велике гніздо»), Роман поширював кордони Галицько-Волинської держави в західному напрямку. Князь відновив зв'язок з німецьким імператором і ввійшов у антипольський союз з хрестоносцями. І втягнувся в гостру боротьбу між Гогенштауфенами (Гібеллінами) й Гвельфами, на боці перших.

Як союзник німецького короля Пилипа Гогенштауфа, ходив Роман походом проти польського князя Лешка, через землі якого мав намір розповсюдити свою владу до Саксонії.

Але при переправі через р. Віслу, під Завихвостом, загинув князь Роман у бою смертю героя 19 червня 1205 року. Про це свідчить, зокрема, звістка французького хроніста середини XIII ст. так: «Король Русі на ім'я Роман вийшов за межі своїх кордонів і бажаючи пройти через Польщу в Саксонію по волі Божій вбитий двома братами, князями польськими Лешком і Конрадом, на річці Вісла».

Можна припустити, що похід Романа був пов'язаний з його зобов'язаннями перед Гогенштауфенами в наданні їм військової допомоги. Тож, пройшовши через Польщу в Саксонію, Роман мав нанести удар по силах її володаря Оттона IV. Відомо і те, що з часу, коли союзник князя Романа Лешко Білий підкорив Краків, стосунки між ними різко погіршились, після чого ці правителі ворогували і воювали між собою. Не виключено, що причиною ворожнечі було суперництво в боротьбі за Люблін, оволодіти яким весь час прагнули Галицько-Волинські князі.

Литва. А ось з цією державою, що агресивно претендувала на «Київську спадщину», Роман розмовляв виключно з позиції сили. Літопис повідомляє, що князь був настроений дуже жорстко щодо литовців, яких збирався запрягти в плуги «орати Литвою».

Християнська геополітика

Князь Роман увійшов у історію як непохитний захисник православ'я і ворог католицизму. Останнє положення, якщо й було йому притаманним повною мірою, то діалогу, як особистості, напевне, нелегко, адже Роман був сином польської княжни й виховувався при західноєвропейських, а, отже, католицьких дворах. Тим не менш, як союзник німецького короля Пилипа, він був, як ми зазначали вище, на боці тодішньої коаліції Гогенштауфенів (Гібеллінів) проти папи Інокентія III (1198–1216 рр.), який «мечем св. Петра» допомагав Гвельфам. Проте така його акція мала все ж таки характер більш політично-династичного конфлікту, релігійний момент у ній, природно, мав місце, але не був головним. Великі й славні діла князя Романа, «царя і самодержця», описані докладно в «Галицько-Волинському літописі».

Створення Галицько-Волинського князівства стало важ-

ливим етапом в історії української державності. На відміну від поліетнічної Київської Русі вона розвивалась на єдиному українському етнічному ґрунті. Це дало підстави українському історику С.Томашівському назвати Романа «творцем першої національної української держави», яка проіснувала як окремий політичний організм до кінця XIV ст.

На жаль, Роман Мстиславович князував у Галицько-Волинській державі всього шість років: 1199–1205 рр. Після його смерті аж до середини 40-х рр. XII ст. велася кривава боротьба за «Романову спадщину». Галичани присягли на вірність його тоді ледве трирічному сину Данилу, від імені якого владу тримала його матір. Вона необережно звернулася за допомогою до угорського короля. Той обіцяв допомогти, але взамін запросив те, що він як опікун Романовичів титулує себе «королем Галичини й Володомерії», а в Галич введе угорські війська. Князі Ольговичі запротестували і залучили до боротьби чернігівських Святославовичів, новгородських Ігоревичів, смоленських та київських князів, «чорних клобуків», половців та поляків з Лешком на чолі. Так на галицькому княжінні виявився Володимир Ігоревич, а вдова Романа з синами відійшла спочатку у Володимир, а потім виїхала до Польщі. Усе, що коїлося навколо «Романової спадщини», аж до першого походу князя Данила Романовича на Галичину (1211 р.), названо в літописі «галицькою метушнею», під час якої за спадок Романа боролися значні як внутрішні руські сили, так і іноземні.

2. Зовнішня політика Данила Романовича Галицького)

У той час, коли князь **Данило Романович (1201–1264 рр.)** уперше зайняв Галич, йому було всього дев'ять років. Ясно, що керувати державою хлопець ще не міг і дуже скоро владу втратив. Лише, коли йому виповнилося 18 років, Данило знову висунув претензію на батьківський спадок. При тому йому вдалося зробити своїми союзниками проти польського Лешка Білого литовців. Боротьбу Данилові довелося вести не тільки проти іноземних (польсько-угорських) військ, але й проти сил свого тестя Мстислава Вдалого, який спочатку

підтримував його, але потім послухав пліток ображеного Романовичами Олександра Белзького і виступив проти Данила. Однак той все ж таки зміг публічно, на з'їзді князів довести тестю безпідставність його підозр у зраді. Усі ці події відбувались уже в 1222 році, а в 1223 році на східних кордонах Русі вже з'явилися монголи. Проблема степових орд знов грізно постала перед Руссю. На цей раз надто серйозно. Монгольська навала стала на заваді здійсненню широких політичних планів Галицько-Волинських князів.

Бій над Калкою

У «Літопису Руському» докладно описаний цей трагічний для Русі бій під назвою розділу «Калкське побоїще». Серед князів, яким удалося врятуватись від смерті, був і Данило. Це докладно вивчається в курсі історії України.

Повернувшись у Галичину, князь Данило почав пошук союзників у Західній Європі для зміцнення сил свого князівства. Але угорський король Бела в 1235 році різко відмовив Данилові в союзі й почав переговори з Михайлом Чернігівським. І тоді князь Данило укладає союз з австрійським герцогом, надавши йому військову допомогу проти німецького імператора Фрідріха II. Такий зовнішньополітичний маневр Данила дуже перелякав Белу, він запросив до себе Данила та його брата Василька і пообіцяв не підтримувати їхніх противників. Але хоч як Данило напружував усі сили, зв'язався з Литвою, перекупив половців, а від німецьких хрестоносців відвоював землю Дорогочина, повернути собі Галич йому не вдалося. Там засів Михайло Чернігівський, а після його відходу до Києва – його син Ростислав. Війна Данила за Галич тривала 10 років.

Урешті, дочекавшись, доки Ростислав рушить у похід на Литву, Данило виступив на Галич. Галичани, яких уже вкінєць обідрали своїми походами та війнами противники Данила, кинулися до нього, як пише літописець: мов «пчоли до матки», а бояри, хоч і неприхильні до Данила, злякалися народного гніву, прикинулись добрими, вийшли назустріч князеві «зі сльозами на очах і з усміхненими обличчями, оближуючи собі губи за пануванням, що втікло від них». Данило зайняв місто, в церкві св. Богородиці сів на престолі батька і на знак перемоги помістив свою хоругву на Німецьких

воротах. Ростислав утік в Угорщину, а галицькі бояри, які ненавиділи Данила завжди, впали перед ним на коліна і слізно просили пробачення.

Навала Орди

Друга поява монголів сталась пізньої осені 1240 року. Орду вів хан Бату. Описано це в «Літописі Руському» в розділі «Побойще Батієве». Ці події теж вивчаються в курсі історії України.

Ми ж зазначимо, що Бату мав на меті завоювання всієї Європи, адже йшов, за його словами, «володіти всесвітом», дійшовши до «останнього моря». Але для цього йому спочатку треба було завоювати непокірну Русь. Уже в лютому 1241 р. татари спустошували Галичину, робили наскоки на Польщу, Шлезьк та Моравію. Головна сила тим часом перейшла крізь «Руські Ворота» в Карпатах на терен Угорщини. Тут вона поєдналася з іншою колоною ординців, яка йшла на Угорщину з чорноморських степів крізь Роднянський перевал на Семигород. В Угорщині Бату пробув до 1242 року і, можливо, пішов би далі в Західну Європу, якби не спротив Русі і смерть головного хана Угедея. Навесні 1242 року Бату повертається через Галичину й Волинь у зворотному поході. Ординці поспішали, тому тільки спустошували землі по дорозі, але укріплених міст не брали, завдяки чому їх вдалося зберегти. Княжі ж усобиці не перепинялися, незважаючи на руйнацію держави і знищення Києва.

Ординська окупація («Татарщина»)

Повернувшись із Європи, монголи не пішли у свої азійські кочовища, а розбили свої похідні намети над Волгою і звідти вирішили керувати справами підкорених народів. Західна Європа не мала ні сили, ні належного розуміння, щоб протиставити себе монгольській небезпеці. Європейські лицарі краще розуміли ідею далеких хрестових походів, ніж боротьби з безпосередньою небезпекою, що відходила від Орди. Руські ж князі змушені були йти до ханів і принижено просити в них «ярликів» на свої отчини.

Такий скрутний час настав і для князя Данила, коли почув князь від ханського посла страшні слова: «Дай Галич!». І гордий син великого Романа вирішив піти на особисте

приниження, але зберегти свою землю від спустошення. Літописець пише, що Данило сказав брату: «Не дам половини моєї отчини, але піду сам до Батия». 26 жовтня 1245 р. виїхав князь Данило в Орду. Його там прийняли ввічливо, бо знали його як сміливого воїна й гарного державника, хану імпував такий князь у якості васала. Але це було особистою трагедією Данила.

«О, лихіша лиха честь татарська! – пише літописець, – Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хочуть і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! О, лиха ти честь татарська! Його ж отець був цесарем у Руській землі, який покоровив Половецьку землю і воював проти інших усяких країв. [І коли] син того не дістав честі, то інший хто може дістати?»

Безумовно, Данило ординський прийом розцінив як зневагу і, зціпивши зуби, не тільки чекав нагоди, щоб скинути з себе таку залежність, а й всіляко готував її. Повернувшись додому з Орди, почав Данило «будувати городи проти безбожних татар» та шукати проти них союзників у Європі. Одночасно не вагався використовувати ординську протекцію там, де виникала потреба.

Галицько-Волинська Русь ніколи не була поділена загарбниками на адміністративно-фіскальні округи – «тьми», як це сталося з іншими частинами України та з російськими князівствами. У ній також ніколи не було баскаків – представників Золотої Орди, що свідчить про її зовсім інший політико-правовий статус порівняно з іншими землями Київської держави. Навіть після поїздки князя Данила в Орду галицька залежність від неї не була такою жорстокою, як залежність князівств Залісся. Головний суперник Галицько-Волинського князівства – Владимиро-Суздальське князівство від 1237 по 1480 р. політично-структурно було складовою частиною Золотої Орди.

Західний ханат нової монгольської імперії отримав назву Золотої Орди (Алтун-Орда) і мав столицю в м. Сараї (над Волгою). Він був суворо централізованою структурою. Терени майбутньої Московії входили до складу ханської імперії в

якості «Західного улусу Джучі», або «Руського улусу Джучі». Хан став для місцевого населення «царем ординським», якого поминалося в церквах під час літургії. Відносини князів «Західного улусу» із Сараєм характеризувалися як повна покірність і вірний васалітет. Кровні зв'язки з татарами були явищем масовим. Неважко уявити, якою мовою говорили діти від цих шлюбів. Як зафіксували російські філологи, ще й за часів царя Олексія Михайловича (середина XVII ст.) розмовною мовою у Московії був поволзький тюрк. Як також не випадково написав у своєму «Щоденнику письменника» Ф.М.Достоевський: «Ми, росіяни, в Європі – гості, а в Азії ми – вдома».

Галицько-Волинська держава якихось чітко визначених форм підпорядкування Золотій Орді не мала. Князь Данило був змушений періодично надавати ординцям допоміжні військові підрозділи в їхніх походах на Польщу, Литву, Угорщину, оплачувати річну данину, виказувати певні ознаки шани хану, який був суддею в міжкнязівських суперечках. Натомість Галицько-Волинське князівство фактично зберігало незалежність у внутрішній і зовнішній політиці. Проте Золота Орда уважно стежила за тим, щоб ця незалежність не набирала небажаних для неї масштабів.

У намаганнях Галицько-Волинської держави створити антиординську коаліцію важливе значення мали її контакти з Тевтонським орденом. Починаючи від князя Данила, всі Романовичі відтепер були зв'язані з хрестоносцями Тевтонського ордену мирними договорами як у політичній, так і в торгово-економічній сферах; ці угоди мали чинність протягом цілого століття.

Західний напрямок зовнішньої політики

Після навали Орди першим змінив своє ставлення до Данила угорський король Бела, держава якого зазнала сильного спустошення від монголів, і запропонував йому союз, якому Данило, щоправда, не дуже радів, бо Угорщина воювала проти його австрійського союзника. Згоди між Белою й Данилом удалося досягти тільки засобом одруження сина Данила Лева Даниловича з донькою Бели Констанцією. Закінчено було і боротьбу Данила Романовича з Ростиславом

Михайловичем з чернігівської династії, який був зятем угорського короля і претендентом на галицький княжий стіл. У 1245 році Данило в битві під Ярославом вщент розгромив Ростислава і війська його союзників – мадярів та поляків. Цим було завершено виснажливу, майже 40-річну боротьбу за спадщину князя Романа. На сто років було припинено спроби угорських і польських королів відторгнути західноукраїнські землі.

Взяв участь Данило і в боротьбі за австрійський престол. Коли помер союзник Данила австрійський герцог Фрідріх II Войовничий, що був останнім з династії Бабенбергів, через шлюб з його сестрою Гертрудою трон посів її чоловік Герман. Але він незабаром помер і австрійські барони запросили на престол чеського короля Отоакра, проти якого виступив угорський король Бела разом із Данилом. За прикордонні австрійські землі погодився Бела одружити Гертруду Австрійську із сином Данила Романом і допомогти йому втримати австрійський престол. Весілля відбулося навесні 1252 року й одночасно почалася боротьба європейських дворів за австрійський престол, що було звичайним явищем у ті часи. Але угорсько-українська коаліція потерпіла поразку, бо Бела допомагав Роману Даниловичу неактивно – він уже захопив пограниччя і не дуже надривався в допомозі союзнику. Роман залишився сам у боротьбі з Отоакром, а Данило, зайнятий протистоянням з монголами, не мав можливості допомогти синові.

На тому закінчилась смілива спроба українців посісти австрійський престол. Більш того, Роман охолов не тільки до Австрії, а й до Гертруди, кинув її й одружився з донькою князя Гліба Волковийського, чим показав свої симпатії до Литви. На жаль, бо після того він зійшов з політичної арени і скоро загинув.

Данило також провів успішну акцію з оволодіння Люблінською землею. Для оборони Любліна із заходу Данило збудував славу люблінську вежу і зміцнив її укріплення. Але незабаром віддав усе як ціну добрих стосунків з Польщею, бо, маючи на увазі монгольську небезпеку, дорожив зв'язками з польським князями. І його зв'язки з ними не були зіпсовані навіть після того, як у 1259 році галицько-волинські князі, змушені були разом з ординцями йти в похід на Польщу.

Литва. Ще в часи Романа Мстиславовича почали турбувати волинське прикордоння литовські племена ятвягів. Але Роман придушив їх залізною рукою і, як ми зазначали, «орав Литвою». Проте одразу ж після смерті Романа Литва піднялась. У 1219 році, щоправда, було укладено у Володимирі литовсько-українську угоду, але вона не припинила литовські напади на українські землі. Особливо докучали ятвяги, проти яких Данило змушений був вступити в союз з князями мазовецькими та орденом хрестоносців.

Коли у 30-х рр. XII ст. литовський князь Мендовг створив першу литовську державу, Данило заключив з ним перемир'я. За ціну вільної боротьби з ятвягами Данило підтримував певний час державотворчі зусилля Мендовга. Але незабаром стало ясно, що Мендовг – собі на умі й починає вже загрожувати самій Галицько-Волинській державі. Тоді Данило порвав з ним і, вступивши в переговори з деякими литовськими племенами, які не визнавали влади Мендовга, а також із хрестоносцями, спілка з якими мала за одну з цілей якраз розв'язання так званої ятвязької проблеми, розпочав проти нього боротьбу. Все тривало недовго, обмежилось кількома походами Данила на т.зв. Чорну Русь. Провчивши Мендовга не зазіхати на українські землі, Данило в 1254 році уклав з ним нове українсько-литовське перемир'я. Саме тоді Роман Данилович отримав волості в Білій Русі, а Шварно Данилович заручився з донькою Мендовга.

У результаті межі держави Данила поширилися далеко на північ і захід, а сама Литва почала входити в коло українського культурно-політичного впливу. Мендовг того не стерпів і забрав у Романа його білоруські володіння і до самої своєї смерті непокоїв українські землі своїми нападами. Саме в боротьбі з Мендовгом у 1256 році загинув кандидат на австрійський престол Роман Данилович.

Християнська геополітика

Серед інших напрямів зовнішньої політики князя Данила пріоритетне місце займали все ж таки його зносини з Римом. Під час перебування Данила в Орді їхав через Волинь до хана папський легат Плано Карпіні. Римська курія відразу в справах Сходу зорієнтувалась на переможця, маючи до того ж ще й плани навернення татар до християнства католицького

обряду. У 1246 році Плано Карпіні перебував у гостях у брата Данила Галицького Василька й висунув ідею приєднання його до унії з Римом. Василько, при всій його гостинності щодо папського посла, не дав йому жодних обіцянок, посилаючись на відсутність Данила. Але Карпіні все зробив, щоб домогтися зустрічі з Данилом в час його повернення з Орди, з метою використати його пригноблений стан для справи унії. Данило пропозиції не відкинув, бо виношував план організації загальноєвропейського хрестового походу проти Орди. Обидві сторони сподівались на користь від таких переговорів.

Улітку 1247 року Карпіні, повертаючись з Орди, заїхав до Данила й дізнався, що Романовичі вже почали переписку з Римом. Хоча папу цікавили справи церкви, а Данила – справи політики. І саме ця різниця була причиною того, що обидва спочатку легко порозумілись, а згодом так же легко охололи один до одного. У грамоті від 3 травня 1246 р. папа писав, що він приймає «руського короля під покров святого Петра, а його ворогам загрожує гнівом Божим і своїм». Але про антиординську інтервенцію західноєвропейських держав у грамоті сказано не було нічого. Папа явно не пробачив Данилові його зв'язків з Гібеллінами проти Гвельфів, яких папа підтримував.

Ясно, що ні Данила такий поворот справи не влаштував, ні «безбожні татари» не злякались гніву Бога, в якого не вірили. Тож не дивно, що Плано Карпіні, вдруге відвідавши Романовичів у тому ж 1247 році, отримав у них дуже прохолодний прийом. Він мусив ужити всіх своїх талантів красномовства й аргументації, щоб не допустити розриву Романовичів з папою. Дійсно, в 1247–1248 рр. папа видав цілу низку грамот до Романовичів, у яких, крім церковних питань, порушені були також і питання політичні, в першу чергу – проблеми майбутньої боротьби з Ордою. Водночас і Данило зрозумів, що «меч св. Петра», такий грізний в католицькій Європі, не допоможе йому проти азіатської орди і тому кинув переписку з папою. Відновив Данило її тільки через чотири роки, і то під впливом угорського короля. Папа ж у 1253 році спробував таки зробити рішучий крок у бік Данила і проголосив хрестовий антитатарський похід, закликаючи до нього лицарів Польщі, Чехії, Моравії, Сербії

й Померанії. Але ніхто навіть не поворухнувся. Європа явно не збиралась надриватися у боротьбі з татарами, а, навпаки, прагнула лишити Русь сам-на-сам з проблемою Орди.

Особливою темою у зв'язках Данила Галицького з Римом **є пропозиція папи коронувати Данила**, яку той висунув одразу ж, як тільки Данило вийшов з ним на зв'язок. Данило довго відмовлявся. На православному просторі не було королівств, а тому, щоб таке королівство виникло, треба було стати католиком. Данило в цей час не бажав дражнити ординців, а папа, крім корони, не міг нічого йому конкретного щодо військової допомоги запропонувати. Та й зруйнований Київський великокняжий престол уже не мав того значення в Європі, яке мав до цього. Але папа мав свій інтерес у цій справі, тому вислав до Данила свого делегата Опізона з короною. Довго довелось їздити Опізону з короною за Данилом, доки він таки не вмовив князя.

Остаточо Данило прийняв корону і коронувався у прикордонному Дорогочині у 1253 році. Чекаючи на допомогу папи проти Орди, не поспішав Данило з приведенням усієї Руської церкви до унії з Римом, що викликало обурення папи. У грамоті 1257 року папа докоряє Данилові, що той не дотримується умов, а католицькі країни закликає не до походу проти татар, а до застосування сили проти Данила за те, що той уникає унії. Але цей заклик папи мав такий же успіх, як і заклик до походу Європи проти Орди. Ніхто й пальцем не поворушив. І Данило порвав з Римом. Водночас треба розуміти, що акт коронації при тому ніхто вже не міг відмінити, тому Данило Галицький по праву вважається *першим українським королем*.

Коронування Данила Галицького істотно піднесло авторитет української державності серед європейських народів. Слід враховувати, що титулятура правителів Русі-України вже мала на час, що розглядається, певну традицію, яка тяглася ще від великих князів Київських. Зустрічаємо її у зверненні папи Григорія VII до Ізяслава Ярославовича, при тому папа називає Ізяслава – позбавленого вже на той час держави – королем (Rex-ом), тоді як Болеслава польського – тільки князем (dux-ом). У листуванні з Данилом і Васильком папа Інокентій IV обох титулує королями. Для порівняння подамо, що

в листі до магістра Тевтонського ордену папа називає Данила «достойним королем Русі» (тобто Rex-ом), тоді як Олександра Невського – «шляхетним мужем, князем Суздальським». Так само вищій, ніж для Олександра Невського, титул застосовує папа й щодо Данилового брата Василька, називаючи його «світлим королем Володимира». У питаннях титулятури Апостольська столиця ніколи помилитися не могла, тому що це було б грубим порушенням політико-правових принципів феодальної Європи. Таким був непересічний і досі ще як слід не оцінений спадок великих князів Київських – легітимних Rex-ів. Отож, і статус Галицько-Волинської держави як спадкоємця Київської Русі був цілком легітимним в очах тогочасного світу.

Помер Данило від потрясіння, яке сталось через те, що ординці змусили його зруйнувати всі городи, які Данило будував, плекаючи мрію про визволення Русі від монгольської неволі. Князь захворів тяжко і помер у 1264 році в Холмі, де його й поховано. (Холмщину віддасть Польщі остаточно Й.Сталін після Другої світової війни за ціну прихильності поляків соціалізму).

У сузір'ї великих і сильних духом руських князів, поруч зі Святославом Завойовником, Володимиром Великим, Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом і Романом Мстиславовичем по праву стоїть ім'я короля Данила Галицького. Але його постать у тому ряду одночасно є дуже трагічною, бо... останньою.

3. Зовнішня політика українського королівства від смерті Данила Галицького до падіння держави

Старший син короля Данила Лев отримав після смерті батька Галич і Перемишль, Мстислав – Тереховль, наймолодший син Шварно – Холмщину і Белзчину, а також отримав від литовського князя Войшелка належні на той час покійному вже Роману Даниловичу деякі білоруські волості. Найенергійнішим серед братів виявився **Лев Данилович (1264 – 1301 рр.)**. Цей король міг робити нерозумні кроки (узяв, наприклад, і в п'яній бійці вбив литовського князя Войшелка), але взагалі-то йому був притаманний військовий і політичний талант.

Лев Данилович не просто проводив активну зовнішню політику. Він, найперше, висунув претензію на краківський престол – після смерті Болеслава, останнього з краківської лінії роду короля Казимира Справедливого. Але поляки обрали Лешка Чорного з мазовецької лінії. І тоді Лев, разом зі своїми родичами Васильком і Мстиславом, призвавши на допомогу ординців, пішли походом на Польщу. Але Лешко переміг їхні війська під Госліцами і Лев змушений був відмовитись від претензій на краківську корону. Війна з Польщею не вщухала аж до смерті Лешка у 1283 році. Поляки раз-по-раз нападали на українські території й вирізали цілі села і міста пограниччя, а Лев зі свого боку платив їм тим же. Водночас ординці, проходячи через українські терени в Польщу, плюндрували їх не менше, ніж колись половці грабували землі Подніпров'я, допомагаючи претендентам на Київський престол.

Смерть Лешка відкрила перед королем Левом I нові можливості у справі завоювання Люблінщини. Відразу ж Лев спрямовує на Люблін свого сина Юрія, а коли той повернувся ні з чим, вирушає у похід сам і забирає Люблінщину. То був, як зазначає М.Грушевський, *останній акт переваги України над Польщею, остання успішна спроба української експансії на Захід*. Одночасно із захопленням Люблінщини, яка пробула під українською владою до 1302 року, Лев узяв участь у боротьбі за краківську корону, підтримуючи кандидатуру Болеслава Земовитовича. Під час походів Лев уклав з чеським королем В'ячеславом союз.

Напрямок Закарпаття

Данило залишив своїм спадкоємцям приязні стосунки з Угорщиною. Угорський король Стефан серед своїх союзників називав і, як свідчать джерела, «зятя нашого Льва, руського князя, брата його Мстислава та Володимира, сина Василька, князів руських». Але Лев недовго терпів мадярів. Наприкінці 70-х рр. XIII ст. його військо вийшло походом далеко за Карпати і понищило землі верхньої Тиси. Саме тоді підкорив своїй владі Лев частину українського Закарпаття. У грамоті 1299 року наджупан Береговської столиці Григорій титулується «урядником Лева, князя українського». Ще і в 1320 році у тих землях належав українській владі невідомий нині замок «Маск».

Східний напрямок зовнішньої політики

На протизагу політиці свого батька Данила і проти настрою громадськості Лев підтримував дружні стосунки з ординцями. Ходив разом із ними походами на Литву (1277 р.), Угорщину (1285 р.), Польщу (1286 р.). Орда вже не була така сильна, як раніше, тому всі заклики українських князів до спільних походів завжди мали у своєму змісті підкреслення українського інтересу. Так, коли Ногай ішов походом на Литву, то до українських князів казав так: «Ви все скаржитесь мені на Литву, тому посилаю військо з воєводою Мамшієм – підіть собі з ним на своїх ворогів». Українські князі не платили Сараю і постійної данини, як це робили князі майбутньої Московії. Для українських земель ординська неволя була не такою тяжкою і не зачіпала глибоко українського суспільно-політичного життя, а тим більш, ментально-психологічного.

Про останні роки бурхливого, наповненого саме зовнішньою політикою життя Лева Даниловича нічого точно не відомо. Утім, якщо повідомлення джерел про те, що Лев наприкінці життя постригся в ченці ордену василіян, правдиві, то й не дивно, що, як зазначається в джерелах, «місця його спочинку не знають українці». Могили монахів церква ніколи не афішувала. І, вочевидь, правильно. Монах відповідає за все вже не перед людьми. Навіть дата смерті Лева встановлена приблизно – 1301 рік.

Король Юрій I (1252–1308 рр.)

З печатки Юрія Львовича, яка дивом збереглася до наших днів, переконаємося, що після смерті Лева всі галицько-волинські землі опинилися в руках князя, що титулував себе «королем Русі і князем Володимирії». Столицю держави Юрій Львович переніс до м. Володимир. Найважливіші події, зв'язані з іменем короля Юрія I – це вінчання його із сестрою майбутнього польського короля Владислава Локетка Євфемією, а також втрата ним Люблінщини з-за поразки його військ у боротьбі з краківськими та сандомирськими вельможами. У часи його правління уклала Галицько-Волинська держава союз із хрестоносцями проти Литви.

Християнська геополітика

На час правління Юрія I припадає важлива подія християнського життя – утворення Галицько-волинської митрополії

близько 1303 року. Юрій також відновив зв'язки з Римським папою і вів переговори з ним про унію, отримав корону від папи і королівський титул, але на тому й закінчилася його унійна акція. При ньому правив перший галицько-волинський митрополит Петро, на честь якого пізніше було створено його «житіє». На королівській печатці Юрія зберігся його портрет – він у мантиї на престолі, в зубчастій короні на голові й зі скіпетром у руці. Латинський напис і готичний стиль печатки свідчить про поширення західноєвропейських культурних впливів на землі Галицько-Волинського королівства.

Андрій (1323–1315 рр.) і Лев II (? –1315 рр.) Юрійовичі

Після смерті Юрія I вступають у права правителів Галицько-Волинської держави його сини – Андрій і Лев II. Правлять удвох, державу не ділять. Знаходяться в союзі з польським королем Локетком, а також з його союзниками – скандинавськими та поморськими князями проти бранденбурзьких маркграфів. Існує датована 9 серпня 1316 р. спільна грамота Юрієвичів, де вони титулюють себе «з Божою ласки князі всієї української землі, Галичини й Володимирії». Цією грамотою відновлювався союз із пруськими хрестоносцями, яким Юрійовичі обіцяють захист від татар і «від всякого ворожого напасника».

Той напасник – це Литва, яка все більше загрожувала не тільки цілості, а й самому існуванню Галицько-Волинської держави. У другій половині XIV ст. Литва відірвала від неї Дорогочинську та Берестейську землі. У боротьбі з литовським князем Гедиміном минають короткі роки життя і правління обох Юрійовичів, які одночасно були «непоборним щитом» Польщі проти Орди. Ці князі проводили зовсім іншу політику щодо татар, аніж їхній дід Лев I. Від рук ординців обидва й загинули. Обставини їхньої смерті невідомі. У травні 1323 року Володислав Локетек писав до папи, що «два останні українські князі-схизматики, що були за непоборний щит проти татар, зійшли з цього світу», і з їхньою смертю загрожує Польщі безпосередня татарська небезпека.

Обидва Юрійовичі були ще дуже молодими і не залишили синів-нащадків своєї корони. Галицько-Волинська держава залишалась без династії. Такі речі завжди дуже

негативно позначались на долі цілих народів. Не минула цього і Галицько-Волинська держава.

Болеслав Тройденович (Юрій II) (1308–1340 рр.)

Галицькі бояри призвали на галицько-волинський престол сина рідної сестри обох загиблих князів Марії – мазовецького князя Болеслава Тройденовича, що свідчило про намагання верхівки суспільства зберегти династію хоча б по материнській лінії. Болеслав був охрещений і вихований в католицькій вірі, але перейшов у православ'я і прийняв ім'я свого діда по матері – Юрія, ставши королем Юрієм II. Титулує себе «князем землі української, галицької і володимирської», вживаючи печатки короля Юрія I.

Хоча Болеслав-Юрій був князем з польської династії, його українська закордонна політика виходила за межі польських інтересів, про що свідчать дружні стосунки короля з пруськими хрестоносцями, які були непримиренними ворогами поляків. Збереглося чотири грамоти-договори Юрія II з хрестоносцями. Перша від 1326, друга – 1327 рр. У них підкреслює Юрій нейтралітет у боротьбі Локетка з хрестоносцями. У третій грамоті від 1334 року, коли на краківський престол сів син Локетка Казимир, згадує Юрій стару українсько-німецьку дружбу, «непорушну з часів Романа Мстиславовича». Юрій поновлює цю дружбу, «щоб замкнути роти тим, що виють і брешуть на наш союз та намагаються його розірвати». І в четвертій грамоті від 1336 року, виданій з нагоди зміни великого магістра хрестоносців, Болеслав-Юрій ще раз підкреслив значимість і незмінність українсько-німецького союзу.

У 1337 році його війська у спілці з татарами з'явилися під Люблінном і обложили його. Акція мала на меті повернення Люблінщини, втраченої у 1302 році. Воюючи з Польщею і підтримуючи добросусідські відносини з хрестоносцями і татарами, Болеслав-Юрій намагався одночасно налагодити стосунки з Литвою. У 1331 році він одружується з донькою Гедиміна Офкою, яку при хрещенні названо було Євфемією. Пізніше він одружить свою доньку з литовським князем Любартом і, не маючи нащадка чоловічої статі, визнає його своїм спадкоємцем на Володимир, Луцьк і всю Волинь.

Уся зовнішня політика короля Юрія II була різко антипольською. Тому, якщо при сходженні його на престол

Галичини-Волині Локетек сподівався на зовсім інше, розраховуючи на його напівпольське походження, то дуже помилився. Не дивно, що його син Казимир, як тільки посів польський престол, то відразу став шукати можливостей завоювати Галицько-Волинське королівство, знищити його незалежність.

Вишеградський договір та його наслідки для України

У 1339 році польський король Казимир уклав з угорським королем Карлом Робертом договір у Вишеграді про те, що, якщо у Казимира не буде синів (як бачимо, польський король теж мав ту ж проблему, що і Юрій II, тому в свою чергу боявся його польського походження від князя Мазовецького), то польський спадок перейде до угорського королевича Людвіка, сина Карла і сестри Казимира Єлизавети. За це Угорщина повинна була допомогти Польщі приєднати галицько-волинський спадок після смерті Юрія II.

Угорщина ще з кінця XI ст. зазіхала на Галичину й Волинь, не раз брала участь у міжусобній боротьбі князів і не без користі для себе. А з часу смерті князя Романа Мстиславовича угорські королі так і не змирилися з тим, що їх випер з Галичини Данило Романович, і навіть постійно титулували себе «галицько-волинськими королями». Але претензії претензіями, а реалії життя можуть бути зовсім іншими. З огляду на те, що в Юрія II не було синів, угорці розраховували на династичні комбінації та військові заходи, їхні апетити на галицько-волинські багаті землі розгорілися з новою силою. Але це розумів і Казимир, який сам претендував на Галичину й Волинь, тому вирішив заспокоїти мадярів такою високою ціною, як королівська корона Польщі. Водночас Казимир усе зробив, щоб викликати недовіру галицьких бояр до Юрія II, якого ті ж бояри у свій час і покликали на трон.

Безумовно, король Юрій II був прихильником західноєвропейського зразка життя, але ж така його симпатія не заважала йому стати православним і боротися за українські державотворчі інтереси. Тим більш, що й до нього інші галицько-волинські королі були прихильні до західноєвропейської культури – і Роман, і Данило, і Лев I. Але за браком інших закидів ворожа агітація проти короля використала те, що могла. Формальним приводом до невдоволення бояр стала не тільки політика

Юрія зі сприяння католицьким місіям в його країні, а й акція переселення німців у Галичину, які являли собою конкурента галицьким боярам в економіці й торгівлі.

Бояри послухались пліток поляків і отруїли короля Юрія II. Це сталося 7 квітня 1340 р. Рука Казимира у цьому проявилась уже на другий день після смерті Юрія II – військо Казимира перетнуло кордони Галицько-Волинської держави. Почалася війна, що тривала дев'ять років.

Однак Юрій II, прекрасно розуміючи те, чого хотів Казимир, не залишив на поталу свою країну. Не маючи синів-нащадків, король віддав деякі волинські волості своєму зятю – литовському князю Любарту Гедиминовичу. Галицькі бояри теж убачали в ньому спадкоємця Юрія II, тому передали владу Гедиміну без опору. Саме Любарт буде витримувати війну Казимира за Галичину, а українське громадянство у ньому буде бачити наступника традицій та інтересів династії Романовичів.

Однак Любарт, хоч і родич останнього українського короля і культурно цілком українізований, був, на відміну від Болеслава-Юрія, більше литовським, ніж українським династом. Він ні продовжує, ні замикає на собі княжу добу історії України, а починає *нову добу – литовсько-польську*. Однак аж до виникнення Української козацької держави в середині XVII ст. українська державність знаходилася в *латентному періоді*, тому говорити про повноцінну зовнішню політику України як таку в цей період не доводиться.

Таким чином, роль Галицько-Волинського князівства як основного політичного центру всіх українських земель після занепаду Києва була дуже значною. Саме воно формувало ідею державності на українських землях, оберігаючи їх від поневолення сусідніми державами. Смерть короля Юрія II Тройденевича являє собою переломну дату в історії України. 1340-й рік замикає собою добу незалежності української держави і її народу. Починаючи з тієї трагічної дати, Україна зникає з політичної карти Європи і з чинника великої політичної ваги на її Сході перетворюється на об'єкт постійної боротьби сусідів, що тут же кинулися рвати її багатства, землі, ресурси, нарешті, саму душу її народу. Одночасно з 1340 року починається визвольна боротьба українського

народу за свою державну незалежність, переплетена спалахами й занепадами, успіхами й поразками, але водночас і осяяна найвищими ідеалами людяності, які завжди були притаманні українському народу.

4. Українська державно-політична традиція в XIV – XV ст.

Завершення епохи Середньовіччя і перехід до Нового часу на заході й сході Європи, попри всі відмінності розвитку обох її частин, виявив насамперед схожі процеси. Так, спільними були, тенденції до остаточного подолання феодальної регіоналізації та створення централізованих станових монархій. Але і на заході, і на сході Європи феодальна знать не хотіла примиритись зі втратою у зв'язку з цим свого становища. Відомими є, зокрема, переходи французьких васалів зі своїми землями до англійського короля і від нього – знов до короля Франції, що мали місце впродовж усього XV ст. Аналогічні явища спостерігались на порубіжжі Литовської і Московської держав, де українські князі переходили від одного монарха до іншого. Так, у 1427 році князі Одоевський, Новосильський, Воротинський зі своїми землями подалися під владу литовського князя Вітовта. Наприкінці XV ст. кілька князів цих уділів один за одним переходять від Казимира до Івана III. Вільна комендація феодала на Заході і Сході не являла собою загальновизнаного явища. За феодальним правом васал міг залишити свого сюзерена лише відмовившись від свого феодала. А новий сюзерен мав бути достатньо сильним, щоб захистити землю і самого васала. У зв'язку з цим такі переходи робили, як правило, дрібні удільні князі порубіжних земель.

Такі значні правителі, як Вітовт, Сигізмунд, Казимир неодноразово здійснювали походи на українські та білоруські землі з метою втримати їх у покорі. І кожного разу руські князівства підкорялись Литві тільки поступаючись силовому тиску. Умови, на яких вони визнавали владу великого князя литовського, визначалися так званими *уставними земськими грамотами*, які були результатом компромісу між литовським урядом і населенням областей, що приєднувалися. Зміст багатьох

установчих грамот віддзеркалював властиве середньовічному суспільству уявлення про великокняжу або королівську владу, яка мала бути гарантом справедливості й дотримання давніх традицій.

Для європейського середньовічного суспільства ліквідація династії чи її заміна зовсім не означала ліквідації національно-державного життя чи якихось радикальних змін у суспільстві. Можна згадати перебування приблизно в ці часи на угорському престолі Анжуйської династії, в Чехії – династії Люксембургів, у Нідерландах – династії Габсбургів тощо. Мали місце і претензії українських правителів на австрійську спадщину, польський престол, литовське князівство. Тому українські князівства XIV–XV ст. під егідою литовської династії Гедиміновичів цілком вписуються в західноєвропейський політичний контекст, для якого об'єднання чи просто перебування під владою спільного династа різних політичних організацій було абсолютно нормальним явищем.

Можна говорити про тривале існування **Київського князівства** як самостійного політичного організму на чолі з династією Ольгердовичів – від 1382 до 1470 рр. І хоча час від часу київські князі заміщувалися литовсько-княжими намісниками, Київське князівство зберегло свій статус значною мірою незалежного державного організму. На відміну від удільних князівств Чернігово-Сіверщини, які виявляли після повної загибелі династії Рюриковичів тенденцію до подрібнення, Київське князівство мало спільний з європейським процесом потяг до об'єднання і національно-політичної орієнтації. Його суспільно-політичний розвиток свідчив про продовження державотворчого процесу на українських землях, який не перервався з ліквідацією Галицько-Волинської держави. Цей процес тривав, навіть незважаючи на те, що суперечив розвитку Великого князівства Литовського, яке, як і більшість країн Західної Європи, тяжіло до подолання феодального сепаратизму.

Наміри Київських Олельковичів зберегти цілісність Київського князівства можна порівняти з протидією бургундського герцога Карла Сміливого французькому королю Людовику XI. Хоча форми протистояння в цих випадках були різними. Олельковичі (Олександр і Семен) не наважилися на збройний виступ проти литовського князя. Це зробили їхні наступни-

ки. Але вони вже були позбавлені князівських уділів, тому повстали тоді, коли зручна нагода для такого виступу була вже втрачена.

XIV–XV ст. були часом гострих феодальних усобиць, які набирали характеру також боротьби за домінування у Великому Литовському князівстві польсько-литовських (католицьких) елементів з україно-білоруськими (православними). У цій запеклій боротьбі стара українська феодальна аристократія – носій попередньої державницької традиції – зазнала істотних утрат. І чи не найбільшим ударом для неї була поразка в битві під Вількомиром (1435 р.), де польсько-литовські війська розгромили квіт україно-білоруської військової еліти. Тільки князів було вбито чи взято в полон числом 42. Це викликало тріумфальні настрої в Польщі.

Чимало представників старих українських аристократичних родів було знищено під час так званих «князівських заколотів», значна частина їх була позбавлена власності, багато з них емігрувало в Московію. Унаслідок цього зміцнилася позиція тих литовських політичних кіл («автономістів»), які вже не вважали за потрібне рахуватися з українськими і білоруськими феодалами, відсунувши їх на другий план у державно-політичному житті Великого князівства Литовського. А в результаті литовська аристократія дуже швидко відчує вже на собі наслідки, втративши значною мірою свої привілеї під тиском більш сильної польської аристократії. «Хто посіє вітер, той пожне бурю» – аксіома, яка доказів не потребує.

Якщо на Заході ліквідація феодальної опозиції призвела до зміцнення однопартійних держав, то в Україні нищення литовським урядом самостійницьких прагнень української князівської аристократії *на довгий час позбавило її державницьких тенденцій*. У Франції й Англії середнє дворянство підтримало королівську владу, чим відіграло позитивну роль у зміцненні національної державності. В Україні ж боярство і шляхта у своєму прагненні досягти для себе вольностей на зразок польської шляхти не підтримали князівську опозицію, чим різко звузили соціальний ґрунт боротьби за державність.

Утім, і державність ця *вже зовсім не була руською (українською), що спиралася б на давні традиції княжої доби, а литовською*. Тож, напевне, і підтримувати тих, хто «сіяв вітер», було не варто.

Посилення феодального гноблення, закріпачення селян у поєднанні з іншими формами національного та релігійного гніту на українських землях, захоплених Польщею, викликали спротив українського народу. Кінець XV – початок XVI ст. в Україні, як і в інших країнах Європи, відзначився сильним антифеодальним рухом. Наприкінці XV ст. по Галичині, Буковині й Західному Поділлі прокотилося могутнє повстання селян під проводом Мухи, яке ніби продовжувало традиції чеських таборитів, яких очолював Ян Жижка, і яке передувало Великій селянській війні в Німеччині, що спалахнула в 1525 році.

Україна віднайшла свій, оригінальний шлях виходу із стану бездержавності. У ній, з її своєрідним геополітичним становищем і відносно слабorozвинутим життям міст, що не мали такого ступеня свободи, як на Заході, закріпачене селянство знаходило порятунк в інших місцях. Ними стали *незаймані степові простори*, де не було феодалів, княжої чи королівської адміністрації і де можна було господарювати, не оглядаючись на пана. І хоча умови життя на незайманих землях були надзвичайно тяжкими, потік утікачів у малонаселені і зовсім не освоєні землі України з кожним роком зростав. Втечі селян на окраїни Поділля та Київщини стали поширеною формою селянсько-плебейського протесту проти феодального ладу. Осідаючи на нових місцях, втікачі вважали себе вільними людьми, ні від кого незалежними, і почали називати себе **козаками**, що тюркською мовою означало «вільні люди».

Українські козаки створили не тільки набагато ефективніше від кріпацького господарство, а й оригінальну соціальну організацію, яка всім своїм еством була спрямована проти феодальних порядків. Виникнення коша в результаті об'єднання окремих козацьких груп слід уважати утворенням **Запорізької Січі** – нової організації козацтва, яке перебувало за Дніпровими порогами. Її було засновано, на думку В.О.Голобуцького, на острові Томаківка, що лежить на південь від острова Хортиця.

Від часу заснування Запорізької Січі до ліквідації її російським урядом у 1775 році вона була могутнім опертям українського народу в боротьбі проти кріпацтва, національного та культурного гніту іноземних загарбників.

Тема 3

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ

План

1. Зовнішньополітична діяльність Запорозької Січі.
2. Зовнішня політика гетьмана Богдана Хмельницького.
3. Зовнішня політика українських гетьманів.

Ключові поняття: *козацтво, Військо Запорізьке, кіш, кошовий отаман, гетьман, генеральний писар, військовий товмач, «Хотинська війна», сюзеренітет, васалітет, «формула приниження», інститут підданства, Визвольна війна українського народу, Переяславська рада, військовий союз, персональна протекція, ідеологія «третього Риму», ідея «Великого князівства Руського», громадянська війна.*

1. Зовнішньополітична діяльність Запорозької Січі

Вітчизняні дослідники історії запорозького козацтва В.Голобуцький, О.Апанович, І.Бойко, М.Петровський, В.Смолій, В.Степанков, В.Шевчук, В.Щербак та інші у своїх працях переконливо доводять, що Запорозька Січ як політичне утворення була фактично *зародком української національної держави*, продовженням національної традиції українського народу, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств. Безумовно, Запорозька Січ не була державою в повному сенсі цього слова, але мала стільки виразних ознак державності, що її цілком справедливо називали Козацькою республікою.

Запорозька Січ з самого початку свого існування вела **самостійну зовнішню політику**. Чим більше козацька вольниця заявляла про себе у різних бойових справах, тим більший інтерес викликало Військо Запорізьке у близьких і далеких сусідів. Запорізька Січ, як цілком самостійна політична сила, дістала **міжнародне визнання**. Кіш Війська Запорізького приймав представників Австрії, Швеції, Трансільванії, Польщі, Московської держави, Кримського ханства та інших

країн. Кіш укладав міжнародні угоди, вів переговори з іноземними дипломатами, підтримував, коли йому було вигідно, окремі держави або їх коаліції. Далеко за межами України були добре відомі військова сила запорожців та їх самотня тактика ведення бою (козаки своїми здобутками істотно збагатили арсенал військового мистецтва).

Офіційним представником Січі був кошовий отаман, а пізніше – гетьман. Його обов'язком було входити в дипломатичні стосунки з сусідніми державами. Йому вручались королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Функції міністра закордонних справ, канцлера покладались на військового, а пізніше *генерального писаря*. Він вів листування завжди від імені всього Війська Запорізького. Писар приймав на зберігання всі універсали, укази, листи, ордери тощо після ознайомлення з ними кошового і старшини. Під його опікою був увесь дипломатичний архів. Про широкі контакти Січі з іноземцями свідчить і наявність на Запоріжжі посади *військового товмача*, тобто перекладача, який зобов'язаний був знати багато мов, щоб контактувати з сусідніми державами і не тільки з сусідніми. Товмач був розвідником завжди.

Послів на Січі любили і приймали дуже пишно, як і належить самостійній і впевненій у собі державі. Адже номінально визнаючи й величаючи себе «королівським» військом, козаки трималися дуже незалежно, здійснювали походи, втручались у справи сусідніх держав, підтримували дипломатичні відносини з урядами різних держав, брали субсидії від чужих монархів, тобто поводили себе як суб'єкти міжнародного права. Польський король Стефан Баторій так казав про них: «Котрогось дня незалежна нація постане з цього шумовиння».

Перші кроки на дипломатичній ниві були зроблені козаками під час так званих «молдавських справ». Доля Молдови багато в чому нагадує долю України. У середині XVI ст. Молдавія стала розмінною монетою в політичній і дипломатичній грі могутніх сусідів – Туреччини й Польщі. Ці держави ставили на молдавський престол тих, хто більше міг за це заплатити або ж підтримував зовнішню політику однієї з сусідніх країн. Саме тут і показали себе козаки.

Відома доля одного з перших гетьманів – **Дмитра Байди-Вишневецького (1517–1563/1564 рр.)**, який, втрутившись у

боротьбу двох претендентів на молдавський престол, потрапив до рук турків і був підвішений на гак у Стамбулі, від чого й загинув так і не попросивши пощади. Після цього спроби козаків втручатись у боротьбу за владу в Молдавії не перепинялись. Козаки зводили на молдовський трон тих, хто їх наймав чи давав якусь іншу винагороду, і майже кожного року нападали на турецькі й татарські володіння, перехоплювали ханських послів, взяли участь у війні короля Стефана Баторія з Московією 1579–1581 рр. У відповідь на татарські скарги король надіслав на Січ свого урядовця, якого козаки зовсім недипломатично втопили. Січ була силою, яку необережно чіпати було «собі дорожче».

Козаки й антитурецький союз

Наприкінці XVI ст. Римський папа Климент VIII, порозумівшись із німецьким імператором Рудольфом II, вирішив використати всі сили на сході Європи для боротьби з натиском Османської імперії на Європейський континент. Слава козаччини на цей час була вже добре відома в Європі, тож Рудольф II вирішив відправити до козаків свого посла Еріха Лясоту, щоб схилити їх до антитурецького походу. Деяким польським панським колам також ця ідея сподобалась, зацікавився нею і латинський біскуп у Києві Верещинський. Полякам вигідно було повернути козаків на «бісурмен», щоб ослабити їхню боротьбу зі шляхетським всевладдям в Україні.

Восени 1593 року приїхав в Україну папський посол Комулович. Він віз козакам 12000 золотих дукатів у якості задатку за участь в антитурецькій кампанії. Але на Січ йому пройти не вдалося. Тоді він віддав гроші козацькому ватажку Северину Наливайку, а сам повернув назад. Сміливішим виявився імператорський посол Еріх Лясота, який у 1594 році досяг таки Січі й пробув там кілька тижнів. Він привіз козакам 8000 золотих дукатів, але не зміг умовити тодішнього їх ватажка Кшиштофа Косинського до походу проти турків.

Коли ж після смерті Косинського на чолі козаків у 1594 році став Северин Наливайко, то цей енергійний ватажок відразу показав, що йому не байдужі антитурецькі плани європейських держав. Його загін, озброєний, очевидно, на ті дукати, що їх віз козакам Комулович, розбив у тому ж році турків на нижньому Дністрі. Об'єднавшись із силами кошо-

вого низового козацтва Григорія Лободи (усього приблизно 12 тис. чол., з артилерією, під 40 хоругвами, між якими були й хоругви, прислані імператором Рудольфом та архікнязем Максиміліаном), Северин Наливайко рушив на Молдову. Козаки розбили молдавського господаря Арона, взяли м. Ясси і розгромили його околиці. Арона примусили відмовитися від турецького підданства і скласти чолобитну присягу німецькому імператору, про що Наливайко повідомив польського короля. У 1595 році погромили козаки околиці турецьких міст – Тягині, Білгорода й Кілії.

Хоч як не подобалися полякам козацькі перемоги, вони не могли ними не скористатися. Коронний гетьман Ян Замойський пішов з військом на розбиту козаками Молдову і, прогнавши з престолу Арона, посадив на ньому молдавського боярина Ієремію Могилу, який попросив опіки польського короля. Між Наливайком і Замойським на цій підставі спалахнув конфлікт. Восени 1595 року Северин Наливайко вирушив у похід на Угорщину, а звідти – на Волинь та Білорусь. З цього часу конфлікт козаків з поляками набув уже збройних форм і козаки переключились на антипольську боротьбу. Не слід забувати, що національно-визвольний момент у діяльності Запорізької Січі був усе ж таки головним.

Інші напрямки козацьких походів

Знов ми бачимо козаків у закордонних походах тоді, коли на чолі їх стає Самійло Кішка, герой дум про бунт бранців на турецьких галерах, їх перемогу над турками і повернення в Україну.

Туркофільська Волощина почала у 1600 році війну з полонофільською Молдовою, і тут поляки вирішили залучити сили козаків, які не раз уже ходили на Молдову, трясли її престолу і знали там уже всі ходи й виходи. До Самійла Кішки з'явився посланник польського уряду Іван Оришківський. Кішка був не проти втручання поляків у молдавсько-волоський конфлікт, але виставив умову повернути козакам автономію, плату та клейноди, які їм належали з часів короля Стефана Баторія. Король Сигізмунд III пообіцяв виконати умови козаків і під слово короля вирушило 4-тисячне козацьке військо в похід на Волощину. Спільні козацько-польські війська розбили військо волоського воеводи і посадили на волоському престолі

Семена Могилу, брата молдавського господаря. У цей же час виникла для Польщі небезпека з боку Швеції, яка напала на Естонію і загрозувала Лівонії, так званим польським Інфлянтам. Поляки запросили козаків у похід на північ. Вирушило чотири полки по 500 козаків. На чолі їх встав Самійло Кішка, який і загинув у бою під Фелліном.

Північна польсько-українська кампанія виявилась невдаю. Повернувшись додому у 1602 році, козаки відразу пішли в похід проти турків. На 30-ти чайках і кількох галерах, що їх було відбито в турків, козаки під Кілією розгромили вщент турецький флот. З тих часів козаки здійснили велику кількість походів проти турків і татар, у яких зростала сила і авторитет Запорозької Січі. У походах проти турків зріс і змужнів перший з черги великих козацьких вождів, політиків і дипломатів:

Петро Конашевич Сагайдачний (1582–1622)

Ми бачимо цю людину в поході проти турків у 1616 році, коли козаки розгромили велику частину турецького флоту, який підійшов до самого Дніпрового лиману. Турецький адмірал ледве врятувався від смерті, а козаки захопили велику кількість галер і біля сотні човнів. Переможним військом козаків командував Сагайдачний. Далі пішов Сагайдачний на Кафу, спалив її, визволив сотні невільників. Перемога і визволення бранців одразу надали йому слави й ореолу народного героя, що навіки зберегла українська народна пісня.

Восени того ж 1616 року вдарили козаки по Трапезунду, і, взявши його, пішли на Босфор. Турецький флот був наголову розбитий. Султан, не на жарт розлютившись, почав погрожувати Польщі війною, якщо вона не вгамує козаків. Поляки злякались і кинули проти Сагайдачного коронного гетьмана Жолкевського, переможця самого Наливайка. Сагайдачний, не бажаючи даремно втрачати сили, пішов на поступки. Полякам козаки були не вигідні, але потрібні, і це полегшувало політичний маневр Сагайдачного. Коли в 1618 році польський королевич Владислав, почавши боротьбу за московський престол, застряг під самою Москвою зі своїм військом, одна надія в нього була на козаків. Дійсно, Сагайдачний, зібравши близько 20 тисяч козацького війська, пройшов переможним маршем через всю Московію. І тільки

польсько-московське перемир'я врятувало Москву від козацької окупації.

Відсутність власної, української держави позначилась і на результатах антимосковської боротьби: Польща забрала собі Смоленщину й Сіверщину, козакам же дісталась слава – більш моральна, ніж матеріальна категорія, а до того, ще й невдячність поляків.

Тим часом розлючена козацькими походами на Чорне море і польським втручанням у молдавсько-волозькі справи Осяйна Порта почала війну проти Польщі. Іскандер-паша з великою турецькою армією з'явився влітку 1620 року на польському прикордонні. Проти нього вирушив старий уже коронний гетьман Жолкевський. У Молдавії, поблизу Ясс, на Цецорських полях відбулася вирішальна битва. Жолкевський, оточений переважними силами ворога, потерпів поразку і загинув. Разом із ним загинув чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, батько Богдана Хмельницького. Богдан теж брав участь у цьому бою і потрапив у полон разом із польним гетьманом, помічником Жолкевського Конєцпольським.

Слідом за Іскандер-пашою готувався до походу на «Лехістан» сам турецький султан Осман. Поляки злякалися і вирішили замиритися з козаками та запросити їх до участі у боротьбі проти турків. Не всі козаки погодились. Але були й ті, що вирішили допомогти полякам, вийшли в Чорне море, спустошили околиці Стамбулу і викликали справжній переполюх на турецькому флоті, який наважився виступити проти них тільки коли козаки вже поверталися додому. Турки захопили кілька чайок і кілька десятків козаків. Їх султан наказав піддати мученицькій смерті. І тоді вся решта козаків виступила в похід проти Туреччини. Під Хотином 30 серпня 1621 р. польсько-козацьке військо зі 150-тисячним відбірним турецьким військом. Бої були довгими й виснажливими, ввійшовши в історію під назвою «*Хотинська війна*». Турки, втрапивши весь цвіт своєї армії, врешті-решт запросили переговорів. 8 жовтня було укладено польсько-турецьке перемир'я.

Для Сагайдачного Хотин став останньою з перемог. У бою гетьман був поранений і не одужав після цього. 10 квітня 1622 р. славний козацький вождь Петро Конашевич Сагайдачний помер.

І в подальшому брали участь козацькі війська в зовнішньополітичних акціях поляків, але їх відносини з ними все більш ставали конфліктними. У 30-х роках XVII ст. ж уся Польща здригалась від постійних козацьких повстань. У цей час, безумовно, національно-визвольний аспект Козаччини вийшов на передній план.

Контакти Запорозької Січі з Московською державою

Перші регулярні контакти української людності з московською (майбутньою російською) були пов'язані з активізацією діяльності запорозького козацтва на початку XVI ст., коли стихія козацької вольниці масово спрямовувалася, крім іншого, і в межиріччя Сіверського Дінця та Дону, де в цей час формувалося донське козацтво, що перебувало під протекторатом московського царя.

Швидке зростання чисельності та стрімка активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва, насамперед у «Дикому полі», де проходив цивілізаційний кордон між християнською й мусульманською, осілою й кочовою цивілізаціями, значно розширили і поглибили характер українсько-московських взаємин. Останні мали чітко виражений *амбівалентний характер*.

Це проявлялось передовсім в участі запорозького козацтва як в антимосковських акціях у союзі з татарами, так і в зворотних процесах – військова співпраця з московською правлячою династією тут реалізувалася опосередковано, через контакти з донським козацтвом. Антимосковські дії українського козацтва були більш характерними для першої половини XVI ст. (зокрема, спільні з кримчаками походи козаків під проводом О.Дашкевича 1515 чи 1521 р.), а співзвучні з московськими інтересами антитатарські походи – для 50–80-х років XVI ст.

Приблизно такою ж амбівалентністю характеризувався й інший спектр етнополітичних колізій Центрально-Східної Європи початку Нового часу – козацько-польсько-московський. У цьому зв'язку найбільш знаковими, з одного боку, були історичні події, пов'язані з участю українського козацтва у війнах Речі Посполитої з Московською державою другої половини XVI ст., походами самозванців на Москву в «Смутні часи» початку XVII ст., а згодом – у змаганнях польського королевича Владислава за московський трон. З іншого – спроби

керівництва повсталих ще в роки розгортання козацьких війн кінця XVI ст. налагодити контакти з офіційною Москвою, з наданням їй своїх військових послуг.

З подібними пропозиціями в 1620 році козацтво на чолі з гетьманом П.Сагайдачним, зверталось до уряду першого московського царя з династії Романових – Михайла Федоровича. Але не варто переоцінювати політичну вагу таких заяв. Адже, наприклад, К.Косинський, пропонуючи від імені козацтва службу московському царю Борису Годунову, одночасно застерігав його, що з козаків «одні хочуть йти до царя християнського до землі угорської, а інші до короля шведського». А П.Сагайдачний, перебуваючи незадовго перед тим на службі в польського короля, здійснив свій гучний похід на Москву. Коли ж Сагайдачний готував до відправки в Москву вже не військо, а своє посольство, то його відвідали посланці германського імператора, закликаючи до надання військових послуг. Проте очевидним є те, що з кінця XVI ст. українсько-московські взаємини поволи набувають якісно нової динаміки. І в цьому сенсі, безсумнівно, визначальними віхами на шляху їхньої інтенсифікації стали Люблінська унія 1569 року та Берестейська церковна унія 1595 року.

Польсько-Литовська держава (Річ Посполита) в XVI ст. теоретично була «республікою шляхти», без будь-якого розрізнення її етнічного походження чи релігійної приналежності – римо-католицької, протестантської чи православної. А тому ідентифікація української знаті за формулою *gente Ruthenus, natione Polonus* (руського племені, польської нації) була цілком природною для цієї держави. Утім, саме постановня Речі Посполитої перетворювало українські землі в прикордонну периферію Корони Польської, позбавляючи значну частину напівпривілейованих соціальних станів українського (в тогочасній лексиці – руського) суспільства здавна закріплених за ними *de-facto* прав і вольностей, що несло в собі потенційні передумови серйозної системної кризи нового державного утворення. І проявитися вони не заборились.

Берестейська церковна унія мала свої серйозні негативні наслідки. Адже об'єднання східної і західної церков, покликане за задумом вищого православного кліру, ліквідувати міжконфесійні суперечності в Україні, на ділі лише поглибило

їх, загострило конфронтацію і значно послабило позиції православ'я. В умовах же наростання конфронтації в суспільстві Річ Посполита з початком XVII ст. усе більше перетворювалася на спільність тільки римо-католицької шляхти польської культурної приналежності. Політична шляхетська нація повинна була бути католицькою за віросповіданням і польською за культурою.

За таких умов саме представники вищих церковних кіл України **першими звернули свої погляди на Москву** в сподіванні отримати від православного царя підтримку. Найвідомішим щодо цього є лист Київського митрополита Йова Борецького до царя Михайла Федоровича від 3 вересня (н.с.)¹ 1624 р., в якому висловлювалося прохання про допомогу в боротьбі з унією та католицизмом. Як зазначив С.Плохій, саме Борецький уперше вжив *«формулу приниження» українців*, яка крізь віки дійшла і до нас – саме він назвав українців-малоросіян «молодшими братами», а московітів-великоросів – «старшими». І в цьому відношенні подальші його слова, що ці «брати» створюють, утім, «одну сім'ю», вже не мали суттєвого значення. «Формула приниження» вийшла з епістолярія і пішла у свідомість людей.

Суттєвого поживлення українсько-московські контакти набувають у часи збройного протистояння козацтва і Речі Посполитої впродовж 20–30-х років XVII ст. Рятуючись від переслідувань та репресій з боку польських каральних військ після поразок козацько-селянських повстань в Україні, а також під час значних скорочень козацького реєстрового війська, певна частина так званих виписчиків (служилих людей, яким було відмовлено в праві перебування на військовій службі в короля й викреслено з реєстру) шукала лицарського хліба в сусідніх правителів, а насамперед у православного московського царя. У таких випадках утікачі прямували або на Дон, на землі Вільностей Війська Донського, або на прикордонні з «Диким полем» малозаселені провінції Московії, що потребували козацької допомоги в захисті від нападів татарських орд.

¹ (н.с.) – за новим стилем.

Отже, Запорізька Січ проводила свою зовнішню політику як самостійна держава. І хоча їй у багатьох відношеннях доводилося зважати на зверхність Польщі, але у випадках, коли виникала хоч якась можливість, Запорізька Січ негайно використовувала все для захисту своїх прав, розширення козацької автономії. Козаччина брала найактивнішу участь у європейській політиці. Багато монархів змушені були рахуватися з нею і підходити до неї як до суб'єкта незалежної зовнішньої політики. Козацтво за допомогою дипломатичних і воєнних заходів захищало свою Вітчизну від нападів різних тогочасних ворогів.

2. Зовнішня політика гетьмана Богдана Хмельницького

З повстанням козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким в 1648 році розпочинається нова епоха в історії України – **доба відродження української державності**. Хід Національно-визвольної революції у вигляді Визвольної війни України проти Польщі (1648–1657 рр.) докладно вивчається в курсі історії України.

У часи гетьмана Б.Хмельницького можна говорити про **повноправну державу та її зовнішню політику**. Зборівським договором 1649 року, ратифікованим польським сеймом, держава Б.Хмельницького була Польщею офіційно визнана. *Від цієї події йде відлік часу існування вже повноцінної української дипломатії.*

У цей час Річ Посполита робить усе, щоб розбити союз українців з кримськими татарами, і умови для цього з'явилися. Татари у найвідповідальніший момент бою під Зборовом, коли Хмельницький був на крок від перемоги, примусили його піти на переговори з поляками. Здавалося б, гетьман не повинен був пробачати цього татарам. Але Хмельницький за цей союз тримався обома руками, йдучи на всілякі поступки татарам, входив у дипломатичні зносини з Туреччиною, готувався до спільного з татарами походу проти Москви. І цей факт свідчить про те, що гетьман зовсім не мріяв ні про яке «воз'єднання» з Московією, як на цьому наголошувала імперська і проімперська історіографія та й деякі українські романісти (див. показовий у цьому відношенні роман «Я, Богдан» П.Загребельного). Можна стверджувати, що Б.Хмельницький

збирався тільки використати Москву як військову силу в своїх планах. Через те й тиснув на неї і мав плани навіть іти в похід проти неї, як заявляв, – на знак помсти за те, що вона не допомогла йому в боротьбі проти поляків у 1649 році. І цар Олексій Михайлович, до речі, дуже цього боявся.

Козаки не змогли перемогти поляків ні під Берестечком (знов через зраду татар), ні під Білою Церквою і змушені були підписати 18 вересня 1651 р. Білоцерківський договір, що був виразним кроком назад у становленні української державності. У зовнішньополітичній площині це був сильний удар по останній: Україна позбавлялась права відносин з іноземними державами і повинна була розірвати союз з Кримським ханством. Перед Б.Хмельницьким виразно постали дві об'єктивні обставини: самотужки Польщу перемогти гетьман не міг, а запорука його мілітарної могутності – українсько-татарський союз – виявився хитким. Татарські хани виявились далеко не такими далекоглядними, як Хмельницький, вони вже тоді готували собі ту загибель, яка настане для їх держави через 100 років.

Утім, Українська держава вже в перший рік свого існування здобула широке міжнародне визнання. Польський дослідник Людвік Кубаля твердив, що «здається, не було і дня, щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів, посланців і не посилав своїх». Гетьман установив дипломатичні контакти з Московською державою, Кримським ханством, Осаяною Портою, Польщею, Трансільванією, Молдавією. У наступні роки уряд Б.Хмельницького визнали Венеція, Валахія, Швеція та інші країни. Незважаючи на політичну протидію Польщі та її союзників, Україна на міжнародній арені закріпилася. І все ж таки *дипломатичну війну з Польщею Богдан Хмельницький явно програвав*. На цьому треба зупинитися окремо.

Усі спроби гетьмана знайти собі союзника впирались в одну проблему: *визнання законності Козацької держави і його особисто як голови цієї держави*. В очах європейських монархів Хмельницький був бунтівником, збунтованим рабом, узурпатором влади, який повстав проти свого сюзерена –

короля польського. Тому не дуже охоче йшла на стосунки з ним навіть Москва, яка була дуже зацікавлена в союзі з Україною. І з цим Хмельницькому доводилося рахуватись. І в 1650 році у нього народжується план династичного укріплення свого роду, який узгоджувався з принципом тодішньої міжнародної політики **«немає народу без пана»**. І той «пан», природно, мав бути *тільки з визнаних Європою династій*. Хмельницький це розумів, що видно, зокрема, з того, що ще восени 1648 року гетьманський уряд звертався до турецького султана з проханням прийняти під свою зверхність «Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу». Це було вигідно Осаяній Порті, тому султанський уряд обіцяв надати Україні необхідну військову допомогу. Але в залежність від Туреччини гетьман свою країну не віддав.

Однак без династичного укріплення свого роду Б.Хмельницький, походженням з «низів», не мав надії бути визнаним Європою, його перспективою могло бути тільки становище васала якогось із тогочасних правителів. До речі, в аналогічній ситуації опинився й Олівер Кромвель. Не випадково «залізний диктатор» Великобританії намагався на початку визвольного руху Козаччини встановити зв'язки з Б.Хмельницьким. Але своїх планів Кромвелю не вдалося реалізувати, те ж чекало і Хмельницького. План набуття його родом династичних зв'язків був мудрим і єдино перспективним для України на той час. І саме тому йому й не судилося здійснитись. **Не дали**. Занадто могутні зовнішні чинники мали свої види на Україну.

Тим не менш, спробу гетьмана через шлюб свого сина Тиміша з донькою молдавського господаря Василя Лупула ввійти в династичні зв'язки з Габсбургами, домагаючись чого він зробив кілька походів у Молдавію (1650, 1652 і 1653 рр.), не можна вважати його помилкою. То був єдино можливий шлях входження України в статусі незалежної держави в монархічну на той час Європу. Всі інші шляхи тягли за собою підлеглість у тому чи іншому вигляді якійсь із корон. Без цього шляху гетьман Богдан Хмельницький опинявся **в стані без вибору**. І гетьман таки в ньому опинився.

Московська орієнтація

В історичній літературі існує чимало різних, часто полярних оцінок важливого політичного акту України середини XVII ст. Розцінювати ж його треба об'єктивно, виходячи з тієї конкретно-історичної ситуації, яка склалася в Україні до середини XVII ст. Активна зовнішня політика Б.Хмельницького, що настала з початком Національно-визвольної революції в 1648 році, пояснювалася потребою в пошуку союзників. І з перших же кроків важливе місце в діяльності гетьманського уряду посіли відносини з правлячими колами Московської держави.

Українсько-московські контакти даного періоду започаткував лист гетьмана Б.Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 8 (18) червня 1648 р. Цей документ не раз розглядався в історичній літературі й отримав неоднозначне трактування. Радянська історіографія розвивала тезу, що він мав започаткувати переговори про «приєднання України до Росії». Ця теза стала одним із наріжних каменів концепції т.зв. «воз'єднання», свідченням прагнення Хмельницького «воз'єднати Україну з Росією» вже на початковому етапі повстання. І чи не поодиноким винятком з цього правила була висловлена І.Крип'якевичем думка, що мотивом написання листа була спроба схилити царя Олексія до надання *військової допомоги козацькій армії та заохотити його до боротьби за польський трон*, який після смерті короля Владислава IV залишався вакантним. Ця думка лише з початку 1990-х рр. почне завойовувати собі прибічників в історіографії. Її історичні джерела, хронологія та логіка подій переконують в її правильності.

Дійсно, влітку 1647 року царський уряд уклав з Варшавою оборонний союз проти татар. З початком Визвольної війни українського народу та появою в Україні союзників повстанців – ногайської орди – польське керівництво нав'язує контакти з московськими воєводами, закликаючи їх до виконання союзницьких зобов'язань і надання Польщі військової допомоги в боротьбі проти Хмельницького й татар. І цар почав готуватися до походу на татар. Інформацію про його наміри гетьман почерпнув з перехопленого листа князя О.М.Трубецького до брацлавського воєводи Адама Киселя. Прагнувши запобігти втручання московських військ у конфлікт,

Хмельницький і написав згаданий вище лист до царя Олексія, в якому повідомляв про причини повстання, успіхи козаків у битвах, порушував питання про надання повстанцям військової допомоги (акцентуючи при тому увагу на одновірності козаків і московітів) та висловлював бажання бачити «православного християнського» монарха на вільному поки що польському троні. Проте *в листі нічого не було сказано про якісь наміри гетьмана прийняти разом з Військом Запорозьким підданство Москви*. А приблизно через місяць, 11 (21) липня 1648 р., у листі до путивльського воєводи Плещеева Хмельницький повторює побажання, щоб московський монарх «ляхом і нам паном і царем був».

Іншого і не могло бути. Треба зважати на вказаний вище принцип тогочасної зовнішньої політики – «немає народу без пана», причому походженням тільки з визнаних Європою династій. Але в цей час політичні вимоги повстанців ще не досягали рівня цього принципу, бо не виходили за межі програми, визначеної В.Липинським терміном «політика козацького автономізму». Їх турбувало тільки забезпечення умов для автономного функціонування Війська Запорізького на землях, що були традиційним ареалом розселення українського козацтва, та отримання гарантій вільного віросповідання «руського» народу під зверхністю Корони Польської.

Богдан Хмельницький не мав наміру домагатися повного розриву з Річчю Посполитою, не хотів рвати свою присягу своєму «пану» – польському королю (хоча Яну Казимиру він присягу так і не склав), бо це б мало дуже негативні наслідки для нього особисто і для всієї української справи. Тому для нього ідеальним варіантом було б, якби польським королем став московський цар. Стосовно ж висловленої в листі Хмельницького до царя тези, на яку завжди особливо натискала радянська історіографія, про готовність «всім Військом Запорозьким услужить вашой царской велможности», то тут, безперечно, мова йшла про звичну для козацтва практику шукання «лицарського хліба» в іноземних правителів, і не більше. Ілюстрацією тут може служити укладення козацтвом наприкінці XVI ст. квазідоговору про встановлення піддансько-службових стосунків з німецьким імператором Рудольфом II, що їх учені

назвали спрощеним умовним підданством. **З московським царем не передбачалося навіть цього.**

Бурхливий розвиток Визвольної війни призвів до наповнення ідей «козацького автономізму» новим змістом. Улітку 1648 року козаки домагаються автономії не лише для Подніпров'я, а й для Правобережної України – до м. Володимир. Восени 1648 року джерела вперше фіксують наміри Хмельницького «відняти польські володіння до Вісли». Переможний для козацької зброї розвиток протистояння з польськими військами в 1648 році, урочистий в'їзд гетьмана Хмельницького до давньої княжої столиці – Києва, його розмови з вищим православним духовенством, Єрусалимським патріархом Паїсієм та київською інтелігенцією – усе це створило умови для переосмислення Хмельницьким результатів і завдань визвольної боротьби. Цей процес завершився в лютому 1649 року виробленням нових для української суспільно-політичної думки програмних вимог щодо розбудови незалежної від Речі Посполитої Української козацької держави.

Можна сказати, що наприкінці 1648 року до Києва на білому коні Богдан Хмельницький в'їхав як талановитий, але, по великому рахунку, звичайний козацький ватажок, а виїхав з нього навесні 1649 року і попрямував на поле наступних битв з поляками могутній державний діяч.

Та історична інформація щодо княжого минулого України та її майбутніх перспектив у зв'язку з цим минулим, яку йому явно надали представники київської духовної й інтелектуальної еліти, зіграла в цьому чи не найголовнішу роль. Адже зовсім не випадково патріарх Паїсій титулував Хмельницького «**князем Русі**» й, можливо, як кажуть деякі джерела, навіть **коронував його** на Руське князівство. Тож, з одного боку, гетьман сприйняв ідею державної традиції княжої Русі-України, що зміцнило в ньому самопочуття українського монарха – «самодержця руського», а з іншого – йому також дуже імпонувала ідея нової козацької держави, яка виникла внаслідок революційної активності народних мас. Напевне саме під впливом патріарха, який підтримував тісні контакти з московськими духовними й світськими властями, у Богдана та його оточення вперше зародилася ідея широкомасштабного використання московської допомоги в боротьбі

з Річчю Посполитою. Адже саме після розмов з патріархом, який високо цінував заслуги Богдана Хмельницького в справі захисту православної віри, але не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом, гетьман вирішив відрядити до Москви свого посла – полковника Силуяна Мужилівського.

Джерела, на жаль, не дають повної інформації щодо мети посольства Мужилівського. Але, враховуючи норми придворного етикету Московії, за якими він не міг на рівні свого представництва, яке тоді мав, вести переговори з самим царем, а тому просто передав царю записку (і це взагалі було диво, що цю записку таки передали), можна твердити, що в записці було висловлене *найголовніше* з того, чого домагався гетьман. У ній же стисло повідомлялося про причини і перші кроки повстання, а також порушувалося клопотання про надання військової допомоги в боротьбі з Польщею. *Про якесь прийняття Війська Запорозького в підданство в записці нічого не було.*

Вочевидь, на час від'їзду Паїсія і Мужилівського до Москви в українського керівництва не було планів остаточного розриву з Варшавою. Навпаки, гетьманський уряд ще сподівався на можливість такого реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорізького. Так, С.Мужилівський заявляв, що новий польський король Ян Казимир (до посідання престолу яким Б.Хмельницький приклав чимало зусиль) у листі до гетьмана обіцяв бути «русским [королем] і що през шаблю узяли, аби тое моцно держали». Але українське керівництво все одно не полишало намірів посадити на польський трон короля – не-католика (трансільванського князя або московського царя), оскільки *Військо Запорозьке присяги Яну-Казимиру не складало.*

Переломними в історії розвитку української державної ідеї стали перші місяці 1649 року. На переговорах з польськими комісарами, що проходили в лютому 1649 року в Переяславі, Хмельницький уперше оприлюднив плани визволити «з лядської неволі [...] народ всієї Русі» та, «відірвавши від ляхів Русь і Україну», створити удільну державу.

Тож цілком можна визнати позицію тих українських істориків (О.Оглоблина, В.Степанкова, В.Шевчука та ін.), які

твердять, що вже в лютому 1649 року Богдан Хмельницький досяг наступного:

1) чітко засвідчив право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання;

2) висловив ідею незалежності новоутвореної держави від влади польського короля. (Під час перебування в Чигирині московського посла Г.Унковського гетьман йому прямо сказав: «А нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не присилали, і ми волею Божою цим від них стали вільні»);

3) сформулював положення про соборність Української держави;

4) розглядав Українську державу як спадкоємицю Київської Русі. Під час переговорів з Унковським гетьман заявив, що замирення з Річчю Посполитою можливе лише за умови визнання її урядом незалежності Козацької України «по тим кордоном, як володіли благочестиві великі князі, а ми у підданстві і неволі бути у них не хочемо».

Ось із такими здобутками підійшов Б.Хмельницький до здійснення своїх планів відносно Москви. У травні 1649 року гетьман направив до Москви представницьке посольство на чолі з полковником Федором Вишняком, в акредитивній грамоті якого було чітко висловлено прохання про покровительство московського монарха. Вирази, в яких була сформульована дана пропозиція, свідчать про бажання Війська Запорозького **прийняти протекторат монарха**: «под милость и оборону свою [...] возьми». У тексті видний відхід від програми автономії для козацького стану, адже тут був украй важливий уточнюючий момент, а саме: «під оборону» просили взяти «всю Русь», тобто не лише Військо Запорозьке як військово-політичну структуру, а й територію, заселену православним народом.

Однак після невдалої для Хмельницького битви під Зборовом 1649 року українсько-московські відносини погіршилися. Пригнічений невдачею, Богдан убачав одну з її причин у небажанні Москви надати Україні військову допомогу. Гетьман не лише висловив невдоволення її позицією, але й погрожував. У донесеннях московські вістунки писали, що Хмельницький

хоче йти «войною тотчас на государево Московское государство». Причому погрози лунали вже не тільки з уст гетьмана, а й «во всех де [...] черкасских городах [...] те же речи черкасы все говорят не тайно, что идти им з гетманом однолично на [...] государева Московское государство войною». До речі, з початку 1650 року в Україні перебував самозванець Тимофій Акудінов, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського і виказував претензії на московський трон, шукаючи допомоги в іноземних правителів. Це страшенно дратувало царя Олексія Михайловича. Але, незважаючи на численні вимоги Москви видати їй самозванця, гетьман з цим не поспішав, даючи йому змогу плести політичні інтриги проти царя. Не допомогло і втручання польського короля в цю справу. І в такій поведінці гетьмана важко не помітити тактики *дипломатичного тиску* на Москву.

Водночас українське керівництво не допускало таких кроків, унаслідок яких українсько-московські відносини загострилися або навіть розірвалися. На початку 1650 року Хмельницький робить усе, щоб не допустити участі українських полків у каральній акції Іслам-Гірея проти донських козаків, а в середині березня ігнорує накази короля про підготовку до польсько-татарського походу проти Москви. Але нерішучість царського уряду і його відмова взяти під захист Військо Запорізьке змусили гетьмана в 1650 році знов активізувати контакти зі Стамбулом. І у вересні 1651 року до Хмельницького прибув турецький посол Осман-ага, який повідомив про готовність турецького уряду взяти під свій захист Україну. Але гетьман з цим поспішати не став та й Москва, природно, про все дізналася від своїх інформаторів, якими Україна була просто наспигована, особливо в середовищі духовенства, тому не випадково, що українсько-московські відносини після цього суттєво поліпшилися.

У лютому 1651 р. в Москві пройшов Земський собор, який визнав за можливе у разі невиконання польською стороною умов «вічного миру» дозволити царю прийняти в підданство Військо Запорізьке. Наявні джерела не дають змоги з'ясувати форму цього підданства, яка могла бути доволі різною. Поразка ж козацьких військ під Берестечком *завершує етап висхідного розвитку Визвольної війни*. Укладений за її

результатами Білоцерківський договір звів нанівець автономію Козацької України та породив реальну загрозу спалаху громадянської війни. Незважаючи на блискучу перемогу під Батогом, геополітична ситуація в регіоні не тільки не поліпшилася, а навіть ускладнилася. Як свідчать історичні джерела, з літа 1653 року Козацька Україна внаслідок дипломатичних прорахунків воювала вже не тільки проти Речі Посполитої, а й проти сформованої антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Молдови, Валахії та Трансільванії.

Дії козацької армії проти коаліції були невдалими. Річ Посполита не йшла вже ні на які переговори з Україною, вимагаючи повної капітуляції. Хмельницькому все важче було збирати необхідну для ведення бойових дій армію. Йому конче потрібен був потужний військовий союзник. Московські шпигуни у Стамбулі (зокрема, грек Фома Іванов) у першій половині 1653 року інформували царський уряд про активізацію зносин козацької старшини з представниками турецького султана. А в середині травня 1653 року до гетьмана прибув Магмет-ага із султанською грамотою й атрибутами влади васально залежного від Порти правителя: булавою, бунчуком, каптаном, знаменом. За свідченням І.Виговського, Хмельницькому був запропонований *протекторат на умовах значно кращих від протекторату Кримського ханства*.

Однак, пославшись на несприятливий для переговорів час (Осяйна Порта тоді була дуже слабкою), Хмельницький попросив посла зачекати. А сам тим часом намагається розіграти турецьку карту в політичній грі з Москвою. І це йому вдалося. Тож якщо ще в квітні 1653 року справа Війська Запорозького щодо отримання опіки московського царя виглядала безнадійною, то після того, як 3 червня І.Виговський повідомив посланців путивльських воевод про наміри Порти прийняти Україну під свій захист, уже 22 червня цар звернувся до Хмельницького з грамотою, де повідомив про рішення «вас прийнять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова». А скликаний 1(11) жовтня Земський собор так мотивував ухвалення свого позитивного щодо України рішення «гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и землями принять»: «Чтоб их не отпускать в подданство турскому

султану или кримському хану». Тож усе сталося так, як і планував гетьман.

Отже, за умов, що склалися на кінець 1653 року, прийняття протекції московського царя ставало одним з небагатьох прийнятних для Козацької України шляхів виходу зі скрутного зовнішньополітичного становища, ускладненого низкою негативних внутрішньополітичних процесів. Тому рішення Переяславської ради 8 січня 1654 р. не були інтригою старшини чи наслідком підступних намірів Москви, як це інколи подається в літературі. Водночас джерела не підтверджують висловленої в радянській історіографії думки, що Переяславська рада була «всеукраїнською» та «народною». На Раді не було представників Белзького, Волинського, Подільського і Руського воеводств, тобто не була представлена значна частина населення України. На Раді була присутня і незначна частина самого козацтва. За даними О.Апанович, тільки 284 особи склали присягу в Переяславі як представники козацтва. Що ж стосується селян, міщан і духовенства, то їх навіть не було запрошено на таку важливу політичну акцію.

Можна кваліфікувати Переяславську раду тільки як *представницьку, декларативну раду*, в якій, крім козаків, дозволено було взяти участь бажаним мешканцям Переяслава та приватним особам. До того ж, з боку частини старшини, рядового козацтва, духовенства і «поспільства» була сформована серйозна опозиція акту 1654 року. В.Липинський писав: «На Переяславську умову ми звикли дивитися крізь призму пізніше створеної Переяславської легенди, яка творилася як з російського, так і з українського боку». А що ж було насправді? С.Шелухін, юрист, видатний діяч уряду гетьмана Павла Скоропадського визначив зміст домовленості так: *військовий союз з персональною протекцією московського царя*.

У Переяславі 8 січня 1654 р. **ніякого договору укладено не було**, тут було здійснено лише усний акт присяги, умови ж договору лише обговорювались, тому й «Переяславським договором» це називати не можна. Акт самої присяги був усний, тож і трактувати його можна було довільно. Зрештою, козаки так і трактували цей союз як «монаршу протекцію» (оцінимо правильність їхнього розуміння, зважаючи на дефініцію С.Шелухіна), і така традиція тяглась аж до Самійла

Величка (називає цей акт «монаршим союзом і протекцією» у своєму «Літописі») та «Історії Русів».

Московіти ж такого поняття, як «договір», не знали і не розуміли; вони знали одну форму – підданство царю (підкреслюємо: царю, а не державі. Тому з ліквідацією у лютому 1917 року в Росії монархії потрактована навіть за російськими мірками залежність автоматично скасовувалась). Тож «Прохальні пункти» Б.Хмельницького росіяни трактували як визначення меж царської милості, а не як міждержавний договір. Українці ж сприймали дані «пункти» саме як міждержавний договір, або, точніше, **умови царської протекції** – того необхідного «пана», через якого мав у Європі постати український народ. Не випадково на Переяславській раді Богдан Хмельницький сказав знамениті слова «Не можна нам більше жити без царя». Ці його слова зовсім не означали, що гетьман тільки й мріяв, як би піти в залежність. Просто всі інші варіанти як військового союзу, необхідного Україні, так і правових аспектів визнання України Європою були вичерпані.

Українці розуміли договір з московським царем в європейському понятті цього слова, бо звикли до європейської правової системи, а московіти мали про нього своє поняття, бо у них верховодила не система законів, а воля царя, а закон – то було для них тимчасове висловлення царської волі, що могла мінятися як завгодно. Саме тому посол царя боярин Бутурлін відмовився присягати, що цар дотримається умов домовленостей (що завжди робив польський король) – така присяга для московітів, підданих царя «третього Риму», який уважав тільки себе єдиним утіленням Спасіння на землі, була неможлива. На жаль, заради військових справ гетьман злегковажив такими важливими психолого-політичними настановами московітів, адже виходило, що одна сторона (українська) присягала, а друга (московська) жодних присяжних зобов'язань на себе не брала.

Значить, у Переяславі пакти не приймалися, а відтак ніякого «Переяславського договору» ніколи в природі не існувало. Чинність же клятви гетьмана і старшини сягала **тільки до кінця життя даного гетьмана**, чому згодом кожен гетьман і приймав присягу й умови правління заново. Не читались ніякі пакти і на самій Раді. Їхню редакцію у 23-х пунктах було

подано московському урядові 14 березня 1654 р. У Переяславі ж боярин Бутурлін лише вручив гетьману царську грамоту. «Березневі пункти» неправильно вважаються «Переяславськими», їх правильніше називати *Московськими*, бо приймалися вони в Москві.

За життя Б.Хмельницького вони козакам не були відомі, більш того, як підписаний обома сторонами документ вони не збереглися, а тільки в копії – вважається, що цей документ був знищений в часи Катерини II як недогідний Росії. Утім, ще з часів Юрія Хмельницького, ці пакти подавались московським урядом сфальсифіковано, змінено. Ясно, що – в інтересах Московської держави.

Ось тут крилася заледве не головна помилка Б.Хмельницького – не треба було приховувати від козаків умови протекції царя. Тоді їхніх провідників у пізніші часи не можна було б обдурити, тиснучи на них тим, що Хмельницький нібито підписав якийсь документ, про який вони жодного поняття не мали, і викручувати їм руки, щоб вони підписували те, що їм пропонувалось, бо, мовляв, «буде ще гірше, якщо показати те, що підписав Хмельницький». Ніхто ж не знав, що Хмельницький не підписав НІЧОГО.

Можна визнати дефініцію В.Липинського, що угода Б.Хмельницького з Московією «була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі, якими були всі його попередні такі ж союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною». А отже, умова підданства носила риторичний характер для козаків, в основі союзу був військовий союз проти Польщі, забезпечений протекторатом. У результаті і Хмельницький отримував необхідного для свого визнання в Європі «пана», якого можна було при нагоді легко поміняти (чого якраз і не дали зробити), і Московія інакше входить в подібний союз вважала для себе неприпустимим. З цього боку всі пункти було побудовано точно і ясно. Царські війська мали йти під Смоленськ на Польщу, українські війська в Україні мали бути підсилені московським військом (пп. 7, 8, 10). За це цар вимагав плати, тобто брати собі данину (п.1), з якої вирахувано буде суму на козацькі витрати (пп. 2, 3, 4, 11), цар же не бажав мати збитків.

На жаль, у такій важливій політичній справі московські дипломати виявились хитрішими і далекогляднішими за

українців: вони не тільки домовились про військовий союз, а й спритно використали умови царської протекції для того, щоб згодом втягти Україну в залежність від своєї держави. Хмельницький же поставився до цього договору легковажно, допустив кілька серйозних помилок, які стали для України фатальними: не визначив чіткої форми підданства, не взяв клятви з московського боку на виконання умов, не сам присягав, як спершу хотів, а допустив, щоб присягав народ, нехай і в незначній кількості його представників, що морально знесило його, не даючи змоги дати належну відсіч московській експансії, дозволив (нехай і формально) збирати в Україні данину для царя і не склав рішучого опору царю в його бажанні мати воевод в українських містах.

Інша справа, що за життя Б.Хмельницького не було в Україні жодного московського воеводи, де б гетьман того не бажав, та й цар не отримав з України жодної копійки. Але, як виявилось пізніше, це був той момент в історії України, коли її гетьман мислив на рівні кримських татар, тобто дбав про поточний політичний момент, а не думав про майбутнє країни і народу.

І все ж таки, незважаючи на те, що доповнення в гетьманський проект «Безневих статей», які зробив царський уряд, посилювали залежність Війська Запорізького від Москви, Українська козацька держава зберігала право не тільки на розвиток своєї внутрішньої політики, а й зовнішньої, хоча і в дещо обмеженому вже вигляді.

Важливе значення має визначення, до якого часу діяла присяга царю. Вона укладалась «до віку». На цій підставі російські ідеологи розробили міф про те, що начебто в Переяславі Україна «воз'єдналась з Росією *навіки*». А як про цей момент говорив сам Хмельницький? Ось – слова, які гетьман сказав, відчуваючи, що скоро помре: «Я присягав московському царю, але як король віддасть гетьманство моему сину, то той може чинити як хоче, бо царю на вірність не присягав».

Початок боротьби за «Київську спадщину»

Богдан Хмельницький актом 1654 року поточні свої потреби задовольнив, тобто військову допомогу дістав, але дуже швидко побачив, якого союзника здобув. Щоб зрозуміти, в чому виявився корінь проблеми, треба згадати, що

Руссю (чи «всією Росією») називалися землі, духовно підпорядковані Київському митрополиту, і «Руссю» вважалися Україна й Білорусь, а Московія називалась «Заліссям» (точніше «Заліською країною») і в Русь не вводилась. Саме землі «Русі» («Росії») вважали себе спадкоємцями Київської держави IX – XIII ст., і вони ж цілком увійшли у Велике князівство Литовське, Руське та Жемойтське, яке вважало себе також спадкоємцем Київського трону.

Коли Б.Хмельницький у 1649 році казав полякам, що бажає «визволити народ весь руський від лядської неволі по Віслу», то тут бачимо не тільки етнічний західний кордон українських земель, а й те, що гетьман мав на увазі визволити всю Україну і Білорусь. Тому депутація білоруської шляхти, духовенства, міщанства й селянства подала Хмельницькому прохання ввести їх у козацьку юрисдикцію, на підставі чого згодом утворився Стародубський полк. Білорусь у XVII ст. усвідомлювалась як край етнічно відмінний від України, але в обох народів була сильною традиція співжиття державного, культурного, церковно-духовного, що треба враховувати. Саме титул Київського митрополита включав у себе зворот «всієї Русі (Росії)», який мав значення України з Білоруссю. *За терен давньої Київської митрополії і право на державно-політичну й духовну спадщину Київської Русі й розпочала боротьбу Москва, і ця боротьба в зміненому й трансформованому вигляді триває і досі.*

Ще до буремних подій в Україні в оточенні московського монарха спостерігалось пожвавлення інтересу до концепції «третього Риму», вперше сформульованої в XVI ст. монахом-греком Філофеем Псковським. Робилися спроби її модернізації відповідно до потреб тогочасної геополітики. Зокрема, обґрунтовувалися ідеї довізантійської древності Московської держави, а відтак і її права на візантійський спадок. Між іншим, українське керівництво, прагнучи захопити царський уряд до спілки з Військом Запорозьким, саме підживлювало московські експансіоністські плани. Так, ще в 1650 році Б.Хмельницький, розмовляючи з фундатором московського Троїце-Сергієвого монастиря Арсенієм, одним з прихильників ідеї «третього Риму» і злиття всіх православних царств у Московське казав: «Надобно прежде лядские рога сломать,

потом и турок у нас будет». Тобто гетьман у цей час сам підштовхував московитів до реалізації цієї концепції на практиці.

І з осені 1655 року в дипломатичне листування Посольського приказу Московської держави в текст інтитуляції московського царя вноситься формула «Божиею милостью великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчин и дедич, и обладатель». Це треба сполучити з тим, що 10 (20) листопада 1653 р., щойно після проголошення Земським собором рішення про прийняття Війська Запорозького під протекцію царя Олексія та підготовку до війни з польським королем, на прапорі Великого царського полку цар був титулований як самодержець «Всея Великия и Малыя, и Белья Руси». Як бачимо, «накладення високої государевої руки» на Україну було в процесі втілення Москвою ідеї «третього Риму» моментом ключовим.

Однак існувала ще й Білорусь. І тут Москва проявила свої претензії відразу, як тільки її військо вступило на білоруські землі. Вона не визнала тут ніякої козацької влади, як і духовної влади Київського митрополита. І тут же почались українсько-московські непорозуміння. Москва забирала білоруські міста з конкретною метою узурпації собі спадкового права Київської держави, щоб закріпити в титулі свого царя вже привласнені ним слова «самодержець Великої, Малої і Білої Росії», подавши себе як «Велику Росію». І це, слід сказати, Москві зробити вдалося.

Не менш промовистим для ілюстрації тогочасної московської політики та офіційної ідеології держави був і факт оприлюднення нової титулятури Московського патріарха – «Никон, Божию милостью великий господин и государь, архиепископ царствующего града Москвы и всеа Великия и Малыя и Белья и всея Северныя страны и помориа и многих государств патриарх». Вище українське духовенство поставилося вкрай обережно до політичного кроку Б.Хмельницького, реалізованого в 1654 року в Переяславі. Дивлячись на нову церковну титулятуру Нікона, можна зрозуміти, чому. Але гетьман у 1654 році до застережень свого духовенства не прислухався. На жаль.

Утім, не тільки концепція «третього Риму» була головним ідеологічним підґрунтям експансії Москви, багато більше в цьому процесі важила «Київська спадщина». Москва торувала для себе власний історичний шлях. Для цього їй потрібно було за будь-що «ввійти в Русь», якомога ретельніше «затерши» в джерелах і свідомості людей той факт, що вона в неї ніколи не входила, а потім обґрунтувати ідею «особливої ролі» династії Романових в їх успішній (заснованій на експансії) політиці «збирання руських земель». Згідно ж з християнськими канонами, «збирати землі» має право тільки Апостольська церква. Ось для чого Москві був потрібен Київ – там, за легендою, побував у свій час апостол Андрій Первозваний з учнями, і на місці його виникнення Апостол поставив хреста, визначивши тим його якийсь особливе сакральне значення в майбутньому християнському світі.

Богдан Хмельницький зі свого боку надавав великого значення в боротьбі за «Київську спадщину» не тільки східному напрямку своєї геополітики, а й західному. Від самого початку Визвольної війни гетьман визначав кордони Козацької держави – «по Львів, Холм і Галич». І хоча то був тільки політичний постулат, шанси на його здійснення були. Польська влада на цьому терені майже втратила своє значення, а Московія не була ще в силі йти у своїх домаганнях так далеко, тож козацький чинник міг знайти тут визнання. Хмельницький проводив об'єднання обережно, зважаючи на різницю у вірі, бо західні українські землі були вже в церковній унії з Римом. Вислані ним полковники оволодівали поступово різними містами й округами, привертали на свій бік населення справедливим управлінням і приязною поведінкою.

І така тактика мала успіх. Відразу було приєднано білоруську територію над Дніпром, потім – українське Полісся. Тамешні магнати (зокрема, князь С.Святополк-Четвертинський) самі просили, щоб їм прислали для охорони козацькі залоги. Під протекторат українського гетьмана просилися навіть могутні колись князі Радзівіли, і гетьман узяв під свою опіку їхнє Слущке воєводство. Шляхта з околиць Волині, Поділля і Берестейщини віддавала перевагу приходу українських військ, аніж московських чи шведських. Шляхта ж Пінського повіту прийняла козацьку владу дуже святково, обіцяючи «вірну

приятель в щастю і нещастю – на вічні часи». Щоб укріпити козацьку владу на західних землях, гетьман вирішив підтримати семигородського (трансільванського) князя Юрія Ракоці (Ракоція) в його прагненні здобути польський престол. Полковник А.Жданович з 30-тисячним військом ходив на підмогу князю і перейшов з ним всю Польщу до Варшави. Але Ракоці виявив політичну неповороткість, яка врешті стала на заваді втілення в життя планів Хмельницького в цьому регіоні.

На жаль, гетьман допустив щоб засади політико-правового включення України в орбіту владних відносин московського царя були сформульовані в Московських домовленостях 1654 року дуже аморфно. Це й використала Москва. Практика ж «збиральницької» політики Москви на середину XVII ст. виробила вже цілий арсенал відповідних засобів і методів. Зокрема:

- політика дипломатичної гри та переманювання на свій бік іноетнічної спільноти;

- поступовий, багатоступеневий наступ на окраїни, що починався з оголошення протекторату, закріпленого сцена-рїями публічного лояльного волевиявлення, і закінчувався повною анексією земель;

- військово загарбання, що супроводжувалося репресїями; виправдання анексії політичними аргументами (звинувачен-ням у колабораціонїзмі місцевих еліт із ворогами Москви) чи історичними прецедентами (зокрема, претензіями на те, що всі землі колишнього Володимирського князівства є «отчи-ною» московських князів) тощо.

На різних етапах боротьби Москви за «Київську спадщи-ну», а відтак за повне підкорення України можна без проблем виявити відносно України заледве не весь перелік наведених вище аргументів. Все це використовується проти України й сьогодні, а відповідно, боротьба за «Київську спадщину» між Москвою та Києвом триває й досі.

Обриси нової зовнішньополітичної орієнтації – шведської

Богдан Хмельницький почав з 1655 року міняти своє ставлення до союзу з Москвою, вона це зрозуміла і в серпні 1656 року уклала з Польщею перемир'я у Вільні. За перемир'я поляки облудно пообіцяли царю Олексію польський трон. Польська дипломатія і досі вважає цей свій обман однією зі своїх найкращих перемог, називаючи її «класичною». А ніхто

нікого й не дурив – польський сейм просто узяв і не обрав Олексія на королівський трон! Все – дуже «демократично», які можуть бути до поляків претензії? Не обрали їхнього царя на польський трон і все. Сам, мовляв, винний – погано агітував. Тож поляки обдурили Тишайшого царя таки, дійсно, «класично», не можна не визнати.

Вільно було третім після Берестечка та Молдавії великим програшем України у війні, цього разу дипломатичним, адже зв'язався з Москвою Гетьман, щоб перемогти Польщу. Віленське ж перемир'я означало, що Москва ставала союзницею Польщі, а московська протекція перетворювалась у велику небезпеку для України. Козаки послали на Віленську комісію своїх послів, але їх до нарад не допустили, і все було цілком у стилі тих часів: там, де переговори ведуть монархи, їхнім підданам місця немає.

Це був жахливий для українців моральний і політичний удар. Козацькі послы, повернувшись з Вільна, сказали: «Нині Військо Запорізьке в Україні пропало. Помочі нема нізвідки, і голови не маємо де притулити. Нічого не знаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновласні царської величності послы. Бо не тільки не радилися вони з нами, а навіть іздалека до наметів посольських не допустили, наче собак до церкви Божої». Гетьман був уражений не менше від своїх людей. «Не журіться, діти, – сказав Богдан Хмельницький. – Я знаю, що робити! Нам треба відступити од руки царської і підемо туди, де Всевишній владица скаже – не тільки під володаря християнського, а хоч би й під самого бусурмана».

2 жовтня 1656 р. у Чигирині відбулася старшинська рада, на якій фактично було проголошено незалежність України, про що докладно доніс царю Бутурлін. У Хмельницького залишалась одна тільки можливість – вступити в коаліцію зі шведським королем та його союзниками. В цю коаліцію ввійшли Швеція, Литва, Пруссія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина. Ворожу їй коаліцію склали Польща, Австрія, Данія, Московія, Крим.

Поляки спробували домовитися з Хмельницьким, але той висунув вимогу відмови Польщі від претензії на «ціле князівство Руське». Термін свідчить про те, що **ідея Великого князівства Руського** при номінальній протекції польського

короля, яку намагався здійснити пізніше гетьман І.Виговський і майже досяг мети, висловлена була ще Хмельницьким. Москва при тому до уваги не бралась. Тож Хмельницький входив не тільки в нову стадію державотворення, а й нових дипломатичних виправ.

7 вересня 1656 р. між Україною і Трансільванією (Семигородом) було підписано акт «вічної приязні», за яким сторони зобов'язувались обороняти одна одну. Ракочій обіцяв сприяти Хмельницькому дістати Червону Русь (Галичину) і частину Білорусі, визнавав титул князя за ним і підтримував його намір передати цей титул сину Юрію – ще одне підтвердження того, що Україна стала на шлях повної незалежності. У грудні 1656 року шведський король підписав з Ракочієм трактат «вічного союзу», а перед тим 26 червня в Мальборку було підписано шведсько-бранденбурзький союз.

Домовленості Війська Запорозького з московським царем 1654 року не містили заборони на проведення гетьманом зовнішньополітичної діяльності. Тому його стосунки зі шведським королем не були виявом сепаратизму. Правда, цар ревниво ставився до контактів Хмельницького зі шведами, і навесні 1655 року царський уряд затримав і не пропустив до Чигирина посередника в українсько-шведських стосунках Данила Грека. Це занепокоїло гетьмана, який намагався пояснити Москві ті важливі користі, які можна було отримати від союзу зі шведським королем. Але царський уряд не пропустив і ще одне українське посольство до Швеції. Офіційне пояснення царської адміністрації зводилося до того, що, оскільки між Московією і Швецією відбувається обмін «великими посольствами», посилення гетьманом свого особного посла видається «недоцільним».

Дипломатичні стосунки зі Швецією Б.Хмельницький почав ще в 1652 році, продовжував у 1653 і 1654 рр. А в 1655 році, коли почалась польсько-шведська війна і король Карл X Густав продемонстрував у ній неймовірні за своїми масштабами успіхи, гетьман вирішив почати мало зважати на вказівки з Москви. У серпні 1655 року король через свого посла О.Ю.Торквата запропонував йому укласти угоду про дружбу і взаємодопомогу. А той запропонував Карлу-Густаву союз

проти Польщі з умовою, щоб усі «руські землі» Речі Посполитої були віддані Україні. Згодом Хмельницький запропонував королю план коаліції проти Туреччини. Але легкість перемог Карла X Густава не сприяла його правильній оцінці геополітичних реалій того часу. На думку М.Грушевського, він не стільки завойовував Польщу, скільки вона сама добровільно йому піддавалася; він у цей час воював не з Польщею, а з Яном Казимиром. Польські міста, шляхта, магнати присягали шведському королю «як протектору Польського королівства», що гарантувало його цілісність. Поляки в такий спосіб приносили в жертву свого короля, але рятували державу. Вони вважали, що шведський король, протектор, майбутній король Речі Посполитої, як сильний правитель, приведе до послуху козаччину, покладе край виснажливій війні, а згодом подолає і Московію, Польща ж при цьому буде «в красоті».

Тож, коли у вересні 1655 року Хмельницький разом із царськими військами прийшов до Львова і розпочав облогу міста, це було де ким з впливових поляків розцінено так, що гетьман прямує до Кракова, аби задекларувати шведському королю свою службу. Та не такими були плани Хмельницького, який сподівався, з огляду на слабкість противника, «чтоб уже неприятели ляхи сего лета все пропали». Облога Львова козаками з одночасним спрямуванням українсько-московського корпусу до Вісли, що призвело до взяття Любліна й появи українсько-московських військ на коронних польських землях, ще й поблизу столиці, тільки довели серйозність намірів гетьмана. Але шведському королю не вигідно було в цей час втрачати свої позиції в очах поляків та й зносини України з Московією його надзвичайно тривожили. Тож він наміри гетьмана не підтримав. Після цього українське командування, отримавши від львів'ян незначну контрибуцію, наприкінці жовтня 1655 року припинило облогу Львова.

У пізнішій інструкції, даній Данилові Греку для переговорів із Карлом X Густавом Хмельницький пояснював свій відхід від Львова прагненням «не допускати до фортець московських гарнізонів, чого прагнули московіти, бо ми бажемо, щоб ця сторона і прохід залишались вільними, аби в будь-який час мати вільний зв'язок з вашою королівською

милістю». Ясно, що гетьман зробив висновки з тих затримок своїх посланців та послів до шведів з боку Москви.

В умовах наростання суперечностей у стосунках з царською адміністрацією та конфлікту зі шведською стороною гетьману було вигідно, щоб західноукраїнський регіон і надалі залишався номінально під владою Яна Казимира, який, за виразом М.Грушевського, в цей час королював, а не правив, і нічим не міг виявити своєї влади. Маючи у планах соборність українських земель в межах своєї держави, Хмельницький волів мати справу зі слабким правителем, від якого можна було домогтися поступок. Принаймні, за тих умов, що склалися восени 1655 року в регіоні, це було для Чигирини менше зло.

У цей час активізуються і стосунки гетьманського уряду з Кримом. 12 листопада 1655 р. під Озерною на Волині була укладена українсько-татарська угода. Візир Сефер-ага надіслав Хмельницькому повідомлення, що «хан прийшов не для того, щоб битися з козаками, а заради відплати за кривди, вчинені їм москалями». Візир підкреслював і те, що Хмельницький веде війну, «щоб вільності добувати, а великий князь московський (як бачимо, татари не визнавали за Романовими титулу «цар». – О.Б.) вас уважає за своїх підданих і пише до вас як до своїх холопів». У примиренні Війська Запорозького з Кримом чи не вперше був зацікавлений і польський король Ян Казимир, який робив спроби через хана залучити козаків на допомогу в боротьбі зі шведами. Він звертався з такими пропозиціями до Мехмеда IV Гірея. А львівський комендант інструктував посла до хана М.Яскульського, щоб той намовляв татар помиритися з Хмельницьким і привести його до підданства польському королю, бо він «сам говорить, що я тієї Москви не хочу, і між ними сильна незгода». Проте гетьман явно розглядав такі домовленості з татарами тільки як тактичний крок, на який він пішов під впливом міжнародної ситуації осені 1655 року.

В Озерянській угоді було ще одне положення – щодо розриву союзу Війська Запорізького з Московією. Сам текст цієї угоди невідомий, повідомлення ж зарубіжних спостерігачів щодо цього є вкрай суперечливими. Тому можна лише припустити, що Хмельницький, який не раз демонстрував, що

вічних союзів не існує, міг піддатися на вимогу хана замиритися і порвати з Москвою, але не ув'язав це з конкретними діями. Показовим є те, що воевода Стефан у листі до князя Ракоці спочатку зауважив, що союз козаків з Москвою значно міцніший, ніж з Кримом, і що Озерянська угода його не перекреслила, але тут же додав, що гетьман звичайно не дотримується ніяких договорів, і цього разу також вчинить своїм звичним способом.

У 1656 році відносини України зі Швецією стали регулярними. Але шведи не хотіли віддавати українські землі, які були під Польщею, бо претендували на них самі. У них з'явилася серйозна проблема – польсько-московське примирення і ті положення з тексту Віленського перемир'я, в яких говорилося про початок війни зі Швецією. І тут, в умовах військового протистояння з Москвою позиція шведів щодо територіальних претензій Війська Запорізького значно пом'якшується завдяки їхній зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками. У травні 1656 року Карл X Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини – «порушивши заприсяжену угоду, без будь-яких приводів, великий московський цар з Лівонії спрямував проти нас військо». Правда, Карл X головним своїм союзником у боротьбі з Річчю Посполитою й іншими католицькими державами Центральної Європи продовжував вважати трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці. Тому, щоб повернути його до союзу антипольського спрямування, Карл X погоджувався на передачу йому Белзького і Руського воеводств, а також Перемишльської й Сяноцької земель. **Всі ці терени були етнічно українськими і на них претендувало Військо Запорозьке.** Ось для чого українські землі під Польщею були потрібні шведам – щоб ними торгувати!

Шведсько-трансільванські переговори завершилися підписанням 16 грудня 1656 р. Раднотського договору, який виходив за рамки двосторонньої угоди, бо передбачав принципову зміну конфігурації політичної карти Центрально-Східної Європи. Як бачимо, апетити розгорілися. До речі, в польській історіографії цей договір кваліфікується як *перша спроба розділу Речі Посполитої*. Карл X Густав пропонує Хмельницькому визнати за ним три колишніх воеводства:

Київське, Чернігівське та Брацлавське. Стосовно ж долі західноукраїнських земель його інструкція своїм представникам на переговорах з гетьманом містила дипломатичний вираз відмови і зауваження, що ці землі вже обіцяні королем Ракочію, тому «всі справедливі бажання п. гетьмана» король буде узгоджувати з цим князем. Це означало, що *ніколи цього не буде*. Українська сторона, хоч і відправила на допомогу Ракочі козацьке військо, від підписання угоди на запропонованих Карлом X Густавом умовах відмовилася.

Утім, слід відзначити, що Московія була однією з небагатьох країн, які висловили рішучий протест проти Раднотських домовленостей. Водночас московські війська перейшли у наступ в Інфляндії, надаючи військову допомогу Польщі. Натомість Б.Хмельницький відправив корпус на допомогу Ракочі, що йшло всупереч умовам Віленського перемир'я і свідчило про його ігнорування з боку гетьманського уряду.

У цілому ж, у першій половині 1657 р. система міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі мала такий вигляд:

– з одного боку, Раднотська коаліція у складі: Швеція, Трансильванія, Бранденбург, з діяльністю якої солідаризувалися Молдавія, Валахія та Військо Запорізьке;

– з іншого – Річ Посполита і Московська держава з їх нечисленними союзниками (передовсім – Австрією).

Згідно із донесенням посла Швеції Г.Веллінга, приєднання Війська Запорізького до Раднотської коаліції і підписання союзної угоди зі шведським королем було можливим лише за умови визнання за останнім «права на всю Україну або Роксоланію, де була грецька віра і мова ще існує – до Вісли, щоб вони могли затримати те, що здобули шаблею». Він був переконаний, що, якби мав таку декларацію, скріплену підписом і печаткою Карла X Густава, «то можна було б легко покінчити з союзом». І в червні 1657 року до Чигирина прибув шведський дипломат Лілієкрон з повідомленням, що король Карл X Густав погоджується віддати Війську Запорозькому українські землі під Польщею, частину Білорусі й Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі. Тобто йшлося про **повний поділ Речі Посполитої**. Інакше діяти було вже не можна.

Дуже важливим є те, що в присутності московських посланців хворий уже Хмельницький заявив, що хоче бути приятелем Швеції. 19 червня гетьман заявив боярину Бутурліну, що союз України і Швеції давніший, ніж союз з Москвою, цар же хоче віддати Україну полякам. У листах до шведського короля Богдан Хмельницький почав підписуватися «Гетьман великий Військ Запорозьких», знявши прикладку підлеглості царю. *У ті часи розрив стосунків із союзником не потребував офіційної декларації чи правового проголошення*: одна сторона припиняла вести спільні акції, що й зробив Богдан Хмельницький стосовно Москви. Іншою була справа входження в союз – для того офіційна декларація у формі договору проголошувалась.

Хмельницький і тут зробив помилку: *присягати своїх людей у 1654 році допустив, а про розрив з Москвою в 1657 році їх не повідомив*. Ясно, що гетьман маневрував, уникаючи нападу Москви, але й легковажати розумінням своєї політики власним народом було не можна.

Навесні 1657 року царський окольнічий Ф.Бутурлін висловив претензії гетьманському уряду – то були нарікання за те, що українська сторона зволікає із запровадженням в українських містах інституту царських воевод, не надає податків до царської скарбниці, відмовляє в наданні земельних наділів у Києві московським стрільцям, не приводить до присяги гетьманича Юрія тощо. Але найбільше Москву непокоїв зовнішньополітичний курс гетьманської адміністрації, насамперед – укладення союзницької угоди з Трансільванією та «злее того [...] что гетман и всё войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества – Свейским Карлом Густавом королем».

У червні 1657 р. в Україну прибув посланець царя І.Желябужський, який повинен був уже не тільки збирати інформацію про стан справ у Війську Запорізькому, а й вести антигетьманську агітацію. Про те, що цей посланець царя був провокатором, свідчить заява І.Виговського, що «перші бунти почались у війську від посланця царської величності Івана Желябужського». Зіткнувшись із жорсткою позицією Москви стосовно зовнішньополітичної самостійності Чигирин, Хмельницький намагається відстоювати обраний курс.

Так, під час переговорів з Ф.Бутурліним гетьман рішуче відкинув претензії Москви як такі, що втратили чинність внаслідок сепаратних дій Москви, що завдали шкоди інтересам Війська Запорізького. Ясно, що мова йшла про московсько-польське замирення у Вільно. «Шведи слово тримають, а цар хотів нас полякам віддати». І піддав гострій критиці стратегію Москви: «тільки те мені, гетьману, дивно, що йому, великому государю [...] бояри нічого доброго не порадять: коруною Польською ще не оволодів і миру довершеного ще не привели, а з іншим панством, зі Шведами, війну почали». Приблизно такими ж різкими були відповіді гетьмана і на інші претензії московської сторони. Але ні міжнародна ситуація, ні внутрішньополітичні обставини не сприяли не те, що розриву з Москвою, а навіть суперечкам з нею. Тому гетьман не тільки пом'якшив свої заяви, а й зробив усе, щоб дезавувувати попередні.

У цей час Швеція і Московія вичікують, придивляючись до стану здоров'я Богдана. Шведи сподівалися на поліпшення шведсько-української військової співпраці за його наступника. Але вони не були оригінальними в цьому. До зміни українського керівництва готувалася й Москва, яка розраховувала нав'язати йому жорсткіші зобов'язання щодо суверена. Вона сподівалась поставити «свою людину», щоб її легше було змусити піти на такі умови. Але такі ж перспективи вабили представників й інших країн. У червні в Чигирині перебували, крім посольства царя, дипломатичні місії від шведського короля, трансільванського князя, молдавського та волоського господарів, посланець турецького султана. А у Варшаві закінчувалася підготовка до відправки в Україну дипломатичної місії каштеляна Станіслава Казимира Беневського. Усе вказувало на те, що невдовзі боротьба за Україну розгорнеться така, якої досі ще не бачили. І ось під Меджибожем у травні 1657 року об'єднане з козаками військо Ракоці було поляками в спілці з татарами розгромлено. Звістка про поразку призвела до апоплектичного удару Хмельницького і через п'ять днів, 27 липня за старим стилем Великий Гетьман помер.

Богдан Хмельницький не зміг створити Руське князівство, яке могло б стати органічним спадкоємцем державної традиції

Київської Русі. Тож титули давніх великих київських князів миттю перехопив московський цар, назвавшись «самодержцем всієї Великої, Малої і Білої Росії», а крім того, ще й великим князем Київським, волинським, подільським, чернігівським, вітебським, мстиславським і так далі, тобто вклав у свої титули право на володіння Україною та Білоруссю. Ці речі робились ще при житті Хмельницького, а Гетьман не звертав на це належної уваги. Мав би він знати, які криваві війни точилися між Польщею та Швецією насамперед через непорозуміння в титулах. *У справах титулятури правителів дрібниць немає.* Хмельницький дуже пізно звернув на це увагу, намагався здобути ті титули для себе, але із союзу з Московією вирвати Україну вже не зміг.

Водночас український гетьман вів переговори з усіма сторонами, приймав вияви приязні від усіх, підтримував суперництво сусідів, не оминав політичних інтриг, але в жодний бік не визначався остаточно. Гетьман знав, що Україна не втримає незалежності ні в унії з Московією, ні в унії з Польщею, тож шукав забезпечення самостійності під гарантії всіх держав, що мали інтереси на Сході, зокрема Швеції, Семигороду, Туреччини, Криму. Якщо можна говорити для тих часів принаймні про контури **ідеї загальноєвропейської системи колективної безпеки**, то це була саме вона. Але їй народжуватись було ще рано. Український інтелект в історії в багатьох речах буде випереджувати європейський, і зазначене – один з таких випадків.

3. Зовнішня політика українських гетьманів

Після смерті Б.Хмельницького московський уряд почав вносити суттєві зміни у правове становище України. Вони закріплювались у т.зв. «гетьманських статтях», які були угодою: Московії, в особі царського уряду, та Української козацької республіки, в особі гетьмана. І саме тут виявився наступ Московії на Україну – у фальсифікації українсько-московських домовленостей. У 1659 році князь Трубецькой представив 14-ть «Березневих статей» з додатками, які були підроблені і значно обмежували права України.

Сприяла наступу царизму на українські суверенні права і боротьба самих українців за гетьманську булаву. Успішно повів

справи з відбирання влади в неповнолітнього Юрія Хмельницького генеральний писар **Іван Виговський (бл.1608 – 1664 рр.)**. Він домігся обрання себе старшинською радою гетьманом до часу повноліття Юрія. Виговський активно зноситься з сусідніми державами: Швецією, Польщею та Кримом; щодо Московії займає лояльну позицію, прагнучи підтвердження себе на гетьманстві від царя. Але Москва висуває умови, що мали призвести до скасування багатьох прав та свобод козаків: введення в українські міста воевод (за Б.Хмельницького воеводу було введено тільки в Київ) з гарнізонами, розірвання стосунків з іншими державами, підпорядкування Української церкви Московській, виведення українських військ з Білорусії. Водночас Москва, маючи на цей час уже велику агентурну сітку серед козацтва, підтримує заклотника проти І.Виговського М.Пушкаря. У цьому ж напрямку діяв і московський посол Хитрово. Результатом було розпалення в Україні вже громадянської війни.

У стосунках з Московією І.Виговський хотів від васальної залежності перейти на рівень стосунків «рівного з рівним», прагнув, щоб Москва не втручалась у справи України, щоб там шанували гетьмана, а московський уряд не вів за його спиною ніяких переговорів. Коли ж стало ясно, що цар бажає підпорядкувати Україну собі, не надає допомоги їй проти ворогів, домовляється з Польщею про її поневолення і втручається в її внутрішні справи, Виговський вирішив порвати з Москвою. Він мав надію домовитися з Польщею, яка, оточена ворогами з усіх боків, потребувала миру хоча б на одному фронті.

Перший сигнал про необхідність пошуку українським керівництвом нових зовнішньополітичних комбінацій надійшов з Москви, звідки восени 1657 р. до Чигирина прибувало кілька посольств від царя, вимагаючи обмеження гетьманських повноважень на користь московського монарха як прелімінарної умови для визнання сюзереном правомочності гетьманської елекції. Виявилося і принципово відмінне від норм угоди 1654 року ставлення Москви до порядку гетьманської елекції в Україні. Якщо в угоді було сказано: «Войску Запорозькому обирати гетмана по прежним их обычаям самим меж себя. А кого гетманом обберут, и о том писати к нам,

великому государю...», то вже статейний список Ф.Бутурліна на червень 1657 року свідчив про наміри Москви втручатися в цей процес. Тому повідомлення про те, що козацька старшина передала гетьманську булаву Івану Виговському, викликало у неї сильне роздратування і спричинило відправку в Україну чергового посольства на чолі Артемоном Матвеевим, особою, наближеною до царя.

Матвеев висловив незадоволення свого уряду «самовільним» обранням на гетьманство Виговського і оприлюднив «царські статті», що містили вимоги щодо введення московських залог на чолі з воєводами в ряд українських міст та утримання їх місцевим населенням. Але інформація про загострення конфліктів у Війську Запорозькому після смерті Б.Хмельницького йшла з повідомлень московських представників, а вони (як завжди!) видали бажане за дійсне, бо нічого такого в той час не було. Тому не випадково в Москві український посол висловив сумнів у необхідності направлення в Україну залог на чолі з боярином Трубецьким, бо це викличе негативну реакцію козацтва. І був правий.

Серед козацтва пішли чутки, нібито Трубецької іде з ратними людьми царя, аби «на государя сей край обирать и властей государских поставить». Кульмінаційним моментом цього стає «бунт Лісницького», що мав різку антимосковську спрямованість. Водночас по полках Лівобережжя пішли чутки про зміст «царських статей», привезених в Україну посланцями царя: начебто реєстр буде всього 10 тисяч, козаки ж казали московітам: «А нас де казаков в Войску Запорожском и ныне есть с триста тысяч»; власність відберуть, Юрія Хмельницького в Москву вивезуть тощо. Погано поставилися козаки і до намірів Москви впорядкувати фінансову службу в Гетьманаті, адже якщо «лізуть до грошей», то точно реставрують «старі порядки».

Вірно вловивши пануючі в суспільстві настрої, 11(21) жовтня 1657 р. Іван Виговський вдається до відверто антимосковського кроку – скликає в Корсуні генеральну раду, на якій зрікається булави, заявляючи, що під царським гнітом правити не бажає. Як повідомляв царський шпигун капітан Чернишов, на Корсунській раді пролунало чимало й інших «непристойних слів» на адресу московського царя. Завершилася рада поверненням

Виговському булави та завіренням з боку старшини і козаків у повній підтримці нового курсу нового гетьмана, слідуючи якому він буде захищати «старі козацькі вольності».

Москва злякалася і на крок відступила, вирішивши не посилати в Україну Трубецького з військами, а в царській грамоті від 18(28) жовтня 1657 р. за І.Виговським уперше визнала право на титул гетьмана Війська Запорозького. Так гетьманському уряду вдалося тоді втримати Москву від ревізії характеру взаємин Війська Запорозького з царем. Але досягнута рівновага не була стійкою і могла в будь-який час похитнутися. Тим більше, що цар не відмовився від планів відправити таки в Україну місію Трубецького. Завдання московських політиків значною мірою полегшила так давно очікувана ними (та й чи не їхніми людьми серед козаків наближена) суспільна криза в Україні, що настала в кінці 1657 року. В жорстку опозицію до уряду І.Виговського встала Запорозька Січ. Так почався грізний конфлікт по лінії «гетьманський уряд – січове товариство», ознаки якого були ще й за часів Б.Хмельницького (бунт Якова Худолія, якого Хмельницькому довелося стратити). А намагання Виговського опертися в суспільстві лише на упривілейовані верстви, поглибили його і дали можливість набути загальноукраїнського масштабу.

І Кіш Запорозької Січі в цей час, як це не прикро констатувати, проявляє готовність йти у фарватері московської політики. Царський уряд, втілюючи в життя принцип «розділяй і володарюй», незважаючи на заклики Виговського не вірити бунтівникам, надсилає на Січ кошовому отаману Якову Барабашу грамоту, яка засвідчила визнання Москвою Коша правомочним суб'єктом українсько-московських відносин. Це були дії відверто провокаційні. Взагалі в історії повстання проти Виговського кошового Барабаша та полковника Пушкаря так чітко було видно «руку Москви», що Виговський вкотре замислився над пошуками іншого зовнішньополітичного партнера або іншого протектора. Не випадково уряд Виговського вжив заходів з налагодження зв'язків з Варшавою. У березні 1658 року гетьман надіслав королю Яну Казимиру листа, в якому стояла вимога, щоб король терміново знісся з Мехмедом VI Гіреєм, аби той вирядив у Поле орду. Отримавши з Варшави листа, хан тут же вислав на допомогу

Виговському татар, закликавши і Яна Казимира зробити те ж саме. Кримський чинник, до речі, відіграє вирішальну роль у тому, що Виговський, почавши сумніватися пізніше у правильності своїх дій, саме під тиском Криму, підпише Гадяцький трактат. Та й Москва, зробивши для досягнення своїх цілей ставку на козацькі низи й міщан, сама підштовхувала козацьку старшину та шляхту, які, отримавши в результаті революції права повноцінного «народу політичного», бажали стабілізації ситуації в країні, щоб почати нарешті вже нею користуватися, в бік Варшави.

Не міг Чигирин не враховувати й розвиток польсько-московських відносин. У Польщі сейм мав винести остаточне рішення щодо сходження московського царя чи його наступника на польський трон. У цій ситуації легітимація стосунків з Річчю Посполитою для українського керівництва виступала певною гарантією збереження здобутків революції. Стимулом до українсько-польського зближення послужило й те, що Варшава була зацікавлена в порозумінні. Це зміцнило б позиції Речі Посполитої в міжнародних справах – як у стосунках з Москвою, так і Стокгольмом. Повернення України під зверхність польського короля зміцнило б становище Речі Посполитої і у взаєминах з її союзниками, насамперед Кримом, Австрією та Бранденбургом. Навесні 1658 року і Виговський намагається відновити бранденбурзький напрям зовнішньої політики, відправивши листа курфюрсту Фрідріху Вільгельму з пропозиціями. Налагодження українсько-бранденбурзьких стосунків у час, коли Раднотська коаліція вже розпалася і Бранденбург перейшов на бік Речі Посполитої, відбувалося вже не на анти-, а на пропольській платформі. У цей же час в Україну вступили царські війська на чолі з воеводою Г.Ромодановським. Це остаточно переконало Варшаву в тому, що треба йти на поступки Виговському. Останній під впливом «агітації» Ромадановського остаточно «дозрів» до повороту в зовнішньополітичному курсі та почав готуватися до завершення переговорів з поляками.

Ясно, що українсько-польське зближення середини 1658 року безпосередньо зачіпало інтереси всіх суб'єктів міжнародної взаємодії Центрально-Східної Європи. Ситуація вимагала обережних, але в той же час оперативних і ефективних кроків

як з боку Чигирин, так і Варшави. І 16 вересня 1658 р. під Гадячем було скликано козацьку раду, на якій було укладено й підписано знамениті *Гадяцькі пакти*. На думку їхніх авторів, зокрема І.Виговського, то був єдиний вихід із кризи, в якій опинилась Україна.

Значення Гадяцького договору було великим, хоча в життя він утілений не був, залишившись практично на папері. Але ідеї цього договору дуже помітні в українському суспільно-політичному житті другої половини XVII ст.: його візьме за основу своєї діяльності гетьман П.Дорошенко, його таємно тримали в себе і вивчали інші гетьмани, у т.ч. й Іван Мазепа. Зрештою, політичний ідеал І.Мазепи не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькому пакті, і його союз зі шведським королем Карлом XII ґрунтувався практично на тих же засадах. **Ідея Великого князівства Руського** – центральна тема Гадяцького пакту – постав в історії як **вища політична ідея української політичної еліти**, що прагнула відстояти політичну суверенність України.

При аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І.Виговського в період його переорієнтації на Варшаву і Бахчисарай звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної геополітичної гри. Ставши на шлях примирення з польським королем, український гетьман одночасно намагався зберегти приязні стосунки з його супротивником – шведським королем. Більш того, Чигирин упродовж усього переговорного процесу з Коронаю Польською докладає значних зусиль для польсько-шведського замирення, аби не дати можливості московському керівництву вийти з війни зі Швецією й зосередити свої військові сили проти нової українсько-польсько-кримської коаліції. Чигирин впродовж весни 1658 – літа 1659 рр. не раз переконує Варшаву в необхідності підписання миру зі Стокгольмом, навіть ціною певних поступок Карлу X Густаву.

Зрозуміло, що найбільший інтерес до Гадяцької угоди 1658 року, крім України й Польщі, виявляла Московська держава. З формально-правового боку Гадяцька угода не була спрямована проти Москви. Українська сторона наполягла на тому, щоб до тексту угоди було внесено положення, що передбачало звільнення козацького війська від обов'язкової участі в польсько-московській війні, якщо вона буде; і Виговський не

раз висловлювався за можливість приєднання до конфедерації східноєвропейських держав Московського царства. Інша справа, що в умовах жорсткого конфлікту Москви й Чигирин, а також великих суперечностей між Варшавою й Москвою, саме антимосковська платформа стимулювала українсько-польське зближення. Виговський наполягав на військовій підтримці з боку поляків, адже був переконаний, що «без того не обійдеться». А 30 серпня 1658 р. гетьман повідомив Яна Казимира, що має твердий намір розпочати війну з Москвою і підтримати короля в його конфлікті з царем.

Ще одним важливим зовнішньополітичним чинником, який грав істотну роль в українсько-польських стосунках, була Швеція. Склалося так, що успіх чи, навпаки, крах Гадяцької угоди значною мірою залежали від позиції Стокгольма. Восени 1658 року для України утримання Москви від інтервенції на її територію чи успішна протидія їй були можливими лише за умови успішного розіграшу саме шведської карти. Якщо б Польща і Швеція примирилися й остання утрималася від мирного діалогу з Москвою, можна було сподіватися на нейтралізацію воєнного потенціалу царя. Тому Виговський вимагав від Яна Казимира примирення його з Карлом X, навіть шляхом поступок. Одночасно гетьман висилає свого посла грека Теодозега (Феодосія) до Карла X, щоб схилити його до замирення з польським королем.

Однак у Варшаві все ще сподівались на можливість примирення з Москвою, розраховуючи на перехід України з-під зверхності царя до короля. Польща продовжувала вважати Швецію «ворогом № 1» і своє майбутнє бачила лише в спільному з Москвою виступі проти неї. Польський король навіть уважав підписання Гадяцької угоди поспішним, адже це, на його думку, не тільки могло відштовхнути від Польщі козаків і татар, а й спонукати Москву прискорити своє примирення зі Швецією. Промосковські ілюзії польського керівництва призводили до того, що Польща втрачала час, необхідний для зав'язування мирних переговорів зі Стокгольмом і робили марними сподівання Виговського на отримання дійової військової допомоги з її боку. А це позбавляло Гадяцьку угоду необхідної зовнішньополітичної підтримки ззовні, що ставило під сумнів можливість її успішного втілення в життя.

Значно енергійніше в боротьбі за Україну діє в цей час Москва. Довідавшись про укладення Гадяцької угоди, цар розіслав грамоти, закликаючи до боротьби зі «зрадником Івашкою», відправив в Україну війська під командуванням воеводи Г.Ромодановського й одночасно активізував дії по досягненню замирення з Карлом X Густавом. Укладення перемир'я зі Швецією, якого Москві вдалося досягти 20 грудня 1658 р. у Вальєссарі, випередивши в цьому поляків, дало змогу відправити в Україну серйозні сили (за одними даними – 150 тис. людей, за іншими – 200 тисяч, а ще за іншими – 320 тисяч), які в середині березня 1659 року під командуванням князя О.Трубецького залишили Путивль і вирушили в напрямку Конотопа.

І.Виговський же в цей час міг опертися лише на сили кримського хана, який навесні 1659 року вислав в Україну 80-тисячну орду. Одночасно хан направив до Яна Казимира лист, схиляючи його до негайного надання Виговському піхоти й артилерії. Він зазначав, що, оскільки багато козаків і досі тримається Москви, то перетягти їх на свій бік можна лише за умови надання гетьману якнайшвидшої допомоги. Так І.Виговський відновив союз із Кримом, що був зламаний у 1654 році, й татари весь час гетьманства Виговського (1657–1659 рр.) залишалися його союзниками.

У розпорядженні Виговського в цей час, згідно з даними польської історіографії, було всього 16 тис. вірних йому козаків. Після обопільної присяги з ханом про братерство, яку сторони склали 24 квітня 1659 р. на Круничполі, становище гетьмана поліпшилося. Але сил все одно було недостатньо. Тому гетьман надіслав коронному підканцлеру А.Тщєбінському листа, де просив аби король скоріше відправився з військами в Україну. Але від Яна Казимира, крім корпусу під командуванням Анджея Потоцького (бл. 5 тисяч жовнів), сил не надходило. Гетьман знав про суперечки в суспільстві Польщі, що загострилися в цей час, тож, вочевидь, ні на що суттєвіше особливо й не розраховував.

У цей час Варшава ще й почала домагатися перегляду Гадяцьких статей на свою користь. Тому в зовнішньополітичних діях Виговського починають простежуватися нові тенденції. Опираючись на «братерство» з кримським ханом,

гетьман відправляє свого посланця Ждановича в Стамбул «к турецькому султану, говорити про те, що хоче бути в нього в підданстві і просити у нього людей на допомогу». Згодом канцлер «Князівства Руського» Ю.Немирич і брат гетьмана Костянтин Виговський будуть конфіденційно зустрічатися з представником австрійського цісаря, порушуючи питання про прийняття цісарем Леопольдом I України під свою протекцію. Водночас українські дипломати намагаються надати нового змісту стосункам з Бранденбургом – український канцлер запевняв представника бранденбурзького курфюрста у Варшаві, що козаки будуть підтримувати зусилля курфюрста у справі забезпечення польської корони кандидату з династії Габсбургів.

Отже, як бачимо, і у Виговського виникла та ж проблема, що й у Б.Хмельницького – пошук «пана» з визнаних Європою тогочасних династій задля необхідної легітимації його держави.

У цілому ж, як при укладанні переяславсько-московської угоди 1654 року, так і в роки становлення українсько-польської унії, модель зовнішньої політики Чигирини базувалась на засадах **багатовекторності й поліваріантності**. Це посилювало її життєздатність, але водночас свідчило про те, що Гетьманат не надто покладався на домовленості з Річчю Посполитою, тому вів пошук запасних варіантів. Уникнення ж військового конфлікту з Московією було можливим лише за умови сприятливого розвитку міжнародних процесів у Центрально-Східній Європі. І головним його компонентом мало бути укладення Річчю Посполитою миру зі Швецією та недопущення його в шведсько-московських стосунках. І саме прорахунок польського уряду в оцінці міжнародної ситуації зробив неминучим збройне зіткнення України з Московією, причому за умови підтримки першої тільки з боку Криму. І таке зіткнення сталося – 8 липня 1659 р. під Конотопом відбулася битва українських військ з московськими військами воевод О.Трубецького, С.Пожарського та М.Хованського, яка завершилася блискучою перемогою українців і найбільшим тріумфом антимосковської політики гетьмана І.Виговського. Москва залишилася без прикриття, і цар навіть збирався тікати кудись за Волгу.

Утім, ця перемога не вберегла гетьмана від політичного фіаско, яке очікувало його вже у вересні 1659 року і в дійсних причинах якого історики так досі й не розібрались. Але факт залишається фактом: відбулося дві козацькі ради, на яких гетьмана і прихильників Гадяцької угоди було звинувачено в тому, що вони «продали козацьку свободу». Делегатів на сейм у Варшаві – Сулиму й Верещаку, не давши казати й слова, зарубали шаблями прямо на місці. Це було дуже серйозно, адже те, що зветься козацькою сваволею, таки грізно вирвалось назовні. На другій раді Виговського було позбавлено посади й обрано гетьманом Юрія Хмельницького.

Слід зазначити, що в самому ж Гадяцькому пакті найголовнішим положенням було те, що воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське мали творити одну цілість, яка входила в склад Польсько-Литовської держави на правах *найширшої автономії* (Велике князівство Руське). То мало бути православне державне утворення – на весь терен, «як далеко мова українського народу сягає». І.Виговський і його найближче оточення прагнули витворити з України **державу європейського зразка** типу великого князівства чи герцогства під протекторатом польського короля, але з усіма ознаками суверенної держави, щоправда – *крім зносин з іншими державами*. Але останнім положенням перекривалась будь-яка можливість Україні мати власну зовнішню політику. Не могло її бути і при втіленні в життя промосковської орієнтації. М.Костомаров з цього приводу писав так: «Так сумно скінчилося гетьманство Виговського, а з ним скінчилося й Велике князівство Руське. Українці показали, що не в стані зрозуміти й оцінити цей продукт голів, які стояли вище від рівня цілого народу».

А ось на нашу думку, тут правий був гетьман Б.Хмельницький: *ні за пропольської, ні за промосковської орієнтації незалежна Україна, а відповідно і її власна зовнішня політика були неможливими*.

І гетьманство Ю.Хмельницького, який пішов на поновлення союзницьких стосунків із Москвою укладенням угоди в Переяславі в жовтні 1659 року, уже нічого змінити не могло. Васалів ніхто й ніколи не поважав і не рахувався з їх інтересами. А Ю.Хмельницький підписав 17 жовтня 1659 р.

Переяславську угоду, умови якої були просто ганебними – у ній йшлося вже не про протекторат над Україною при рівності сторін, а про *підданство* України московському цареві з відповідними проявами залежності. Родина Виговського (а сам він утік до Польщі) мала бути царю видана.

Москва намагалася зірвати Гадяцьку унію, яка була *легітимною*, і влітку 1660 року пішла на війну з Польщею. Війна мала всі ознаки громадянської, адже на боці Московії виступав Ю.Хмельницький з козаками, а на боці Польщі – І.Виговський теж із козаками. Ю.Хмельницький діяв дуже мляво. Умови укладеного на полі бою Чуднівського мирного договору повторювали в головних рисах Гадяцький трактат, але вже не йшлося про окреме Велике князівство Руське, Україна отримувала лише автономію з гетьманом на чолі. Залишені напризволяще московіти зазнали страшної поразки. Навіть їхній командир Шереметьєв потрапив у полон до татар, де пробув 20 років (був викуплений московським урядом лише в листопаді 1681 року). Унаслідок цих подій Україна фактично була розділена на дві половини, які боролися між собою: одна на боці московської держави, інша – Польщі. А коли обидві частини України одержали окремих гетьманів, ця роздільність набула нібито офіційного статусу. З 1663 року починається сумнозвісний період в історії України, що дістав назву «Руїни» і тривав до 1687 року.

Союз із Туреччиною

Спробу зовсім іншої геополітичної орієнтації здійснив гетьман **Петро Дорошенко (1627–1698 рр.)**. Серед історичної пітьми «Руїни» цей правобережний гетьман виступає як світла постать. У цей же час його лівобережний візаві І.Брюховецький в 1665 році за шлюб з донькою князя Довгорукого та маєток на Чернігівщині продав усе, що тільки було можна. Уже перший пункт Московських статей визнавав українські землі володінням царів, усі податки з України йшли тепер до царської скарбниці, а в стратегічно важливих українських містах мали розташовуватися царські війська з воеводами. Сам гетьман отримав титул боярина, вочевидь, так і не збагнувши, що це означає ніщо інше, як «царський холоп». І ця ганьба була викладена в письмових статтях і підтверджена царською грамотою від 11 грудня 1665 р. Така

кастрація автономії України та ще й на пропозицію самих козацьких старшин (а як же? Всі щедрі матеріальні вливання треба було відробляти. За надане в особисту кишеню Москва завжди вміла спитати) викликала гнів серед козаків і селян. На політичну арену дедалі більше виходив гетьман П.Дорошенко, *який вирішив об'єднати обидві частини України.*

У перші роки свого правління Дорошенко лавірував між Польщею й Московією, але Андрусівський мир повернув його рішуче до Туреччини. Про союз із турками міркував і сам Б.Хмельницький, і Дорошенко задумав його плани здійснити. Він вислав посольство до Стамбула у 1667 році й дістав проти поляків допомогу в яничар і татар. Восени того ж року він вирушив з військом на Галичину. Польний гетьман коронний Ян Собеський закріпився під Підгайцями, але мусив почати переговори. Татарам Польща обіцяла матеріальну компенсацію, козакам же давала слово, що польські війська не будуть переходити р. Горинь. Тож Дорошенко мав принаймні забезпечений західний кордон своєї держави.

Будучи гетьманом Правобережної України, після смерті лівобережного гетьмана І.Брюховецького П.Дорошенко встановив свою владу над Лівобережною Україною – у 1660 році на Корсунській раді його було обрано **гетьманом «обох боків Дніпра»**. Але дуже скоро татари висунули свого претендента на булаву – Петра Суховія, і Дорошенко змушений був повернутись на Правобережжя. Татари ж тільки все поламали Дорошенку, бо самі нічого не досягли – гетьманом Лівобережжя став Дем'ян Многогрішний, який розпочав політику інтеграції Війська Запорізького з Московією.

Такі гіркі обставини не розчарували Дорошенка. Його посольства підготували договір з Портою. У листі до султана Дорошенко ставив такі умови: основою договору повинна бути умова Б.Хмельницького з Портою, Українська держава має право на всі терени від Перемишля до Путивля; Українська церква має автономію під омофором константинопольського патріарха; султан не має права брати жодних данин з України; грамоти в Україні мають бути писані українською мовою і послі повинні володіти цією мовою; турки не мають права ставити в Україні мечеті, брати ясир і руйнували оселі; Порто і Крим не можуть укладати мир без відома України.

Султан Мухаммад прийняв ці домагання, і турецьке посольство в 1669 році святочно вручило гетьману договір, булаву, бунчук, прапор та інші відзнаки влади.

Союз Дорошенка з Осяйною Портою занепокоїв сусідів, які боялись об'єднання українських земель, тому Польща й Московія активізували діяльність своєї агентури серед козацтва з метою відсторонити небезпечного для них Дорошенка від влади. Турки ж своїх обіцянок дотримувались. Султан Мухаммад IV у 1672 році об'явив війну Польщі й вирушив у похід проти неї особисто. Дорошенко вислав частину свого війська під Білу Церкву, де була польська залога, а сам з 18 тисячами козаків рушив на Брацлавщину. Під Четвертинкою Дорошенко розгромив поляків 18 липня 1672 р. Турецькі, татарські й українські війська ввійшли в Галичину і підступили до Львова. В жовтні 1672 р. місто змушене було видати відкуп.

Поляки почали переговори з турками під Бучачем. 16 жовтня 1672 р. було підписано польсько-турецький договір, умови якого не задовольнили Дорошенка, адже він не отримав західних українських земель. Та й на тій території, що мала йому належати, турки чинили погроми, що підірвало в українців довіру до Дорошенка. Турки виявилися ще й слабкими вояками. Так, під Хотиним 11 листопада 1673 р. Ян Собеський розгромив турецькі війська. Поляки почали готуватись до походу на українські землі.

Дорошенко занадто пізно зрозумів, що союз із Портою не був тією соломинкою, на яку він розраховував, а навпаки – жаром, який спопелить його землю. Ніхто від цього не виграв – ні Дорошенко, ні його супротивник Ханенко, ні Оттоманська Порта, ні Польща, яка все-одно втратила-таки Україну. Виграла від цього тільки Москва, адже чим слабкішою була Україна, тим легше було її поставити в залежність. Московія укріпиться з цього часу і почне виростати в державу-монстра. Польща ж через свою сліпу й зарозумілу політику пішла до все більшого занепаду і врешті впала, але, як писав Тарас Шевченко, при тому й Україну задавила. Туреччина ж своєю темною й тупою політикою звела себе до рівня другорядної держави. А Крим за свою підступну щодо України позицію поплатився тим, що його розтерзає та ж таки Російська імперія у XVIII столітті.

Розчарування в політиці Дорошенка все більш наростало в Україні. Зраджували його прихильники, не розуміли його люблені ним козаки. Простір його влади зменшився так, що залишився йому тільки Чигирин. Тут він, як «останній козак», у самоті й відчаї доживав до кінця свого гетьманства. Зрікся він його у 1677 році, помер 19 листопада 1698 р. у віці 71 року. Ще й на початку ХІХ ст. у церкві с. Ярополчі Волоколамського повіту зберігався надгробний пам'ятник цього гетьмана, якого називали «сонцем Руїни».

Після смерті П.Дорошенка намагався відновити цей напрям української геополітики **Юрій Хмельницький**, якого турки проголосили «князем Сарматії» і послали з військом в Україну. Стрепенулась Україна на гомін прізвища Богданового нащадка, спалахнуло Запоріжжя, злякався московський цар. Але боротьба Ю.Хмельницького не дала очікуваних результатів, і коли він став погрожувати туркам, вони схопили його й восени 1681 року стратили біля м. Кам'янець. Так закінчив своє життя нещасний «князь Сарматії».

Тож ніщо не перешкоджало Польщі й Московії заключити у 1676 році знаменитий Андрусівський **«Вічний мир»**, що на довгі часи поділить Україну по Дніпру навпіл.

У подальшому тільки гетьман **Іван Степанович Мазепа (1639 – 22 вересня 1709 рр.)** наважиться, і то під час Північної війни (1700–1721 рр.) на рішучий зовнішньополітичний крок проти Росії. Але про те, коли саме Мазепа зважився на встановлення тісних зв'язків зі шведами, чи то з їх ставлеником польським королем Станіславом Ліщинським, достеменно нічого не відомо. Однодумець і продовжувач політики Мазепа Пилип Орлик сповіщає у своїх спогадах, що ці зв'язки почалися ще в 1705 році, коли Мазепа був з військом у Польщі. У 1707 році думки Мазепа про розрив з Москвою вже визріли.

Сімдесятирічна, бездітна людина, що протрималась 20 років на гетьманському столі серед розкошів, яких не мав ніхто з його попередників, у пошані й довірі московського царя, що відзначив його гідністю першого кавалера ордена Андрія Первозванного й титулом князя Священної Римської імперії, з хрестом у руках поклялася такими словами: «Я кличу всемогутнього Бога на свідка й клянуся, що не

для почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для вас усіх, що залишаєтесь під моєю владою, для жінок і дітей ваших, для добра Матері нашої, безталанної України, для добра всього українського народу, для помноження його прав і повернення вольностей, хочу я, при Божій допомозі, так чинити, щоби ви, з жінками вашими і рідний край наш, не загинули ні під москалями, ні під шведами. Коли ж я це роблю ради яких-небудь приватних користай, то хай покарає мене на тілі й душі Бог в Трійці святий, єдиний і неповинна мука Христова».

Однак Карло XII свій вирішальний бій проти військ Петра I, серед яких були й козаки, що не стали на бік І.Мазепи, під Полтавою 17 червня 1709 р. програв. Відступ Карла набрав сили такої втечі, що Туреччині залишилося надати Карлу й Мазепі тільки захист, бо про допомогу як рівному союзнику мови вже бути не могло. Через неповні два місяці після полтавського розгрому, 22 вересня 1709 р. гетьман Іван Степанович Мазепа помер.

Пилип Орлик і українська Конституція

Справу гетьмана Івана Мазепи продовжив, уже на еміграції найближчий повірений Мазепи **Пилип Орлик (1672–1742 рр.)**. За його голову цар Петро I обіцяв стільки золота, скільки вона важить. Але царські нишпорки так і не змогли схопити Орлика, якого було обрано наступником гетьмана Івана Мазепи. Він увійшов в історію як *творець першої української Конституції (1710 р)*. Цей документ був просякнутий широким демократизмом, що на тлі тогочасної Європи виглядало дивно. Конституція Пилипа Орлика чи не вперше поставила українську проблему в європейському вимірі. На думку багатьох учених, цей документ випереджав свій час, адже навіть французькі просвітителі в цей час ще тільки наближались до розробки тих суспільних ідей, які були вже закладені в Конституції Пилипа Орлика.

Українська Конституція стала реальною моделлю вільної, незалежної держави, заснованої на природному праві на свободу і самовизначення. Головним положенням цього документу була теза про *незалежність України обох боків Дніпра, а одним з ключових його моментів було визначення кордонів України та забезпечення їх цілісності.*

На жаль, як гетьманство Пилипа Орлика, так і його Конституція, стали явищами тільки теоретичними. Їх не вдалося втілити в життя. Тим не менш, П.Орлик 30 років тримав українську справу в Європі в активному стані. Змушений перебувати у вигнанні (екзилі), він намагався організувати коаліцію зі Швеції, Туреччини, Криму, Польщі й навіть Пруссії проти Росії, щоб досягти незалежності України. Але намагання гетьмана-вигнанця виявились марними: Європа виявилась невдячною і зовсім не збиралась воювати за Україну.

Всі інші українські гетьмани не мали ні бажання, ні сил на те, щоб досягти незалежності України, а відтак і не проводили самостійної зовнішньої політики. Єдиною у своєму роді за всі часи перебування Великої України під владою Російської імперії незалежницькою акцією стала політична місія графа Василя Капніста на пруському дворі. В 1791 році при нагоді напруження російсько-прусських взаємин з'явився в кабінеті пруського міністра Герцберга як посланник української старшинської аристократії син миргородського полковника – Василь Капніст. Прийшовши до відчаю «від тиранії російського уряду й князя Потьомкіна», ті, хто прислав Капніста, виказували готовність повстати проти Росії, якщо Пруссія, увійшовши у воєнний конфлікт з Росією, допоможе Україні відвоювати своє колишнє державно-правне становище. Але відповідь Капністу з боку Пруссії була негативною.

Наприкінці XVIII ст., з посіданням російського престолу Катериною II розпочалась трагічна сторінка історії України – її було позбавлено будь-яких ознак державності. Як у краплині води доля України віддзеркалилася в розправі з останнім кошовим Запорізької Січі, 85-річним **Петром Калнишевським**. Його заслали до сумнозвісного вже й на той час Соловецького монастиря з нелюдським вироком: «Посадить его в Головленкову тюрму вечно, и пребывать ему в кельи молчальной во все дни живота его и никого к нему не допускати, ниже его не выпускати никуда же, но затворену и заточену бытии, в молчании каятися о прелести живота своего и питаему бытии хлебом слезным». У непроглядній пітьмі Головленкової башти Калнишевський просидів цілих 16 років, а останні дев'ять – у сухому казематі Прядильної

башти. На Соловках останній козацький кошовий і помер уже після звільнення у віці 112 років. На його могилі було накреслено вельми показову епітафію: «Сдесь погребено тело в Бозе почившего кошевого бывшей некогда грозной Запорожской Сечи П.Калнышевского, искренно познавшего свои вины».

Символічним є те, що останні особистості, що втілювали в собі славетне минуле України – кошовий Петро Калнишевський і гетьман Кирило Розумовський – померли в один і той же рік – у 1803-й.

Катерина II спочатку в лютому 1764 року змусила гетьмана України Кирила Розумовського піти у відставку, а 10 (22) листопада 1764 р. своїм маніфестом скасувала інститут гетьманства взагалі. Але це було лише одним з аспектів загальної політики імператриці стосовно регіональної автономії. Ще в лютому 1764 року вона писала у листі до генерального прокурора князя А.Вяземського, що керівними принципами відносно «західних окраїн імперії» мають стати русифікація й адміністративна централізація – «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями. Порушити ці привілеї зразу ж було б непристойно, однак не можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції, так само як і Смоленську, слід зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитися, як вовки в ліс». А «...коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів щезли». У визначеному напрямі й проводилися урядом Катерини II відповідні політичні заходи для зниження політичної активності позбавленої власної державності козацької старшини. Вони вже на початку 1780 року забезпечили необхідні умови для інкорпорації українських земель імперією, яка стала реальністю в січні 1782 року, коли землі Лівобережної України як Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва були включені до її складу. Наступним страшним для України кроком Катерини II була остаточна ліквідація у 1775 році Запорозької Січі. У 1783 році було остаточо закріпачене українське селянство, і в тому ж році скасовано козацький військовий устрій.

У XIX століття Україна увійшла вже як засвоєна й «освоєна» російська провінція. Будь-які ознаки самобутності України були знищені. І такою Україна залишиться аж до часів української національної революції 1917–1920 рр.

Тема 4

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ДОБИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

План

1. Зовнішня політика УНР. Брест-Литовський мирний договір.
2. Зовнішня політика гетьмана П.Скоропадського.
3. Зовнішньополітичні орієнтації ЗУНР. Створення Соборної України.
4. Зовнішньополітичні дії УНР доби Директорії. Війни та втрата Україною незалежності.
5. Українське питання на Паризькій мирній конференції. Встановлення на західноукраїнських землях окупаційних режимів.

Ключові поняття: *зовнішня політика, міжнародний договір, універсали, федералізм, націоналізм, соціалізм, більшовизм, державний переворот, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, соборність, Антанта, Четверний союз, мирні переговори, мирний договір, прелімінарний договір, Рада Амбасадорів.*

1. Зовнішня політика УНР.

Брест-Литовський мирний договір

Унаслідок Лютневої 1917 року революції Російська імперія до літа цього ж року розпалась на десятки державних, напівдержавних та ін. утворень, одним з яких стала **Українська Народна Республіка**, яку Центральна Рада від автономного статусу (I-й Універсал) через проголошення УНР (III-й Універсал) привела до статусу незалежної і самостійної держави (IV-й Універсал).

Однак Жовтневий більшовицький переворот у Петрограді (1917 р.) ліквідував Тимчасовий уряд О.Керенського, й Українській Центральній Раді довелося вже не переговори вести, а готуватись до оборони проти наступу більшовицьких військ. Більшовицький уряд ставився до УНР ще з більшою ненавистю, ніж помірковано-соціалістичний уряд Керенського.

7(20) листопада 1917 р. Третім Універсалом було проголошено Українську Народну республіку (УНР). У цьому документі були виразними федералістські настрої тодішньої української політичної еліти. Радянська Росія прихильно поставилася до ідеї федерації, визнала УНР. Раднарком навіть збирався урочисто передати Україні козацькі клейноди, які зберігалися в московських церквах та музеях. Але ситуація швидко змінилася. 17 грудня 1917 р. РНК РРФСР надіслав Центральній Раді ультиматум. Його не в останню чергу спричинили роззброєння в Україні більшовицьких частин і пропуск козаків на Дон, де велася боротьба з Каледіним. У разі продовження такої політики більшовики погрожували війною. Відповіддю на цей ультиматум було припинення Генеральним Секретаріатом вивозу хліба в Росію й рішення випустити українські паперові гроші. І війна почалася.

Під приводом того, що їм начебто треба пройти на Дон, в УНР увірвалися більшовицькі війська й окупували Харків. Після цього вони ні на який Дон не пішли, а почали просуватись на Полтавщину й Херсонщину. Прозвавши Центральну Раду парламентом «буржуїв», а український уряд – Генеральний Секретаріат «збіговиськом генералів», більшовики розагітовували населення, налаштовуючи його проти самостійності України, запевняючи його, що справа не в національному поневоленні, а в соціальному, переконуючи, що українська самостійна держава – це тільки справа «буржуазії».

З іншого боку, проголошення УНР значно посилило увагу Антанти до України. З військової ставки в Могилеві до Києва переїхали військові місії Великобританії, Франції, Італії, Румунії, Сербії, Бельгії. Були призначені офіційні представники Франції й Великобританії при уряді УНР. Велася переговори з Францією, Румунією й деякими іншими державами про допомогу Україні грошима, технічними засобами. На деякий час Київ став центром політики Східної Європи. В частини українського суспільства виникли надії, що послі різних держав приїхали в Україну для встановлення дипломатичних стосунків і її міжнародного визнання. Насправді ж вони просто повтікали від більшовицького терору й визнавати Україну не поспішали.

У січні 1918 р. більшовицькі війська зайняли вже всю Лівобережну Україну і Причорномор'я. Тим часом ленінський уряд розпочав переговори з Центральними державами про мир. Україні не залишалось нічого іншого, як подбати про мир і на українському фронті. Франція і Великобританія намагались стримати Центральну Раду від цього кроку, обіцяючи їй визнання й політичну підтримку, але марно. Врешті у них було достатньо часу, щоб зробити це раніше, але вони тягли з визнанням, Україна ж не могла допустити, щоб більшовики уклали мирний договір з Центральними державами без неї, а то й проти неї. Мала Рада затвердила склад української делегації, що мала взяти участь у мирних переговорах. До неї увійшли В.Голубович (голова), М.Любинський, М.Полоз, М.Левитський, О.Севрюк. Українська делегація отримала завдання боротися за повернення Україні її етнічних земель: Галичини, Буковини, Закарпаття та Холмщини. Так викристалізувався й перейшов у практичну площину один з головних напрямків зовнішньої політики УНР – *боротьба за соборність українських земель*.

На жаль, ні універсали, ні інші документи Центральної Ради **не дали конкретного визначення українських кордонів**. Центральна Рада тут проявила непослідовність. Заявивши про своє бажання взяти участь у мирних переговорах у Бресті, УНР ставила за мету – вийти на міжнародну арену, утвердитися як суб'єкт міжнародного права, підписати демократичний мир без анексій і контрибуцій, який забезпечив би об'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Правомочність української делегації, попри протести російської делегації більшовиків, була визнана державами-учасниками переговорів.

Голова делегації більшовицької Росії Л.Бронштейн (Троцький) заявив, що «не бачить жодної перешкоди для самостійної участі делегації Генерального Секретаріату в переговорах». *Тим уряд радянської Росії на міжнародному рівні визнавав УНР як самостійну державу*. Після ознайомлення з текстом IV Універсалу граф Чернін від імені учасників австро-німецького блоку заявив, що є всі підстави визнати УНР суверенною державою, яка може самостійно укладати міжнародні угоди. Але українська делегація домагалась не тільки визнання суверенності

УНР, а й прилучення до неї західних українських земель, які в той час знаходились під Австро-Угорщиною й німецькою окупацією. Австро-угорська делегація чинила спротив вимогам українців, хоча уряд Австро-Угорщини вже вів переговори з поляками, щоб, на їх вимогу, віддати їм Галичину. Отже, віддати західні землі могли, але не хотіли віддавати їх Україні.

Посередником між українською та австро-угорською делегацією став німецький генерал Гофман. Але й він не відразу погодився на українські вимоги. Слушність приєднання до України Холмщини й Підляшшя він визнав одразу, а ось домагання віддати їй частину «австрійської» території (Східну Галичину й Північну Буковину) назвав «безсоромними» й опротестував їх. Українська делегація мусила запросити позицію Києва. І хоча під Києвом вже стояли більшовицькі окупаційні війська, директиви звідти прийшли: Холмщини в жодному разі не зрікатися, а щодо Галичини й Буковини вимагати, щоб з їх українських територій створити окремий коронний край у межах Австро-Угорщини. Австрійській делегації було важко погодитись на це, але в неї не було іншого виходу, і вона пішла на це.

27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську було підписано угоду між УНР і чотирма союзними державами – **Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною**. Представник Австро-Угорщини граф Чернін, який ще до цього писав у своєму щоденнику, що «українці не ведуть переговорів, вони диктують», сповістив про укладення миру цісаря Карла. Угода вирішувала низку питань, у т.ч. й проблему кордону між УНР і Польщею – зокрема, Холмщина й Підляшшя мали увійти до складу УНР. Угода мала секретний протокол, в якому йшлося про долю українських земель, що перебували під Австрією, зокрема, так: «З ходу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки прийшли до переконання, що обидві великодержави керуються волею жити між собою в тісній дружбі й живих взаєминах.... Австрійський уряд запропонує ... проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини й злучені з Буковиною в один суцільний коронний край».

Брест-Литовський мирний договір започаткував міжнародно-правове визнання України як незалежної держави. Після того, як у грудні 1917 р. самостійність УНР визнали de-facto Великобританія, Франція та Італія, її відтепер визнали de-jure Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія. Позитивною стороною Брест-Литовського договору для України було й те, що російський більшовицький уряд, підписуючи мирний договір, тим визнавав самостійність Української держави. Один з пунктів Брест-Литовського договору між РСФФР і Німеччиною від 3 березня 1918 р. передбачав, що Росія повинна негайно укласти мир з УНР.

Утім, уже через кілька днів після підписання угоди з УНР Німеччина й Австро-Угорщина поділили Україну на сфери впливу і ввели на її територію військові підрозділи кількістю понад 450 тис. чол. Щодо цього 10 лютого 1918 р. Рада Народних міністрів УНР опублікувала відозву «До всієї людної Української Народної Республіки», зміст якої свідчить про наявність ілюзій серед державних діячів УНР відносно «приятних стосунків з Німеччиною», «невтручання дружнього німецького війська у внутрішні справи» та «не карання населення» під час вилучення продовольства «не для вивозу в Німеччину, а для потреб військового часу». Упродовж першої половини 1918 р. УНР зобов'язана була поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2 млн. 750 тис. пудів м'яса, 400 млн. штук яєць, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину.

Це була німецько-австрійська окупація українських земель, які були поділені на дві частини; видобуток вугілля, залізної руди та їх розподіл знаходився під контролем німецької адміністрації, яка розуміла тільки власні вигоди. Водночас більшовицькі війська під натиском німецьких змушені були залишити спочатку Київ, а згодом – і всю територію УНР. 7 березня 1918 р. до Києва повернулася законна українська влада – Центральна Рада.

Зовнішня політика, яку проводила УНР, мала велике значення для становлення молодої держави. 29 квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла Конституцію України – «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». У ній заявлялося,

що Україна є суверенною, самостійною державою. Конституція УНР не визначала кордонів держави, але наголошувала, що її територія є неподільною. Але через воєнно-політичну нестабільність прийнята Центральною Радою Конституція УНР так і не була впроваджена в життя.

2. Зовнішня політика гетьмана П.Скоропадського

Гетьман Павло Скоропадський прийшов до влади в Україні шляхом відсторонення за підтримки німецької адміністрації від влади Центральної Ради й обрання його гетьманом Всеукраїнським з'їздом Союзу землевласників (29 квітня 1918 р.). Він проголосив скасування УНР і **створення Української держави**.

Гетьманський уряд здійснював певні кроки у справі визнання України на міжнародній арені. Міністерство закордонних справ на чолі з М.Василенком і Д.Дорошенком налагодило стосунки з багатьма європейськими країнами: Голландією, Данією, Іспанією, Італією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Австро-Угорщиною, Болгарією та ін., а також із державними новоутвореннями на терені колишньої Російської імперії (Грузією, Доном, Кримом, Кубанню, Литвою, радянською Росією). Уряд Скоропадського домігся ратифікації Брестського мирного договору, уклав торговий, політичний і військовий союз із Доном і Кубанню, підписав договір з Грузією, зі стратегічних міркувань приєднав Сіверщину, а також українські повіти Мінської, Могилевської, Курської та Воронізької губерній, повернув Україні її споконвічні землі – Холмщину й Підляшшя, не поступившись ними Польщі. Українську державу Гетьмана Скоропадського визнало 30 країн світу, у 25 вона мала свої представництва.

Одним з найважливіших чинників, що впливали на політичну ситуацію в Україні, були *стосунки з більшовицькою Росією*.

3 березня 1918 р., підписавши в Бресті мирну угоду з Центральними державами, Росія визнала Україну самостійною державою і зобов'язалась «негайно підписати мир з УНР і визнати мирну угоду між цією державою і державами Четверного союзу». Вона зобов'язалась негайно вивести з України свої війська, зокрема так звану «червону гвардію». Але голова РНК Ленін дав директиву Орджонікідзе не виводити

війська, а використати їх для уповільнення просування союзних Україні німецьких частин, аби встигнути вивести в Росію якомога більше ресурсів. Намагаючись замаскувати порушення договірних зобов'язань, російські війська оголошувались «українськими».

Більшовицька Росія пішла на переговори тільки з урядом Гетьмана. До Києва прибула делегація на чолі з Х.Раковським. Українську делегацію очолював професор С.Шелухін. Згідно з попередньою мирною угодою між двома державами, до завершення мирних переговорів воєнні дії припинялись. У ході переговорів між Українською державою і більшовицькою Росією були підписані важливі угоди. Зокрема, договір про встановлення добросусідських відносин, конвенційні угоди про міждержавні транспортні, фінансові, поштові та пасажирські перевезення. Було досягнуто домовленості про відкриття в Україні чотирьох консульств Росії та понад 20 консульських установ Української держави в Росії.

У переговорах найгострішим виявилось питання державних кордонів. У його вирішенні брали участь представники німецького командування. 4 травня була досягнута тимчасова угода, за якою роль кордону між Україною й Росією повинна відігравати демаркаційна смуга («нейтральна зона» шириною 19 км), яка роз'єднувала воюючі армії. Але ця лінія не змогла стати постійним кордоном. Українська делегація пропонувала взяти за основу *етнічний принцип визначення кордонів* (що відповідало новим нормам міжнародного права, проголошеним у знаменитих «14 пунктах» президента США В.Вільсона в квітні 1917 р.), але російська делегація не погодилась, а запропонувала проводити плебісцит у кожному окремому населеному пункті. Врешті було досягнуто компромісу: за основу визначення кордонів брався етнічний принцип, і лише в окремих випадках – вільне опитування людей під наглядом спільних комісій, за умови звільнення цих місцевостей від військ обох сторін. Виявились непорозуміння і з інших питань.

8 жовтня 1918 р. відбулось останнє засідання делегацій. Усе свідчило про те, що україно-російські переговори зайшли в глухий кут. За наполяганням росіян вони були «тимчасово припинені», але вже більше ніколи не поновлювались.

Як згадував Д.Дорошенко, «З жовтня радянська Росія почала діяльно готуватись до збройного захоплення України».

Україна і Велике Військо Донське

Українська дипломатія виходила з факту розпаду Російської імперії і визнавала за її окремими частинами, які самовизначилися, право на суверенітет. Такий підхід став основою підписання 8 серпня 1918 р. договору між Україною і Великим Військом Донським про врегулювання взаємних стосунків. Українська сторона пішла на певні поступки, визнавши за Доном право на Таганрозьку округу (від УСРР Таганрог буде відлучено на користь РСФРР тільки в 1926 році), в решті місць кордон визначався за старою адміністративно-територіальною системою. Російська делегація всіляко тиснула на Україну, протестуючи проти визнання нею Донської республіки, а також претендувала на Крим і на 2/3 Донбасу. Опротестовувались і деякі інші вимоги української делегації.

Проблема Криму

У червні 1918 р. за сприяння німецької військової адміністрації в Криму був сформований уряд генерала Сулькевича, який проголосив самостійність Кримського півострова. Гетьманський уряд засудив сепаратистські дії кримського керівництва, запросив його до переговорів. Щоб вплинути на його позицію, показати певну залежність Криму від економіки України, Гетьман застосував щодо півострова економічну блокаду. І у вересні 1918 року до Києва прибула делегація Криму для вирішення питання щодо державного об'єднання з Україною. Гетьман погодився надати півострову автономний статус. Але переговори так і залишились незавершеними.

Україна і Румунія

Територіальний конфлікт між Україною й Румунією виник через Бессарабію, окуповану румунськими військами в березні 1918 р. Гетьманат не визнав цієї акції, запропонував свої підходи, зокрема проведення двосторонніх переговорів з метою остаточного визначення кордонів між обома державами і налагодження між ними торгівельних стосунків.

Україна і Польща

Особливо загострилися відносини між обома державами після перемоги революції в Австро-Угорщині. Ще на

переговорах у Бресті австро-угорська делегація неохоче йшла на поступки стосовно українських земель. Та оскільки імперії тоді загрожувала продовольча катастрофа, єдиним порятунком було отримання хліба з України. Тому Австро-Угорщина і підписала в Бресті таємний протокол «у справі Галичини та Волині», про який ішлося вище.

Хоча договір був таємним, про нього швидко дізналась Польща, політичні сили якої вкрай вороже поставились до ідеї можливого поділу Галичини. Польська республіка була проголошена 7 листопада 1918 р., що ознаменувало перемогу поляків у їх 120-річній боротьбі за відродження своєї державності. Політичні сили Польщі уважно слідкували за Україною і негативно реагували на ситуації, які, як вони вважали, загрожували їх національним інтересам. Під тиском поляків Австро-Угорщина ще 16 липня 1918 р. в односторонньому порядку скасувала таємний договір з Україною, формально пославшись на те, що він підписувався не Гетьманським урядом, а Центральною Радою. Отже, Австро-Угорщина відмовилась поліпшити становище українців у себе. Але й уряд Гетьмана, який ратифікував Брестський мирний договір, не протестував проти такої односторонньої акції австрійських властей.

Україна і Австро-Угорщина

Влітку 1918 року стосунки Української держави з Австро-Угорщиною ще не мали відкрито конфронтаційного характеру, але вже з осені, після перемоги революції в цій країні, вони вилились у гострий українсько-польський конфлікт. І якщо Гетьман міг дозволити собі певну неузгодженість позицій з Австро-Угорщиною, то українсько-німецькі стосунки розвивались виключно за сценарієм Берліну.

Україна і Німеччина

Взаємовідносини між Україною й Німеччиною були започатковані ще Центральною Радою. Але Гетьману вдалося вивести їх на принципово вищий рівень. Гетьманський уряд встановив безпосередні контакти з Берліном. Поїздки до столиці Німеччини голови Ради міністрів Ф.Лизогуба і самого П.Скоропадського, який у вересні 1918 р. особисто вів переговори з кайзером Вільгельмом II, сприяли зміцненню міждержавних відносин і розширили коло прихильників

України у світі. Німеччина відіграла роль лідера в Четвертому союзі, її позиція була вирішальною і при визначенні курсу цих країн стосовно України. Не випадково, коли влітку 1918 р. Україна спробувала встановити безпосередні зв'язки з Францією та Великобританією, Центральні країни рішуче виступили проти. Німці чітко контролювали українську зовнішню політику, зривали спроби Гетьманату налагодити стосунки не лише з країнами Антанти, а й з нейтральними країнами. Німеччину Україна цікавила тільки як постачальник продовольства і сировини. Після того, як термін економічних угод з Центральною Радою закінчився, гетьманський уряд підписав 10 вересня 1918 р. з Німеччиною нову угоду. За нею Україна повинна була постачати їй хліб, велику рогагу худобу, цукор, сировину тощо. У результаті українська промисловість залишилась без сировини, а населення – без продуктів харчування.

Тим часом ситуація на фронтах Першої світової війни остаточно склалася на користь країн Антанти. Німецьке й австрійське командування було змушене вивести з України більшу частину окупаційних військ. Німецький уряд заявив, що в даній ситуації його країна не буде перешкоджати можливому порозумінню Української держави з державами Антанти. А восени 1918 р. міжнародна обстановка почала різко змінюватись. 29 вересня капітулювала Болгарія, а за нею – Туреччина. 17 жовтня розпалася Австро-Угорщина, в самій Німеччині назривала революція. Усі ці події призвели до різкого погіршення становища Гетьманату. Україна не мала сильної регулярної армії, їй загрожувала окупація військами Антанти. Більшовицька Росія почала збройну інтервенцію проти України, захопивши північно-східну частину Чернігівщини. На VI з'їзді Рад у листопаді 1918 р. Троцький заявив, що як тільки німецькі війська залишать Україну, Червона армія повинна захопити її територію, щоб випередити можливе втручання військ Антанти.

Україна і Антанта

Гетьманський уряд, шукаючи шляхів порозуміння з Антантою, вислав дипломатичних представників до нейтральних країн, а також до Румунії, в м. Ясси, куди переїхали з Києва послы всіх держав Антанти (що в свій час втекли від більшо-

виків з Петрограду і врятувалися в Києві). Але політика Антанти була непослідовною. Заграючи в минулому з Україною, Антанта тепер зайняла позицію відкритої підтримки російських білогвардійських сил та організацій. Мало того, вона негативно ставилася до так званого «сепаратизму» народів, що входили до складу колишньої Російської імперії. На заваді порозуміння з Антантою стояла декларація президента США В.Вільсона («14 пунктів»), який основним завданням союзників уважав відновлення єдиної Росії.

Антанта бачила тільки дві моделі післявоєнної побудови Східної Європи: або Велика Польща, або Велика Росія. Якщо в Росії в громадянській війні перемагає «червона Росія», тобто більшовики, які ніколи не віддадуть нікому Україну, тоді Антанта відновлює Польщу і дає їй Східну Галичину й Волинь у якості гарантії за те, що Польща стане «санітарним кордоном» між більшовиками та Європою. Якщо ж перемагає «біла Росія», тоді відновлюється Російська імперія, якій в якості трофея віддається не тільки вся Україна, включно з її західними землями, а й, природно, Польща. **В обох схемах самостійна Українська держава не передбачалась.**

Крах Гетьманату

Коли стало ясно, що Німеччина ось-ось капітулює, адміністрація Гетьмана налагодила контакти з генералом Денікіним, верховним головнокомандувачем збройних сил колишньої Росії. Делегація України, разом із представниками Дону, Кубані, Тереку, Грузії та Добровольчої армії, взяла участь у конференції, що відбулася в Яссах 17–23 листопада 1918 р. Її учасники звернулись до Антанти з проханням про військову допомогу в боротьбі з більшовицьким урядом. Частина коаліційного уряду Гетьмана виступила проти таких дій, а частина, навпаки, вимагала не тільки орієнтуватись на Антанту, а й узяти курс на відновлення «Великої Росії». Становище ж Української держави на цей час вже було дуже важким: вона опинилась у кліщах між Антантою, більшовиками та антибільшовицькою армією Денікіна, якого підтримувала та ж Антанта. Під тиском обставин Гетьман змушений був порвати з українським національним рухом і стати на бік прихильників російської монархії. Хоча після страти більшовиками

царя Миколи II і його сім'ї в липні 1918 року легітимне відновлення монархії вже було неможливим.

14 листопада 1918 р. Гетьман обнародував Грамоту, в якій проголошувалась федерація України з майбутньою не більшовицькою Росією. Але ідея федерації з Росією не дала гетьманському уряду прихильників навіть серед русофільських елементів, які бажали не якоїсь федерації, а відновлення «єдиної і неділимої Росії», до якої Україна мала увійти як її частина. Відштовхнула ідея федерації з Росією й Галичину. Посол ЗУНР Микитей, який прибув до Києва щоб установити дипломатичні відносини з урядом Гетьмана, не визнав за можливе вести переговори з ним після оголошення федерації з Росією. За таких складних внутрішньо й зовнішньополітичних обставин українські національні сили вирішили повалити уряд П.Скоропадського. Директорія УНР підняла проти нього повстання 15 листопада 1918 р. і 14 грудня 1918 р. Гетьман зрікся влади.

3. Зовнішньополітичні орієнтації ЗУНР. Створення Соборної України

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) була проголошена 13 листопада 1918 р., зі столицею у м. Львів. Відразу ЗУНР почала робити спроби укріпитися на міжнародній арені як незалежна держава. Допомогу молодій Республіці на міжнародній арені надав шведський уряд та його посольства, які передали державам світу ноти президента Є.Петрушевича. Уряд ЗУНР сповістив і Київ про те, що «у Львові та Перемишлі вся влада перейшла в українські руки». Невдовзі ЗУНР була визнана УНР, Австрією, Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною. Були встановлені дипломатичні відносини з Югославією, Італією, Канадою, Бразилією та Ватиканом.

Особливу увагу в зовнішній політиці ЗУНР надавала справі *об'єднання з Великою Україною*. 10 листопада 1918 р. Національна Рада доручила Державному Секретаріату «виробити потрібні заходи для з'єднання всіх українських земель в одну державу». Тим часом під тиском Директорії Гетьман П.Скоропадський зрікся влади й виїхав за кордон. Директорія відновила Українську Народну Республіку (УНР).

1 грудня 1918 р. у Фастові було підписано «передвступний договір» про злуку обох українських держав. У першому пункті цього документа наголошувалось: «Західноукраїнська Народна Республіка заявила цим непохитний намір злитися у найкоротшім часі в одну державу з Українською Народною Республікою, заявила свій намір перестати існувати як держава, а натомість увійти з усією територією й населенням, як складова частина державної цілісності, в Українську Народну Республіку». Текст договору підписали: від УНР – В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, П.Андрієвський; від ЗУНР – Л.Цегельський, Д.Левицький.

Підсумки переговорів викликали серйозні дебати. Проти об'єднання виступив посол УНР у Відні В.Липинський. Він радив лідерам ЗУНР не йти на негайну злуку, з-за, на його думку, непевне майбутнє УНР. Антанта, казав Липинський, планує відбудову Росії в її колишніх межах, тому західноукраїнські землі мають більше шансів, ніж УНР, на отримання незалежності від Антанти, оскільки вона відстоює право народів колишньої Австро-Угорської імперії на самовизначення. Та й лідери Галичини остерігались, що в разі перемоги білогвардійців УНР може бути включена до складу відновленої Російської імперії.

Проте більшість членів Національної Ради притримувалась іншої думки. Вони заявляли, що справа Східної Галичини Антантою ще не вирішена, тому краще утриматись від остаточного рішення, а в Законі про об'єднання закласти гарантії національно-територіальної автономії краю. Згодом Л.Цегельський писав, що галицькі депутати мали таке відчуття, що вони здорову частину України пришивають до зараженого божевіллям організму. Сумніви керівників ЗУНР пояснювались і тим, що вони до кінця не довіряли ні Скоропадському, ні соціалістичній Директорії. Національна Рада врешті решт вирішила видати Закон про об'єднання українських держав. 3 січня 1919 р. вона затвердила «Передвступний договір» і доручила Державному Секретаріату продовжувати переговори для укладення договору. Народні маніфестації, військовий парад у Станіславі на честь омріяного віками об'єднання свідчили про те, що українці вітають Злуку.

16 січня 1919 р. делегація ЗУНР виїхала зі Станіслава до Києва. У її складі було 36 представників Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Урочиста церемонія Злуки відбулася 22 січня 1919 р. на майдані Святої Софії Київської у присутності десятків тисяч киян. Після виступів високих державних представників було урочисто проголошено Універсал про Злуку. Акт Злуки відбив прагнення обох частин української нації до державної єдності.

23 січня 1919 р. в Києві розпочав роботу Трудовий Конгрес. Після кількох виступів було запропоновано проголосувати **Акт Злуки**. За державне об'єднання обох Республік висловилися практично всі присутні.

Представників Національної Ради було введено до складу Трудового Конгресу, а Голова Національної Ради ЗУНР Є.Петрушевич став членом Директорії. Відтепер ЗУНР мала офіційно називатися Західною областю УНР (ЗО УНР). Остаточно ратифікувати Акт об'єднання мали Всеукраїнські Установчі Збори. До того часу ЗО УНР залишалась самостійним державним утворенням. Але до скликання Всеукраїнських Установчих Зборів не дійшло через те, що Польща окупувала Східну Галичину.

Об'єднання УНР і ЗУНР відповідало життєвим інтересам українського народу, який шість століть перебував у пошматованому стані з волі своїх сусідів. Тому широкі маси прагнули до співжиття, етнічного об'єднання. Але Акт Злуки залишився декларацією. Правда, у військовому відношенні він мав практичне значення: забезпечив певну координацію зусиль обох сторін на фронті. Галичани отримали допомогу від УНР озброєнням, амуніцією, спорядженням, військовими спеціалістами. Але воєнне й міжнародне становище ЗУНР не кращало. Між урядами УНР і ЗУНР існували суперечності в поглядах на стратегію й тактику боротьби за незалежну державу. Уряд УНР уважав за можливе укласти союз з радянським урядом, щоб спільно діяти проти Денікіна. Уряд УНР, навпаки, схилився до союзу з Денікініним, щоб мати розв'язані руки для боротьби з Польщею та радянською Росією. Тому продовжували існувати два уряди і дві армії.

Ідейні розбіжності тут теж зіграли свою негативну роль: Директорія складалась із представників лівих партій, а уряд

ЗУНР опирався на ліберально-консервативні партії. Тому східняки обзивали галичан «консерваторами», а ті – східняків «напівбільшовиками». Все це прекрасно використовувала польська дипломатія, представляючи перед державами Антанти справу так, що українці – це такі ж більшовики, як і російські, тільки розмовляють українською мовою, що, природно, дратувало Антанту. Особливо позначилась на стосунках обох Українських республік політика С.Петлюри, який почав таємні переговори з Польщею про допомогу проти більшовиків. За це поляки вимагали відмови від претензій на Східну Галичину й Західну Волинь. Складалася дивна ситуація: Польща нарощувала наступ на ЗУНР, вела проти неї відкриту війну, просуваючись до Збруча на Волині, захоплювала території, що вважалися частиною УНР, а керівництво останньої обмінюється дипломатичними місіями з Варшавою. За таких умов уряд ЗУНР в односторонньому порядку розірвав Акт Злуки, про що офіційно було заявлено посольству УНР у Варшаві й урядові Польщі 4 грудня 1919 р. Денонсація договору про державне об'єднання стала ще однією трагічною сторінкою в історії українського народу.

І все ж таки Акт Злуки обох частин України назавжди став символом споконвічних прагнень українського народу до воз'єднання.

Важливою складовою зовнішньої політики ЗУНР була її *орієнтація на Антанту.*

Особливо великі надії лідери ЗУНР покладали на США. 26 листопада 1918 р. Є.Петрушевич надіслав дипломатичну ноту президенту США В.Вільсону, в якій повідомлялось про утворення держави, заселеної українцями, а також висловлювалось прохання, щоб Вільсон став арбітром у справі польсько-українського конфлікту. До країн Антанти надсилались численні ноти, заяви, виїздили українські делегації. Але дипломатичні акції не давали позитивних результатів, симпатії країн Заходу віддавались Польщі.

Особливо активно в цьому процесі була Франція. Англійський прем'єр-міністр Ллойд Джордж казав, що «створення Великої Польщі було одним з головних намагань французької воєнної політики». Франція бажала посилити Польщу на противагу Німеччині. Західні країни боялись, що у випадку

існування незалежної ЗУНР їхні корпорації втратять свої інвестиції в нафтовій індустрії Галичини. Антанта, як зазначалось вище, прагнула створити з Польщі «санітарний кордон проти більшовизму». Західні країни від ЗУНР відштовхувало ще й те, що вони взагалі не бажали бачити незалежної України на карті світу. І в цьому вони нічим не відрізнялись від більшовиків. Водночас уряди Франції, Великобританії та США не були зацікавлені в повній ліквідації ЗУНР. У боротьбі проти більшовиків вони намагались використати 100-тисячну її армію. Тому відносини між Польщею й Україною набували міжнародного значення, торкаючись глобальної політики великих держав.

Уперше увага керівного органу Паризької мирної конференції – Вищої Ради – до українсько-польської війни була виявлена на засіданні Ради 21 січня 1919 р. Від імені Антанти голова американської місії у Східній Європі Кулідж запропонував вихід: польсько-українську війну припинити, досягти угоди між ними, адже, як він сказав, «обидві ці сили можуть бути використані проти більшовиків». З цією метою до Станіслава 5 лютого прибула франко-англійська місія, яку очолив французький генерал Бартелемі. Від імені Паризької конференції генерал запропонував проект угоди, яка передбачала припинення війни і встановлення демаркаційної лінії. Згідно з нею, українським військам пропонувалось відійти на схід. До Польщі відходили Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, значна частина Східної Галичини. По суті це був диктат, який здійснювався цілковито в інтересах поляків.

Після гострих дебатів було підписано договір про перемир'я. 25 лютого всі бойові дії припинились, але війська залишались на старих позиціях. З метою посилити тиск на ЗУНР Бартелемі запросив до участі у переговорах С.Петлюру. Той погодився підтримати такий ультиматум за умови, що Антанта визнає УНР і ЗУНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками. Галичанам він радив укласти мир з поляками на основі визнання демаркаційної лінії Бартелемі. Генерал же попередив делегацію ЗУНР, що якщо вони не приймуть умов Антанти, то будуть мати справу з армією генерала Галлера. Однак запропоновані місією Бартелемі умови

Рада держсекретарів ЗУНР не прийняла. Це означало, що спроба Антанти досягти миру за рахунок ЗУНР і повернути обидві армії на схід провалилась.

Ще одна спроба досягти перемир'я між Україною й Польщею була зроблена у травні 1919 р. комісією, яку очолив генерал Бота. Умови перемир'я були схвалена державами Заходу, прийняті українцями, але цього разу відкинута поляками. Переправлені до Польщі за рішенням Вищої Ради, війська Галлера повинні були використовуватися для захисту Польщі від більшовиків. Польський прем'єр-міністр запевняв, що ці війська не будуть використані проти українців. Але після прибуття до Польщі ця добре озброєна західними країнами армія відразу ж була переправлена на український фронт і вже 15 травня захопила м. Тернопіль.

Схоже, що Антанта навмисне санкціонувала переправлення військ із Франції для створення переваги Польщі у війні проти України. З благословення Антанти польські загарбники перейшли в рішучий наступ на українські території. Залишки УГА 16–18 липня переправились за Збруч, на терен, який контролювали війська Директорії. З польською окупацією Галичини припинила своє існування ЗУНР. Її уряд, опублікувавши антиокупаційний маніфест, самоліквідувався. Є Петрушевич через Румунію виїхав до Відня.

4. Зовнішньополітичні дії УНР доби Директорії. Війни та втрата Україною незалежності

Директорія прийшла до влади в Україні внаслідок антигетьманського повстання, яке закінчилось перемогою 14 грудня 1918 р. Найпершою і найзначнішою акцією УНР у царині зовнішньої політики було прийняття 22 січня 1919 р. *Акту Злуки УНР і ЗУНР*. Цей документ був затверджений Всеукраїнським Трудовим Конгресом, який працював до 29 січня 1919 р. Але в цей час до Києва вже наближались більшовицькі війська. Питання захисту УНР, її зовнішньополітичної орієнтації стало одним з головних. Однак для захисту України у Директорії власних сил не вистачало. Вона змушена була залишити Київ і переміщатися по території Правобережної України, поступово втрачаючи контроль над територією республіки.

В умовах зовнішньої агресії і фактично тотальної війни Директорія звернулась до країн Антанти. Але ті з підозрою зустріли звістку про відновлення УНР, бо дивилися на Україну як на «південну Росію», прагнучи відновлення «єдиної і неділимої». Відповідно до конвенції про відторгнення від Росії південних областей, прийнятої урядами Франції й Великобританії ще 10 грудня 1917 р. і підтвердженої 13 листопада 1918 р., французькі збройні сили окупували південні райони України, Крим, англійські – східне узбережжя Чорного моря від Батумі до Новоросійська. До весни 1919 р. тільки французька ескадра на Чорному морі налічувала 70 бойових кораблів. На допомогу Антанті уряди Італії та Греції також направили бойові кораблі та піхоту в порти півдня України й Криму. Свої подальші плани Антанта пов'язувала з армією генерала Денікіна і збирала сили для відновлення Російської імперії.

У цій критичній ситуації позиції всередині самої Директорії не були однозначними. В.Винниченко, В.Чеховський, М.Шаповал схилились до союзу з більшовиками проти Антанти. Інші члени Директорії, у т.ч. і С.Петлюра наголошували на небезпеці більшовицької загрози для України й необхідність зближуватися з Антантою. Трудовий Конгрес більшістю голосів доручив уряду УНР «знайти порозуміння з Антантою, щоб розірвати блокаду, в якій опинилась Україна». На переговорах з французьким командуванням у Бірзулі та Одесі на початку лютого 1919 р. українська сторона вимагала від Антанти визнати суверенітет України, а Директорію – її тимчасовим законодавчим органом, повернути Україні Чорноморський флот. Зі свого боку французька сторона вимагала реорганізувати Директорію та уряд, усунути від керівництва соціал-демократів, звільнити з-під арешту колишніх міністрів гетьманського уряду, а також православних церковних ієрархів. Французи запевняли, що до української армії будуть призначатись тільки французькі інструктори, а по закінченню війни з більшовиками кордони України, як і питання про її суверенітет, визначить міжнародна конференція в Парижі. Вони також наполягали, щоб Директорія не проводила ніяких соціально-економічних, особливо аграрних, реформ. Зі свого боку, Франція зобов'язувалась надати Україні необхідне

військове спорядження, зброю та боеприпаси для війни з більшовиками, а також інструкторів та допоміжні війська.

Директорія за результатами українсько-французьких переговорів провела державну нараду. Її учасники висловлювали обурення вимогами французів, але й не рахувались із загрозою наступу російських більшовиків не могли. Нарада відхилила вимоги французької сторони, але доручила Директорії переговори продовжувати. 6 лютого на переговорах у Бірзулі керівник української делегації С.Остапенко домагався визнання Антантою суверенітету України, підтримки у боротьбі з більшовиками і допущення делегації УНР до участі в роботі Паризької мирної конференції. Французька делегація повторила викладені раніше вимоги, особливо наголошуючи на необхідності усунення від влади Винниченка та Петлюри. Сторони згоди не дійшли.

Усі ці події призвели до гострої кризи в керівництві УНР. 13 лютого Директорія сформувала новий Кабінет міністрів, який очолив безпартійний С.Остапенко. Але новий уряд виявився практично бездіяльним, через що втрачав підтримку власного народу. Переговори ж із західними країнами затягувались. І в березні 1919 року з'ясувалось, що внаслідок більшовицької пропаганди війська Антанти розклалися, вони залишили Херсон, Миколаїв, Одесу. Стало ясно, що орієнтація УНР на Антанту закінчилась поразкою. Вона не забезпечила УНР зовнішньополітичної підтримки, призвела до втрати часу, що дало змогу більшовикам захопити владу над більшою частиною території України. 9 квітня уряд Директорії було знов реорганізовано, що було спробою вирватись з тієї політичної пастки, в яку втратила Директорія.

Уряд УНР намагався дипломатичними засобами припинити війну з більшовиками. Починаючи з 31 грудня 1918 р. уряд УНР кілька разів телеграфував у Москву, щоб дізнатися, чому радянські війська просуваються в Україну без оголошення війни, вимагав від Раднаркому припинити наступ і вивести війська з української території. Нарком ЗС РСФРР Чичерін відповів, що **«російських військ в Україні немає»**, а воєнні дії ведуться між військами Директорії і радянським урядом України, який **«цілком незалежний»**. Водночас секретними

посланнями Раднарком спонукував українських більшовиків до продовження війни.

29 січня 1919 р. Директорія надіслала до Кремля ультиматум, в якому на конкретних фактах доводилось, що з УНР ведуть війну саме російські війська, в яких широко використовуються підрозділи латишів, мадярів, китайців. Чичерін продовжував заперечувати факт участі російських формувань у воєнних діях проти УНР, але запропонував переговори у Москві. Уряд УНР неохоче, розуміючи, що Чичерін грає свою гру і просто хоче виграти час, але вислав до Москви надзвичайну дипломатичну місію на чолі з С.Мазуренком. До цих переговорів керівні кола Директорії ставились неоднозначно. Частина українських політиків (В.Винниченко, В.Чеховський) схилилась до угоди з Москвою. Їх підтримували М.Грушевський, М.Шаповал та деякі інші. Проти угоди був С.Петлюра, який уважав, що треба шукати порозуміння з Антантою. Унаслідок суперечок слідом за виїздом місії Мазуренка Директорія 16 січня 1919 р. *оголосила війну Радянській Росії*. А 2 лютого 1919 р. вона під тиском наступаючих на Київ більшовицьких військ змушена була виїхати зі столиці України.

У травні – червні 1919 р. Директорії вдалося провести реорганізацію своєї армії, а також, щоб позбутися хоча б одного фронту, підписати договір з представниками Польщі. Воєнні дії між польською і українською арміями припинялись, встановлювалась демаркаційна лінія. Цими заходами створювалась можливість зосередити всі сили на антибільшовицькому фронті. Але наступ українців продовжувався недовго. Червона армія в районі Проскурова зупинила частини УНР і перейшла в контрнаступ. На початку липня більшовицькі війська наблизились до Кам'янця-Подільського, де перебувала Директорія. Від катастрофи УНР врятували тільки переговори й досягнення домовленості із ЗУНР. Починаючи з 25 липня 1919 р. військові частини УНР та Української Галицької армії (УГА) вже діяли спільно проти більшовиків. Спільний наступ українських військ призвів до того, що ті частини, якими командував А.Кравс, 30 серпня увійшли в Київ з боку Правобережжя. С.Петлюра в цей час вів наступ на Одесу. Але в той же день – 30 серпня з боку Лівобережжя в Київ

увійшли війська генерала Денікіна. І українські війська, серед яких переважали галичани, відступили від Києва.

Здача Києва по суті означала капітуляцію українських військ перед білогвардійцями. Петлюра зрозумів фатальну помилку розділення напрямків українського наступу, але було вже пізно. Маневр же армії Денікіна хоча й виявився успішним, але був незрозумілим: йшли ж у наступ на «більшовицьку Москву», то чому ж виявились у Києві? На Москву, до речі, так і не пішли. З осені 1919 р. майже вся територія України була вже захоплена більшовиками. Директорія контролювала лише частину Поділля. З усіх боків армію УНР тіснили ворожі сили: із заходу – Польща, з півночі – більшовики, зі сходу – білогвардійці Денікіна; на півдні ворожу позицію до України займала Румунія.

Варшавський договір

Директорія, намагаючись позбутися хоча б польської агресії, пішла на переговори з польським урядом. Зважившись на союз із Польщею, Директорія сподівалась на підтримку Антанти, даючи зрозуміти полякам, що згодна на **торг українськими землями**. Йшлося про визнання кордонів між обома державами по р. Збруч і далі через північно-західну Волинь. 24 квітня 1920 р. уряди УНР і Польщі уклали таємний Варшавський договір. Польща визнавала незалежність УНР на чолі з С.Петлюрою. Це, власне, й було все, що обіцяла Польща. А перед УНР поляки виставили претензії на територію, розміщену на схід від польського кордону 1772 р. (до першого поділу Польщі). Це означало, що Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя і частина Полісся віддаються Польщі. Договір від УНР підписав А.Левицький за дорученням С.Петлюри. Обидва не мали на це повноважень свого уряду. За оцінкою М.Грушевського, цей договір означав «польську окупацію правобережної України». Інформація про його умови викликала урядову кризу в УНР. Особливо негативно його зустріли у Східній Галичині. Галичани небезпідставно сприйняли його як зраду.

Варшавський договір містив у собі і військову конвенцію, на основі якої союзні збройні сили Польщі й УНР розпочали наступ проти більшовицьких військ і вже 6 травня 1920 р. оволоділи Києвом. Але успіх закріплено не було.

Під натиском червоних військ армія УНР змушена була відступити спочатку за Збруч, а з 18 серпня за Дністер. У вересні 1920 р. польсько-українські війська розпочали новий наступ, унаслідок якого вони захопили спочатку Тернопіль, а 27 вересня – Проскурів (Хмельницький).

Ризький договір.

Втрата Україною національної державності

Однак польська сторона не виконала умов Варшавського договору і залишила УНР один на один з більшовицькою Росією. У жовтні 1920 р. Ю. Пілсудський припинив бойові дії на цьому фронті. Згодом Польща уклала перемир'я з радянською стороною. В пошуках спільників для боротьби з більшовиками Директорія підписала 5 листопада 1920 р. військову конвенцію з Російським політичним комітетом, який очолював Б.Савінков, і який визнав державну незалежність УНР. Але після важких боїв частини УНР відступили за Збруч, де були інтерновані й розміщені в таборах для військовополонених.

18 березня 1921 р. між Польщею, РСФРР і УСРР було укладено **Ризький договір**, згідно з яким поляки визнали УСРР, а Польщі відійшли Галичина, Холмщина з Підляшшям та західні райони Волині й Полісся. Отже, за рахунок самостійної Української держави Польща уклала мир з радянською Росією. Вона ще й зобов'язалась заборонити перебування на своїй території всіх антибільшовицьких формувань та організацій, включаючи й уряд УНР. Після цього українські урядовці переїхали до Відня. Радянська ж Росія при тому торгувала українськими територіями направо й наліво, віддаючи при тому навіть те, що у свій час забрала в Польщі Катерина II.

З укладенням Ризького мирного договору доба УНР завершується.

5. Українське питання на Паризькій мирній конференції. Встановлення на західноукраїнських землях окупаційних режимів

Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р. надав можливість українцям направити на міжнародну конференцію в Парижі спільну делегацію. Її керівником був Г.Сидоренко,

заступником – державний міністр закордонних справ уряду ЗУНР В.Панейко. Делегація мала перед собою такі завдання: 1) досягти визнання Української держави; і 2) укласти угоду про її підтримку.

Але українська делегація розуміння в Парижі не зустріла. Вона не була ні визнана, ні допущена на конференцію. Керівники західних країн розглядали українське питання тільки як частину російського. Вони бажали бачити у майбутньому Росію демократичною країною, а тому виступали проти її розчленування. Крім того, західні держави були погано обізнані з ситуацією в Україні, не розуміли характеру й змісту українського національно-визвольного руху, та й не дуже старалися це зрозуміти. Це завдяки їхньому сприянню Польща змогла вибити УГА з рідних земель і окупувати Східну Галичину.

Проте окупація польськими військами Східної Галичини ще не означала її приєднання до Польщі, але вона започаткувала цей процес, завершений 15 березня 1923 р. рішенням західних країн (Ради Амбасадорів – Великобританії, Франції, Італії та Японії) «про східні кордони Польщі». І вже 15 березня 1923 р. Рада амбасадорів вирішила: «Зваживши на те, що згідно з 91 статтею мирного договору в Сен-Жермені, Австрія зреклась на користь головних союзних і прийнятих до союзу держав усіх прав і титулів до територій, які перед тим належали до б. Австро-Угорської монархії й які поза новими кордонами Австрії, як це описано у 27 статті названого договору, в яких досі ще нікому не признано, й маючи на увазі, що Польща признала, що щодо східної частини Галичини етнографічні умови конче вимагають автономного устрою, – конференція амбасадорів вирішила визнати як кордон Польщі з Росією – лінію, означену й застережену за згодою обох держав і на їх відповідальність».

Отже, українське питання було вирішено конференцією зовсім не на користь українців. При цьому великі держави відступили навіть від своїх же попередніх рішень. Так, Вища Рада ще 12 грудня 1919 р. запевняла, що не має наміру розширяти територію Польщі за рахунок українських земель, і виступила за відновлення кордонів Польщі згідно з так званою «лінією Керзона». Але, приймаючи таке рішення, Антанта виходила з інтересів не України, а Росії. Західним країнам

потрібні були сильні союзники. Заради своїх інтересів вони попрали свої ж принципи щодо самовизначення народів.

Українцям після рішення Ради Амбасадорів від 15 березня 1923 р. було заявлено, що відтепер вони мають покладатися на Лігу Націй, створену «для підтримки колективної безпеки і свободи для всіх». Але це були тільки слова. Розчаровані позицією США, Франції й Великобританії, українські політики звернулися в пошуках підтримки, зокрема, до Німеччини. Свавільне рішення Антанти щодо українського питання викликало бурю протестів серед населення теренів ЗУНР. У Львові 18 березня 1923 р. відбулася 40-тисячна демонстрація, учасники якої засудили Паризький договір, закликали всіх українців до рішучої боротьби за волю і державну незалежність.

Паризькі миротворці визначили також і долю Закарпаття та Буковини. Головним претендентом на Закарпаття виявилась Чехословаччина – їй потрібен був цей терен, щоб вийти на багаті ринки Сходу, зміцнити власні позиції в Центральній та Східній Європі. Президенту новоствореної держави Т. Масаріку вдалося заручитись підтримкою впливових діячів закарпатської еміграції в США, які вважали за краще віддати Закарпаття Чехословаччині, ніж воно повернеться до рук мадярів.

У червні 1918 р. на базі емігрантських організацій вихідців із Закарпаття було утворено Американську Народну Радку карпатських русинів. І 12 листопада 1918 р. на Раді було вирішено приєднати русинські землі до Чехословацької Республіки. 8 травня 1919 р. в Парижі на «Раді десяти» було ухвалене остаточне рішення про передачу Закарпатської України Чехословаччині. Цей акт приєднання Закарпатської України до Чехословаччини закріпив Сен-Жерменський мирний договір з Австрією, підписаний 10 вересня 1919 р.

Буковина, яка була окупована румунською армією ще в листопаді 1918 р., так і залишилася в руках Румунії.

У цілому, на підставі аналізу документів 1917–1920 рр., можна стверджувати, що українська державність того часу мала всі необхідні ознаки: 1) означену територію з населенням, 2) уряд, встановлений населенням даної території, 3) адміністрацію з її законами і розпорядженнями, 4) органи охорони держави та її безпеки, 5) економічне життя,

кероване державою та б) законне ведення міжнародних політичних взаємин.

Унаслідок зовнішньої агресії з боку радянської та «білої» (денікінської) Росії, згодом Польщі та – короткочасно – Румунії Українська держава була знищена. Але в міністерствах близько 40 держав світу залишилися документи міжнародного характеру, які свідчать про:

- 1) державне самовизначення українського народу;
- 2) існування української державності як міжнародного чинника;
- 3) існування *генеральної ідеї* тодішньої української державності – **іредентизму українських земель** задля збереження миру і рівноваги сил у міжнародному укладі як у Східній Європі, Чорноморському басейні, так і на Далекому Сході, де в 1917–1922 рр. за складних умов організувалася місцева українська далекосхідна державність.

Ні західний, ні східний світи не були готові до сприйняття нового політичного явища, яке в політичних департаментах держав іменувалось «Великою Україною», як держави і п'ятої сили (після Росії, Великої Британії, Німеччини і Франції) у Європі з домініальним охоптом українського далекосхідного краю, т.зв. Зеленого Клину. Ця нова світова потуга створювала вже самим фактом свого виникнення нову геополітичну ситуацію. Слід мати на увазі, що створювалась можливість поділу Росії надвоє: північний холодно-континентальний блок в орбіті євразійського московського володіння та південний степовий і тепло-просторовий чорноморський український блок зі столицею в Києві.

Для Росії ж уже втрата Великої України математично рівнялась втраті першості в рішенні політичних проблем у Центральній та Східній Європі та в економічному становищі, адже потенціал України був більшим від решти потенціалу Росії. Україна взагалі мала потенціал стати запереченням примату Росії не тільки в Східній Європі, а й в регіоні Кавказу, на Балканах, а також на Близькому Сході. Українська державність в ті часи стала чинником і на Далекому Сході.

Розвиток української державності 1917–1920 рр. цілком відповідав напрямку українських геополітичних завдань, які

полягали у переконанні східноєвропейських і західних країн у тому, що: 1) без української присутності у світовій політиці та економіці баланс сил у Європі й світі неможливий; 2) лише завдяки існуванню Великої України можливе фізичне й культурне збереження всіх слов'янських та всіх православних народів, більш того, народів Чорноморського басейну та всієї Центральної Європи.

На жаль, у ті часи східноєвропейські й західні країни не проявили необхідного розуміння ролі України в їхньому власному житті і не з'ясували для самих себе, що їх завданням мала б бути боротьба за сильний український геополітичний блок, опертий на стратегічну потужність дунайсько-чорноморських країн, економічну й просторову силу тодішньої України, що все разом створювало б один великопростірний та геополітичний комплекс. Він межував би зі скандинавсько-балтійським на півночі і турано-тюркським на сході та міжморським (Балтика – Адріатика). Це могло б стати суттю української державності на Євро-Азійському просторі. Утім, цей шанс Україні використати не судилося.

Не зрозуміла ваги «українського питання» у світі й та ж Німеччина: цісар Вільгельм II до самого кінця свого правління намагався врятувати монархічний принцип у Європі та кошти, вкладені в російську економіку. Що з цього вийшло, відомо: монархічний принцип було загублено остаточно, а сам Вільгельм мусив доживати свій вік у Голландії; маєтки, банки, підприємства, позики пропали безповоротно. Дуже запізно німці зрозуміли свою головну геополітичну помилку, що було висловлено «тигром» європейської політики періоду після Першої світової війни Клемансо так: «Європа повинна була напружити всі свої сили і допомогти Україні й тим завдати смертельного удару по більшовизму, який тепер так дорого коштує всьому світові».

Слід відзначити, що те, що нами було сказано вище щодо України часів Національної революції 1917–1920 рр., у загальних рисах – як її геополітичне завдання – залишається таким і нині. Але сучасна Україна в силу своєї великої енергетичної залежності (чого не було в 1917–1920 рр., коли вона мала свій незалежний енергоносієвий – вугілля) не могла таке перспективне

Зовнішня політика України доби Національної революції 1917–1920 рр.

для неї геополітичне завдання реалізувати. Європа ж, як не напружувала всіх своїх сил, щоб підтримати Україну в період, що нами був розглянутий, так не дуже надривається щодо цього і в наш час. А варто було б не забувати те, що **історія** має одну вельми специфічну якість, яка подеколи виявляється дуже драматичною – **ВОНА ПОВТОРЮЄТЬСЯ...**

Тема 5

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСРР У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

План

1. Дипломатична активність УСРР на початку 1920-х рр.
2. Наростання тиску на УСРР з боку московського центру.
3. Україна і створення СРСР.

Ключові поняття: *незалежність, суверенність, конституція, УСРР, дипломатія, «санітарний кордон», голод 1921–1923 рр. в Україні, АРА, інтервенція, уряд в екзилі, de-jure, de-facto, федерація, конфедерація, автономія, унітарна держава, СРСР.*

1. Дипломатична активність УСРР на початку 1920-х рр.

З моменту прийняття Конституції УСРР 1919 року можна вважати, що УСРР розпочала своє офіційне існування. В перші ж роки радянська Україна продемонструвала, що прагне проводити самостійну зовнішню політику. Цьому сприяли положення тогочасних офіційних документів про незалежність і суверенність радянських республік, у тому числі й Української. Частина радянського керівництва в цей час виступала навіть за те, що УСРР повинна активніше проводити свою власну зовнішню політику. Одним з таких політиків був Г.Чичерін. Але в ті ж роки відкрито заявлялось, що радянські республіки є частиною федерації, а відсутність єдиної радянської держави – явище тимчасове. Такі суперечності відбивались і на зовнішніх відносинах УСРР, яка постійно відчувала тиск з боку московського центру під час намагань активізувати свою дипломатичну діяльність.

У складі уряду УСРР було створено наркомат закордонних справ, який очолював Х.Раковський, будучи одночасно головою уряду УСРР. На початку січня 1921 року при російському уряді була створена дипломатична місія УСРР на чолі

з Ю.Коцюбинським. Разом зі спеціальним представником українського уряду Ф.Коном він провів у Москві успішні переговори з представниками литовського уряду. І 14 лютого 1921 р. було укладено **перший в історії УСРР договір** – з *Литвою* про встановлення дипломатичних відносин. У серпні 1921 року УСРР уклала мирний договір з *Латвією*, а в листопаді з *Естонією*. 7 грудня 1921 р. представники РСФРР та УСРР у Відні домовились з урядом *Австрії* про встановлення дипломатичних відносин.

Міжнародні зв'язки уряд УСРР використовував з метою вийти з дипломатичної ізоляції та налагодити економічне співробітництво. Для цього уряд УСРР створив наркомат зовнішньої торгівлі. Розпочалися переговори про укладення торгівельних угод з Чехословаччиною, Австрією, Італією, про підписання договору про дружбу з Туреччиною. Укладення угод з більшістю країн «санітарного кордону» значно зміцнило міжнародне становище УСРР.

Утім, у цей час на міжнародну арену вийшов чинник, який значно змінив усю ситуацію – голод в Україні 1921–1923 рр. Це питання навіть стало предметом спеціального засідання Верховної Ради Антанти і була створена спеціальна комісія на чолі з колишнім послом Франції в Росії Нулансом, яка мала знайти можливості надання допомоги голодуючому населенню. Але за це Антанта вимагала поступок. Велика Британія вимагала від більшовицького уряду визнати всі борги царського уряду і повернути іноземцям націоналізовану власність. Відхилення цієї вимоги викликало відмову країн Антанти взагалі надавати допомогу голодуючим як в Росії, так і в Україні. Уряд США підійшов до цієї проблеми дещо інакше. США виділили на допомогу понад 20 млн. доларів. Також була створена американська допомогова організація – АРА. Її представники з'явилися в столиці УСРР Харкові. Після дискусій з ними була підписана угода про поширення чинності Ризької мирної угоди на територію України. РНК УСРР 12 січня 1922 р. ратифікувала цей документ. В Україні було створено відділення АРА, що підпорядковувалося Москві. Згідно з даними американської статистики, в 1921–1923 рр. АРА надіслала в Україну майже 90 тис. т продовольства, медикаментів, одягу на суму понад 12 млн. доларів.

Утім, західні держави виношували й інтервенціоністські плани. Головну роль в їх реалізації мали відігравати українські емігрантські сили. Наступ на територію України повинен був вестися кількома групами з Польщі й Румунії; в район Одеса – Миколаїв мали десантуватися залишки армії генерала Врангеля. Розрахунок був і на масове повстання в самій Україні якому, за задумом, мав надати поштовх цей наступ. Наприкінці жовтня 1921 року близько 3000 вояків перейшли кордон, але були швидко розгромлені. Залишки їх повернулися на польську територію. Дізнавшись про поразку, інтервенти не наважилися продовжити реалізацію своїх планів.

Нові реалії змусили західні держави по-іншому поставитися до своїх стосунків з РСФРР та УСРР. Тим більш, що РСФРР восени 1921 року в ноті Чичеріна висловила готовність визнати за собою зобов'язання перед іншими державами та їхніми громадянами щодо державних позик, які були надані царському уряду до 1914 року. Але обов'язковою передумовою цього висувалося підписання з РСФРР загального миру і визнання її уряду. Це зацікавило західні держави. Розпочалася підготовка до Генуезької конференції.

До складу радянської делегації ввійшов і представник УСРР. Але загалом усі 7 радянських республік і Далекосхідна республіка передали уряду РСФРР повноваження на їхнє представництво на Генуезькій конференції, яка відбувалася з 10 квітня по 19 травня 1922 р. У ній взяли участь представники 28 держав і 5 британських домініонів. Одразу ж постало питання про довоєнні борги Росії. Радянська делегація погоджувалася виплатити їх за умови надання кредитів і визнання її уряду *de-jure*. Погоджувалася вона і надати іноземцям вигідні концесії. Але коли почали підраховувати конкретні суми боргів, то виявилось, що західні держави висунули суму в 18 млрд. карбованців, а збитки, завдані радянським республікам під час громадянської війни, інтервенції та блокади, склали 39 млрд. Це не влаштувало західні держави, тому їх представники фактично зірвали конференцію.

Розуміючи до чого все йде, радянський уряд таємно встановив контакти з урядом Німеччини. Основи для порозуміння були, адже ще 22 квітня 1920 р. між УСРР і Німеччиною було підписано договір про обмін військовополоненими та

інтернованими. У Харкові відкрилось відділення спеціальної німецької місії, а в Берліні, при Російському бюро, – український відділ у справах військовополонених, який мав право вступати в безпосередні контакти з німецькими властями. З боку Німеччини це було визнанням de-facto права УСРР на самостійне представництво в Німеччині.

16 квітня 1922 р. РСФРР удалося підписати договір у Рапалло, який передбачав відновлення дипломатичних і консульських відносин з Німеччиною і її відмову від вимоги відшкодування збитків, завданих німецьким громадянам у зв'язку з націоналізацією та іншими діями радянського уряду.

Представники УСРР брали участь у складі спільної з РСФРР та Грузією делегації у обговоренні в Лозанні режиму проток, хоча радянський уряд так і не ратифікував Лозаннську конвенцію. 5 листопада 1922 р. було підписано Берлінську угоду про поширення Рапальського договору на Україну, що сприяло поглибленню українсько-німецьких торгово-економічних зв'язків. Не відстала від Німеччини й Австрія: 7 грудня 1922 р. у Відні було підписано тимчасову угоду між урядами РСФРР, УСРР та Австрії. Незабаром до Відня прибув повноважний представник УСРР Юрій Коцюбинський. Прикметно, що при встановленні стосунків з Італією було підписано українсько-італійську угоду, якою *Україна визнавалась de-facto ще однією західною країною.*

В УСРР складні стосунки склалися, природно, з *Польщею*. Необхідно було домовитись про кордони. Крім цього, УСРР треба було за будь що нейтралізувати дії уряду УНР у вигнанні (екзилі), який знайшов притулок у Польщі. У середині квітня 1921 року УСРР ратифікувала підписаний РСФРР і Польщею 18 березня Ризький мирний договір. *Цим фактично узаконувалось даліше розчленування і пограбування українських земель.*

Напруження в стосунках між УСРР і Польщею зберігалось і надалі, адже С.Петлюра організовував з території Польщі збройні акції проти УСРР. А навесні 1923 року відносини загострились ще й тому, що Рада амбасадорів Антанти винесла рішення закріпити за Польщею окуповану нею Східну Галичину, на що уряд УСРР відповів нотою протесту. Можна вважати, що, підписуючи з поляками Ризький мирний договір,

радянська сторона розраховувала, що в неї з'явиться слухна нагода і їй вдасться забрати у Польщі західні українські землі. Після рішення Ради амбасадорів це стало неможливим.

У березні 1921 р. радянська Росія підписала договір про дружбу і співробітництво з *Туреччиною*. Уряд УСРР відразу ж направив у Туреччину представницьку делегацію на чолі з М.Фрунзе. 2 січня 1922 р. між обома країнами було укладено договір про дружбу і співробітництво. Незабаром у Харкові відкрилось посольство Туреччини.

Довго не хотіла визнати УСРР *Чехословаччина*, на терені якої були не лише політичні організації української еміграції, а й культурні центри та вищі навчальні заклади. Переговори почалися з обміну репараційними місіями, після чого українська сторона подала проект торговельної угоди, який розглядався дуже довго. Згодом влада Чехословаччини мовчки погодилася на перейменування місії на повпредство. «Тимчасовий договір» між УСРР і Чехословаччиною був підписаний 6 червня 1922 р. Він містив у собі багато застережень, серед яких було і невизнання УСРР *de-jure*. Але чехословацький капітал запропонував свої можливості у відбудові українського народного господарства. УСРР також був наданий кредит на закупівлю борошна, на що не наважилася тоді жодна інша країна.

Почала певне зближення з Україною *Франція*. І природні багатства України приваблювали французький діловий світ, та й капітали, вкладені у свій час в промисловість Донбасу та інших регіонів, було бажання повернути. Тому уряд Франції пішов на економічне зближення з УСРР. У 1922–1923 рр. було створено низку товариств і компаній для торгівлі з Україною, зокрема, Змішане навігаційне товариство, Загальна електрична компанія тощо. Але в цілому Франція залишалась ворожою до радянської влади державою.

Уряд *Великої Британії* відмовився підписувати договір з УСРР. Але пішов на укладення цілої низки торговельних угод.

Поліпшення стосунків з деякими західними державами більшовицькою владою було використано для витіснення дипломатичними шляхами українських емігрантських організацій, які активно впливали на формування політики цих країн щодо УСРР. Восени 1922 року представники УСРР

стали вимагати від германського міністерства закордонних справ не лише офіційного припинення зносин з послом уряду УНР в екзилі Смаль-Стоцьким, а й висилки його зі столиці. Дипломати УСРР домоглися також ліквідації представництва УНР у Празі й висилки Нестора Махна з Румунії. Паралельно ВУЦВК проводив політику заохочення українських емігрантів до повернення на Батьківщину, видаючи декрети про амністію рядових членів білих армій та петлюрівських організацій. І чимало учасників антирадянської боротьби повернулися в Україну. Серед них були й визначні особи – такі, як, наприклад, начальник Генштабу С.Петлюри Ю.Тютюнник, який у 1923 році здався українським властям. А в 1924 році повернувся в Україну М.С.Грушевський.

2. Наростання тиску на УСРР з боку московського центру

Активність УСРР у сфері зовнішньої політики загрожувала перетворенням її формальної незалежності на справжню, чого Кремль допустити не міг. Тому розпочалося всіляке обмеження контактів уряду УСРР із зарубіжними дипломатами. Українських представників залучали до переговорів лише у тих випадках, коли треба було використати геополітичне становище України для вирішення російських проблем. При цьому спільні делегації формувались так, щоб дипломатичне відомство РСФРР мало повний контроль за ходом переговорів, редагуючи проекти угод.

Стало очевидним, що *Кремль не бажає, щоб УСРР стала суб'єктом міжнародного права*. І окремі керівники УСРР почали наполягати на тому, що вона має обстоювати своє право самостійно встановлювати відносини з іншими країнами світу. Про це йшлося в доповідній записці Е.Квірінга до ПБ ЦК КП(б)У «Про дипломатичні представництва УСРР», копії якої були надані в ЦК РКП(б) і наркому Г.Чичеріну. У ній, зокрема, говорилося: «Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовитись від самостійних посольств УСРР із великими державами, тому що передача повноважень УСРР російським

послам являла б для цих держав показник фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю нашим ворогам». Уже з цього видно, на чому саме наполягав радянський центр, намагаючись обмежити права УСРР в зовнішньополітичній площині.

Е.Квірінг також пропонував відкрити українське посольство у Варшаві й самостійні консульства у Львові, Тернополі, Станіславі, а також представництва у країнах, де були етнічні українські землі, або в яких існувала українська еміграція – Чехословаччині, Румунії, Австрії. Як дисциплінований «комуніст-інтернаціоналіст», він не заперечував, щоб у всіх інших країнах інтереси УСРР представляли російські посольства, але вважав, що в них повинні працювати представники українського НКЗС у ранзі радників чи секретарів. ЦК КП(б)У розглянув записку Квірінга і підтримав його. Але питання про встановлення дипломатичних зв'язків УСРР хоча б з тими країнами, про які йшлося в записці Квірінга, так і залишилось невирішеним.

Центр почав активно тиснути на республіки, щоб змусити їх дотримуватись партійної і державної політики Москви. Так, відкриття УСРР в Італії її представництва було заборонено, а коли НКЗТ УСРР заснував там торгівельну місію і призначив свого торгпреда, центральні відомства різко запротестували проти того. Під тиском Кремля ЦК КП(б)У в березні 1922 року засудив такі дії керівників НКЗТ УСРР. Це мотивувалось тим, що функції повпреда і торгпреда України виконував повпред РСФРР В.Воровський. Довгий час Москва не виконувала і домовленості про створення дипломатичних місій УСРР у Туреччині, хоча в Харкові вже діяло турецьке посольство. У квітні 1922 р. уряд УСРР змушений був ліквідувати дипломатичні місії в країнах Балтії, а функції представництва в Латвії й Естонії було передано місії РСФРР, і тільки представництво в Литві ще якийсь час діяло.

Восени 1922 року тиск Москви з метою обмеження закордонної діяльності УСРР призвів до того, що 18 жовтня ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС». Керівників наркомату зобов'язали розпочати переговори з НКЗС РСФРР про їх об'єднання. ПБ ЦК КП(б)У за ініціативою Х.Раковського намагалося не допустити цього, але Центр

на це не пішов, більш того, на нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей (9–12 червня 1923 р.) Й.Сталін звинуватив Х.Раковського і М.Скрипника в тому, що замість побудови єдиної держави у формі федерації вони прагнуть утворити конфедерацію.

3. Україна і створення СРСР

Більшовики після жовтневого перевороту 1917 року виношували ідею світової пролетарської революції. Важливим етапом на шляху до її здійснення вони вважали централізоване об'єднання національних республік, уніфікацію їхніх державних структур та законодавства, забезпечення зверхності радянської Росії. Тому можна вважати правильним визначення М.Бердяєвим у роботі «Витоки і зміст російського комунізму» СРСР як однієї з форм російської держави, попри будь-яку його назву чи зовнішню форму.

Однак на перших порах більшовики змушені були піти на домовленість із радянськими урядами неросійських народів, які вони самі ж і створили. Показовим у цьому було те, що в списках членів ВУЦВК, обраного V Всеукраїнським з'їздом рад 2 березня 1921 р., першими фігурують прізвища Леніна, Троцького і Зінов'єва, тобто керівників іншої держави. Але хоча РКП(б) повністю контролювала діяльність уряду УСРР, вона не могла розпустити його. У лавах більшовиків УСРР були сильні угруповання, які виступали за створення самостійної Української радянської держави. Вони склались із колишніх «боротьбистів» і членів УКП і, як народні рухи, мали підтримку серед українського селянства. У 1919 році «боротьбисти» зробили спробу відсторонити більшовиків і зайняти їхнє місце лідерів у процесі радянзації України. На початку 1920 року вони звернулись до Комінтерну з проханням прийняти їх як окрему комуністичну партію.

Після того, як контрольований Москвою Комінтерн відхилив це прохання, «боротьбисти» вчинили саморозпуск і близько 4-х тисяч із них стали членами партії більшовиків, але продовжували боротьбу за українську державність всередині радянського режиму. Крім них знайшлося кілька старих

більшовиків, які вважали, що треба провести «українізацію» більшовизму. Були і деякі більшовики-неукраїнці, які з корисливих мотивів були зацікавлені у збереженні українського самоуправління. Зокрема, – голова уряду УСРР Х.Раковський, зрусифікований болгарин, який вирішив, що чим більше влади буде мати уряд УСРР, тим більше буде влади у нього особисто. Тому він намагався наполягати на українській автономії.

Удар по декларованому суверенітету УСРР було нанесено вже «Союзним робітничо-селянським договором між РСФРР і УСРР» від 8 грудня 1920 р., за якими сили обох республік об'єднувались для оборони і господарського будівництва. Обидва уряди об'являли об'єднаними комісаріати військових і морських сил, народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення та зв'язку. Вже з цього моменту УСРР була позбавлена реального суверенітету. На V Всеукраїнському з'їзді рад (початок 1921 року) проти договору виступали укапісти й українські есери. Член ЦК УКП М.Авдеєнко висловив вимогу повного відділення УСРР від РСФРР. Це свідчило про те, що незалежницькі настрої в середовищі українського політикуму в той час були сильними.

У грудні 1922 р. відкрився VII Всеукраїнській з'їзд рад. На ньому виступив М.Фрунзе, зрусифікований румун, який був і заступником голови Раднаркому УСРР, і представником вищого генералітету РСФРР. Він запропонував проект договору об'єднання всіх радянських республік. Але навіть Фрунзе був невдоволений тим, що пропонувалось ухвалити назву «Російська Федерація» для держави всіх республік. Тим не менш, з'їзд фактично призначених делегатів схвалив ідею створення союзнаї держави (українців серед делегатів цього Всеукраїнського з'їзду було 46 %).

На Першому з'їзді рад СРСР (30 грудня 1922 р.) Й.Сталін зачитав **Декларацію і Договір про створення СРСР**. Причому, несподівано виявилось, що обидва документи напередодні, без відома української делегації, були ухвалені конференцією уповноважених представників від республік. Це, безумовно, обурило представників УСРР. На самому з'їзді проти Сталіна виступив Фрунзе, який запропонував текст Договору і Декларації прийняти *тільки за основу*, щоб потім доопрацювати їх

разом з урядами республік. Тільки після цього договір можна буде ввести в дію спочатку сесією ЦВК СРСР, а остаточну ратифікацію провести на Другому з'їзді рад СРСР.

Ця постанова була прийнята одноголосно. Жодної дискусії над проектами Договору і Декларації на з'їзді проведено не було. У відповідності з цією постановою ЦВК створив 10 січня 1923 р. комісію з 13 чол., у яку ввійшли представники всіх республік. Завдання її полягало в тому, щоб обробляти пропозиції союзних республік по текстах Декларації і Договору. Але комісія дуже швидко припинила свою роботу. На найближчій сесії ЦВК СРСР у червні 1923 р. жодні зауваження по Декларації і Договору не розглядались, і вона не вводила їх у дію.

Отже, *постанова Першого з'їзду рад СРСР виконана не була*. На Другому з'їзді рад СРСР у січні 1924 р. про Декларацію і Договір не говорилося ні слова, на цьому з'їзді вже приймалась Конституція СРСР 1924 року. І ніхто ніколи пізніше вказані основоположні для створення держави документи не ухвалював і в дію не вводив. Тож Договір про створення СРСР ніколи не був затверджений, а проект, прийнятий Першим з'їздом рад СРСР за основу, ніколи так і не вийшов за стадію проекту, *не став законом* (бо документ набуває силу закону лише, коли він проголосований в цілому), а відповідно, не набув юридичної сили. *Вважати його правовою основою існування СРСР не можна*.

Конституція СРСР 1924 року чітко окреслювала коло питань, що входили до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування народного господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але тільки формально. «Союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану унітарну державу.

Остаточна втрата УСРР суверенітету була закріплена Конституцією УСРР 1929 року.

Слід відзначити, якби УСРР удалось зберегти принаймні зовнішньополітичні атрибути самостійності, то спекуляції

західного світу щодо створення незалежної України, що рясно «розквітнуть» у 1930-ті роки, були б позбавлені міжнародної правової бази і надійної юрисдикції. Так Кремль у своєму безмежному прагненні до безроздільного панування на просторі СРСР узагалі, і в Україні насамперед, сам дав козир у руки тих, хто не забарився тут же розіграти на міжнародній арені «українську карту». Про це – у наступній нашій лекції.

Тема 6

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В МІЖВОЄННИЙ ЧАС І НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. «Українське питання» як проблема європейської геополітики.
2. Зовнішньополітичні орієнтири українських самостійницьких сил.
3. Плани нацистської Німеччини і Україна.

Ключові поняття: *«українське питання», «українська карта», політична еміграція, уряд в екзилі, «14 пунктів Вудро Вільсона», етнічний принцип, нацизм, фашизм, расизм, націоналізм, «санация», «пацифікація», інтервенція, «життєвий простір», «Drang nach Osten», світова війна.*

1. «Українське питання» як проблема європейської геополітики

В еміграції в Європі перебували уряди самостійної України – уряд УНР (Директорії) і уряд Гетьманату, які намагалися проводити активну зовнішньополітичну діяльність. Вони змушені були відійти з теренів України, але їхня легітимність своєї сили не втрачала. Загалом українська еміграція в міжвоєнний час поділялася на три політико-ідеологічні групи:

- республіканці-демократи;
- націоналісти;
- монархісти.

Республіканці були підпорядковані президенту УНР в екзилі А.Левицькому; націоналісти – спочатку полковнику Є.Коновальцю, після його вбивства у 1938 році агентом НКВС – полковнику А.Мельнику; а після розколу ОУН у 1940 році ОУН (р) підпорядковувалася С.Бандері. Монархісти керувалися гетьманом України в екзилі П.Скоропадським. Уряди і послы провідних європейських держав ставилися до

представників України як до діючих урядів, що стимулювало діяльність української еміграції.

Велику Британію цікавили сили УНР у районі Чорного моря. Лондон бажав, щоб УНР створила партизанську базу в Україні й зосередила всі свої сили на півдні республіки. *Франція* сподівалася створити під своїм проводом «Чорноморську Антанту», до якої мали ввійти в якості самостійних держав Україна, Кубань, Грузія, Азербайджан. У Парижі С.Петлюра заснував осідок українських республіканців-демократів. У 1926 році в Парижі була створена емігрантська організація «Прометей», яка об'єднувала українців, грузинів, туркменів, карелів та ін., маючи на меті боротьбу за створення на території СРСР федерації самостійних держав.

Німеччина у своїй орієнтації більше спиралася на гетьмана П.Скоропадського. У 1918 році було створене «Німецько-українське товариство», яке доводило історичну необхідність відторгнення України від СРСР і приєднання її до Німеччини. Воно розглядало Україну не лише як майбутню житницю Німеччини, а й як «міст до Кавказу». У 1926 році Альфред Розенберг виступив з планами створення блоку держав, що включав би Німеччину, Великобританію, Італію і майбутню Україну. Було також проведено кілька міжнародних конференцій за участю спадкоємців Альфреда Нобеля, родина якого володіла 20% всіх іноземних капіталовкладень у російській нафтовій промисловості. На одній з таких конференцій було прийняте рішення про створення англо-німецького військово-економічного союзу, одним з намірів якого був план відторгнення від СРСР України та Кавказу і перетворення їх на протекторати Німеччини і Великої Британії.

В основі зовнішньої політики *Польщі* лежала так звана «доктрина федералізму», суть якої зводилася до відродження «Великої Польщі» періоду Ягеллонів, тобто до створення польсько-литовсько-української держави з польським керівництвом на чолі. Ці плани також кружляли навколо «українського питання», без вирішення якого, на думку поляків, про впорядкування відносин у Східній Європі не могло бути й мови.

На новий рівень міждержавних відносин «українське питання» вийшло в 1927 році. Під егідою Великої Британії

провідні західні країни розпочали кампанію нового «хрестового походу» проти СРСР. І в цих планах значне місце займало деклароване прагнення створити незалежну українську державу, що всіляко рекламувалося. Фінансова підтримка уряду УНР та інших емігрантських організацій значно посилилася. Як писав А.Левицький у листі до Токаржевського: «Українське питання стало проблемою європейської політики».

На початку 1927 року Лондон розпочав офіційні переговори з урядом УНР. Спочатку було вирішено, що уряд УНР створить на території деяких сусідніх з Україною держав свою армію, але британці передумали і запропонували обмежитись створенням окремих повстанських загонів. Активізувалися й гетьманці в Німеччині. Зі Скоропадським зустрічався Гінденбург. Піднімалося питання про зміцнення і розширення емігрантських військових організацій та формування військових загонів на території України. З цією метою був створений гетьманський генеральний штаб, який очолив генерал Омелянович-Павленко. Скоропадський був офіційно запрошений і до Лондона на переговори з прем'єр-міністром Болдуїном, міністром фінансів Черчиллем та іншими державними діячами.

Не сиділи склавши руки і поляки. Восени 1928 року раптово зник з Польщі Ю.Пілсудський і так же раптово виявився в Румунії, куди приїхав начебто «на відпочинок». А сам вів переговори з прем'єром Румунії та міністром закордонних справ щодо спільного виступу Польщі й Румунії проти СРСР. У ньому чільне місце займало питання формування українських легіонів для участі в нападі й утворення УНР як «буферної держави». При цьому Румунія виставила вимогу віддати під її протекторат на 25 років Одещину і Херсонщину. Апетити Румунії поширювалися також і на Молдову. Польща теж мала територіальні апетити щодо українських земель. Задля їх реалізації за погодженням з міністром закордонних справ УНР Шульгіним у Тернополі, Кельцях, Новомясті з українських емігрантів формувалися військові частини. Польща тішилася тим, що західні держави мусили дати саме їй «мандат на визволення Радянської України».

Не стояв осторонь і *Ватикан*. Папа Пій XI навесні 1930 року закликав західні країни до «хрестового походу на

безбожну Росію». На тлі того, що більшовицька влада в СРСР творила з церквами, релігійний мотив у цих діях папи, безумовно, мав місце.

Демонстративно не визнавали СРСР *Сполучені Штати Америки*. У жовтні 1929 року сенатором Коплендом була внесена в Конгресі резолюція, яка закликала уряд США визнати уряд УНР. У 1931 році весь світ почув від президента США Гувера, що метою його життя є знищення Радянської Росії.

«Українська карта» продовжувала бути одним із суттєвих козирів у світовій геополітичній грі. І змагання дипломатів УСРР та УНР тривало впродовж всього міжвоєнного періоду. Його використовували різні політичні сили за кордоном не лише в інтересах української незалежності, а передовсім для задоволення власних геополітичних інтересів.

Міжнародна ситуація в Європі кардинально змінилася після приходу 30 січня 1933 р. Гітлера до влади в Німеччині. Якщо західні держави намагалися приховати свої справжні цілі щодо інших країн, то нацисти з притаманною їм абсолютною переконаністю в тому, що вони, як «вища раса», мають повне право на свої людиноненависницькі ідеї, не лише не приховували свої загарбницькі плани, а навіть хизувалися ними. Відразу ж після приходу до влади вони безапеляційно включили Україну до сфери своїх «життєвих інтересів». (Про це докладніше нижче). Кампанію інтриг навколо «українського питання» значно активізував мюнхенський початок розподілу європейських земель, а навіть цілих країн. Особливо в цьому відзначилася Угорщина, яка давно мріяла забрати назад у Чехословаччини Закарпаття.

У Мюнхені претензії Угорщини на Закарпаття не розглядалися, але згодом вимоги віддати Закарпаття були таки висунуті Чехословаччині. Держави фашистського блоку при цьому самочинно привласнили собі роль арбітра. За їхнім рішенням, відомим як Віденський арбітраж (2 листопада 1938 р.), окремі територіальні претензії Угорщини були задоволені й вона отримала велику частину Закарпаття з містами Ужгород, Берегово, Мукачеве. На залишку території Закарпаття була створена автономна **Карпатська Україна**.

Німеччина санкціонувала створення цієї держави. Прем'єром уряду Карпатської України президент Чехословач-

чини затвердив відомого політичного діяча закарпатських українців **Августина Волошина**. У лютому 1939 року відбулися вибори до сейму Карпатоукраїнської держави. А 15 березня її сейм проголосив **самостійність Карпатської України** та обрав А.Волошина її президентом. Карпатоукраїнські політики планували об'єднати цю державу з Києвом, створивши Велику Україну, що стала б вихідним пунктом для боротьби з більшовизмом. Вони щиро вірили в чистоту гри Німеччини навколо «українського питання», у те, що вона, обіцяючи розпочати із Закарпаття визволення від більшовизму всієї України, слова свого, даного перед усім світом, дотримає. Нацисти ж, санкціонувавши створення Карпатської України, тим спіймали на гачок не тільки українців, а й поляків і мадярів. Польщі вони погрожували відривом Західної України, а Угорщину приманювали Закарпаттям з метою втягти її до фашистського блоку.

Європейські ж лідери, сподіваючись відвернути агресивні задуми Гітлера від своїх країн, спрямувавши їх на СРСР, вітали перспективу створення того, що вони вважали ще одним плацдармом для нападу на СРСР. Але Гітлер раптово змінив плани, вирішивши, що час для нападу на СРСР ще не настав, а тому краще віддати Угорщині все Закарпаття, щоб ще більше прив'язати її до себе. 12 березня 1939 р. Гітлер запросив до себе угорського посла і санкціонував окупацію решти Закарпаття. Тому 15-те березня 1939 р. – день проголошення самостійності Карпатської України став також і останнім днем її існування. Правда, ведучи важку війну з мадярами, вона протрималась півроку, але то вже був кінець. Німеччина ж за мовчазної згоди західних держав під прикриттям цієї акції остаточно загарбала Чехословаччину.

Різка зміна планів Гітлера викликала шок у Європі. Адже він після стількох реверансів у його бік раптом у рейхстазі 30 січня 1939 р. заявив, що Німеччина не йтиме в річищі зовнішньої політики інших країн, і він, фюрер наголошує, що Німеччина потребує життєвого простору в Африці та інших регіонах. Газети всього світу галасували так, як ще ніколи до цього. Адже виходило, що Гітлер дезорієнтував Захід і нацисти тепер звернули свої погляди на нього та вимагають перерозподілу колоній. Щоб хоч якось утримати увагу

Гітлера в межах Європи, тепер до багатств України, які вже майже незаперечно визнавалися німецькими, Заходу довелося віддавати нацистам нафтові родовища Румунії, стратегічні переваги Данцизького коридору тощо.

Не отримавши належного опору своїм загарбницьким планам, Гітлер 1 вересня 1939 р. напав на Польщу. Зв'язані з Польщею відповідними угодами Велика Британія і Франція, попри застереження з боку багатьох засобів масової інформації, змушені були 3 вересня оголосити війну Німеччині. **Так почалася Друга світова війна.**

2. Зовнішньополітичні орієнтири українських самостійницьких сил

Сподівання української політичної еміграції на підтримку їх незалежницьких прагнень з боку іноземних держав, налаштованих вороже до СРСР, не були безпідставними. Світ, створений за Версальським договором, виявляв чимало нестабільності. А з приходом у 1933 році в Німеччині до влади Гітлера світ заговорив про німецький «Дранг нах Остен» та плани Німеччини щодо України. І це були не тільки спекуляції бульварної західної преси, так думали і серйозні політичні кола. Зокрема, річник «Енциклопедія Британка» в 1937 році писав, що в найближчому майбутньому «українська проблема (...) стане проблемою першочергового значення». Але такі розмови на Заході про якусь роль гітлерівської Німеччини в «українському питанні» дорого обходилися самим українцям, адже їх усебічно використовував Кремль задля посилення терору в Україні та його виправдання.

Через кілька місяців після приходу Гітлера до влади секретар ЦК КП(б)У П.Постишев, під керівництвом якого в цей час проходив погром українського селянства та інтелігенції, закликав «зважити на посилення уваги та інтересу міжнародного імперіалізму взагалі й фашистської Німеччини зокрема до України як плацдарму боротьби проти Радянського Союзу». А в 1938 році, коли вже завершувався погром решток української культурної верхівки, офіціоз ЦК КП(б)У «Більшовик України» писав про «буржуазно-націоналістичних

агентів, які ставили собі за мету реставрувати капіталізм в СРСР і віддати народ України в фашистське рабство, перетворити Україну в колонію фашистів Німеччини і Польщі». І такі вислови про українські політичні кола за кордоном як, начебто, сліпі знаряддя німецької політики, ніяк не приносили українським самостійникам слави серед «західних демократій».

Утім, не можна не відзначити, що після Першої світової війни серед усіх народів Європи саме *німці й українці* виявилися найбільш ошуканими, хоча та війна була імперіалістичною і несправедливою для всіх країн, що брали в ній участь (за винятком Сербії, яка вела визвольну війну за незалежність). Тому в міжвоєнний період в обох цих націй виникли деякі спільні політичні інтереси. І рано, чи пізно ці два народи мали «знайти» один одного, щоб спробувати якось об'єднати свої зусилля по досягненню своїх національних інтересів. І тут доречними будуть такі питання: а чи не були українські сподівання в міжвоєнний період проявом наївності української еміграції? Чи українські політики не читали «Майн кампф» і не розуміли, що від цього чекати? Чи не прогавили вони нагоду знайти реальну допомогу в західних державах і чи не були вони, дійсно, головною причиною більшовицького терору в Україні?

Дійсно, Кремль використовував проти українців діяльність українських політемігрантів, але не вона породжувала більшовицький терор в Україні. Він був неминучим результатом конфлікту між прагненням українців до незалежності, або хоча б контрольованої автономії в межах СРСР, з одного боку, і диктатурою кремлівської олігархії, яка не бажала й чути про якусь українську самостійність чи автономію, та наростанням хвилі російського великодержавного шовінізму, з іншого. Українська політична діяльність за кордоном чи зовнішні орієнтації української еміграції були тільки підступно використаною маскою в наступі більшовицької влади на Україну.

Проблема ж орієнтацій української політичної еміграції на Німеччину чи «західні демократії» (Францію і Велику Британію) мала різні виміри. Німеччина була єдиною реальною силою, яка могла вплинути на зміну постверсальського устрою, в межах якого український народ опинився під

чотирма окупаційними режимами, і неможливо було й мріяти про визволення без якогось серйозного міжнародного зрушення. У той же час у 1930-х рр. «західні демократії» вже тісно співпрацювали з СРСР. Як же могли українці на них розраховувати?

Тому майже всі українські самостійницькі кола як у Західній Україні, так і в еміграції пов'язували свої надії з Німеччиною. Не ясною і досі є позиція екзильного уряду УНР, а винятком були галицькі соціалісти-радикали, соціал-демократи та емігрантські українські соціалістичні групи, які не орієнтувалися на Німеччину з ідеологічних причин.

Водночас усі названі українські емігрантські кола шукали також зв'язків і з Заходом. З ним був пов'язаний уряд УНР. Туди ж спрямовували свої дії представники Української парламентської репрезентації в польському Сеймі. Гетьман П.Скоропадський, який проживав біля Берліну, вислав напередодні війни свого сина Данила на постійне перебування до Англії. У 1933–1935 рр. Євген Ляхович працював у Лондоні за дорученням полковника Є.Коновальця. З 1931 року там, а пізніше – у Женеві, під керівництвом В.Киселівського діяло Українське бюро, яке фінансувалося американцем українського походження, політичним діячем і меценатом Я.Макогоном. Українську культуру в Парижі представляла група видатних митців, а кількість українських студентів, що навчалися в університетах Франції та Бельгії, теж було чималим. Інформаційну роботу у Франції проводили діячі екзильного уряду УНР, а також історик і публіцист І.Борщак.

Ясно, що українська політична діяльність у країнах Заходу була дуже недостатньою. Але і Захід дуже стримано ставився до української проблеми. Велика Британія, правда, розраховувала спрямувати увагу Гітлера на Україну, підштовхнути його до походу на Схід, відвернувши його увагу від своїх колоній. Так, голова її уряду Чемберлен під час наради з урядом Франції 24 листопада 1938 р. у Парижі казав, що Німеччина розглядає можливість «розподілу Росії шляхом підтримки українського руху за незалежність». І додав, що це повинно статися засобами політичного тиску, а не війни, і що Франція, як союзник СРСР, не повинна вважати себе зобов'язаною допомагати більшовикам. А французів і не треба було дуже

вмовляти. Коли 6 грудня 1938 р. між Німеччиною і Францією був підписаний «пакт приязні», французький міністр закордонних справ Бонне відверто заявив Ріббентропу: «Залиште нам нашу колоніальну імперію, і тоді Україна буде вашою».

Як бачимо, «українська карта» у планах протидіючих сторін майбутньої світової війни була багато вагомішою, ніж це проявлялося на поверхні. Розрахунки Заходу дали підставу німецькому послу в Лондоні фон Дірксену заявити німецькому міністру закордонних справ 4 січня 1939 р., що британський уряд не буде опиратися німецькому походу на Україну, якщо ця війна буде вестися під гаслом «самовизначення українців». Така «зворушлива турбота» про українців тут звучить дивно, адже, як свідчать документи, Велика Британія і Франція не розглядали Україну в якості об'єкта політики західних держав. І хоча в них можна зустріти згадки про український «сепаратизм», але лише як про засіб боротьби проти Москви. Тут важливо інше – надії Лондона і Парижа на те, що з Гітлером можна домовитися, що йому можна довіряти. Заявив же Чемберлен після повернення з Мюнхену у вересні 1938 року, що він «урядував мир у Європі», хоча було зовсім навпаки. Загальний же настрій лідерів Європи передає запис у щоденнику міністра внутрішніх справ США Ікеса: «Політика Англії і Франції полягає в тому, щоб дати іншим країнам свободу дій щодо Росії... Німеччина у відповідний момент спробує захопити Україну. Здійснюючи ці плани, Німеччина виснажить свої сили. Кинувши Росію напризволяще, Англія і Франція відвернуть загрозу німецької агресії від своєї території».

Отож, навіть Англія і Франція не передбачили катастрофи, яку світу несла нацистська Німеччина. А повинні були б, як держави впливові. Це свідчить про те, що розмірив божевілля нацизму не тільки українські політичні емігранти, а навіть європейські народи не розуміли. Крім того, слід констатувати наявність у цей час у світі загальних інтервенціоністських планів по відношенню до СРСР, в яких «українське питання» відіграло найважливішу роль.

Що ж стосується українських самостійників, то навіть президент уряду УНР А.Левицький – чи не найдосвідченіший з українських політиків того часу – проявив наївність, заявивши за кілька днів до війни: «Не віримо ворожим наклепам, ніби

хтось хоче поневолити всю Україну для себе. Коли вже хтось зацікавиться нашою долею, нашою боротьбою, то тільки для того, щоб мати на Сході могутнього союзника, а не якогось там непевного васала». Але то була ілюзія. Стан «українського питання» на міжнародній арені був значно важчим, ніж можна було очікувати. І таким його робила насамперед **позиція Німеччини**. А саме ж на Німеччину під впливом загальних інтервенціоністських планів Заходу орієнтувалися українські емігрантські кола.

3. Плани нацистської Німеччини і Україна

У постверсальській Європі Німеччина, яка після приходу до влади у ній Гітлера поступово перетворилася на потужну державу, висунула територіальні вимоги, обґрунтовуючи їх так званим «*справедливим етнічним принципом*». Гітлер вимагав прилучення до Німеччини всіх німецьких територій, що опинилися після Першої світової війни під владою Франції (Ельзас і Лотарингія), Чехословаччини (Судети), Польщі («Гданський коридор»). Практично неможливо було боротися з етнічним принципом Гітлера після того, як самі західні держави підтримали проголошені в 1917 році Вудро Вільсоном знамениті «14 пунктів», де цей «етнічний принцип», власне, і ставився в основу побудови післявоєнної Європи. Цим «етнічним принципом» США руйнували світові імперії, в яких убачали конкурентів у своїй планованій майбутній боротьбі за світове панування.

У Європі той «етнічний принцип» вилився в політичні форми так званого «вільсонівського націоналізму» – руйнівного для імперій і цілком контрольованого з боку тих же західних держав. Щодо Німеччини ж слід сказати, що вона в той час не виявляла чітко ні расистської, ні антиєврейської настанови. Тільки після нападу 7 листопада 1938 р. єврейського юнака в Парижі на керівника німецької амбасади Ернеста фон Рата через два дні відбулася «Kristalnacht» («Кришталева ніч»), під час якої було розгромлено єврейські крамниці й синагоги. Світ же все це сприйняв просто як емоційну реакцію німців на вбивство їхнього державного службовця. І ніхто не звернув належної уваги на те, що після цього відразу євреям було

наказано носити нашитими на одяг «зірки Давида». Коли ж антилюдська політика нацизму виявиться в усій її «красі», буде вже надто пізно.

У справедливості етнічних вимог німців не сумнівалися не тільки українські самостійники, які самі висували етнічний принцип самовизначення, а й самі західні держави. Що й казати, якщо сам прем'єр Великобританії Чемберлен допомагав прилучати Судети до Рейху на «Конференції чотирьох» у Мюнхені (30.09.1938 р.).

Для Гітлера ж та його найближчого оточення – типу Геринга, Бормана, Гімmlера, справа політики Німеччини відносно народів СРСР, зокрема, щодо України, не була ніколи, навіть в періоди глибокої кризи Рейху під час війни, складною проблемою. Ця політика виходила з однієї вимоги – поширення німецького «Lebensraum» («життєвого простору») шляхом «Drang nach Osten» («Натиску на Схід»). Це мало бути досягнуто в такі етапи:

– *Перший етап* – досягнення «національного життєвого простору». Мало вестися під гаслом «самовизначення народів». На цьому етапі дії Гітлера принесли йому навіть симпатії у світі. Німці ж поступово йшли «по своє», досягаючи «права самовизначення» тільки для себе.

– *Другий етап* – як тільки мета досягнута і всі землі, заселені німцями – від Мамеля до Австрії і Судетів – приєднані, вивішується новий «прапор» – «історичного життєвого простору». І всі германські, романські й слов'янські народи, як також і угорський, якщо вони будь-коли, хоч короткочасно, належали до Sancta Romana Imperia Germanorum («Священної Римської імперії Германської нації»), повинні повернутися назад – тепер уже до Третього Рейху.

– *Третій етап* – ведеться під гаслом досягнення «господарського життєвого простору». Для цього Німеччина має підкорити собі всі народи, земні скарби яких потрібні Рейху в якості сировинної бази (до Уралу на сході і Північної Африки на півдні).

– *Четвертий етап* (залишився нездійсненим) – на його «прапорі» накреслюється нове гасло – «політичного життєвого простору». Це означає встановлення політичного,

економічного і культурного панування «юберменшів» над «унтерменшами» НАВІКИ.

Усе інше, тобто самі народи, їх історія, культура, національні права, навіть право на життя – керівників Рейху не цікавили. Вони цих проблем не знали й знати не хотіли. Безнадійність ситуації полягала ще й у тому, що практично всі питання вирішував у стилі непомильного абсолюту сам Гітлер, позбавлений елементарної політичної освіти, ще й з притаманною йому погордою до фахівців. А хто був не згоден з «геніальними» думками фюрера, швидко лишався ласки «вождя нації». Своєрідністю тактики нацистів було привчання громадської думки до їхніх, здавалося б, найбезглуздіших планів. І такі плани вони мали насамперед **щодо України**. Це нас і цікавить у першу чергу.

Невдовзі після приходу Гітлера до влади А.Розенберг мав зустріч з керівництвом Італії й відразу кинув пробний камінь щодо планів поділу СРСР шляхом відриву України від Росії. Він намагався звабити союзника перспективою участі в експлуатації природних багатств України. У Великій Британії він вів себе по-іншому, але, хоча зміст переговорів зберігався в таємниці, усе ж таки просочилась інформація, що й серед британських керівних кіл він теж говорив про Україну. Прикметним був такий газетний пасаж, що ідея відокремлення України від Росії «завжди була спокусливою» саме для Англії. У червні 1933 року на міжнародній економічній конференції в Лондоні був проголошений вражаючий своєю бруталністю меморандум глави німецької делегації Гугенберга, в якому була вимога до європейських держав передати Україну Німеччині. Це цинічно обґрунтовувалося потребою «більш раціонального використання цієї родючої території». І – нічого, представники західних країн все це стерпіли. А чи не тому, що й самі були б не проти?

Задля досягнення своєї мети Німеччина повела складну віртуозну дипломатичну гру навколо сусідніх з Україною держав, насамперед, з Польщею, яка не приховувала своїх експансіоністських планів. На цьому, власне, її й «підловили» німці. Спочатку були встановлені «дружні відносини» підписанням у січні 1934 року між Польщею і Німеччиною пакту про ненапад. Німці, приховуючи свої плани щодо самої

Польщі, щедро обіцяли полякам багату здобич за рахунок України. Так нацисти, рекламуючи на весь світ свої загарбницькі плани щодо України, водночас робили вигляд, що заледве не готові поступитися нею на користь Польщі (про це казав Герінг під час приватної зустрічі з Пілсудським). І поляки наївно їм вірили.

Польща «купилася» на таку звабливу нацистську «щедрість» і почала нахабно поводити себе навіть у міжнародних організаціях. На XV сесії Ліги націй, в яку в 1933 році вступив СРСР, міністр закордонних справ Бек виступив з декларацією про те, що Польща не визнаватиме ніякого міжнародного контролю над становищем у ній національних меншин. Ясно, що під цими меншинами малося на увазі передовсім західноукраїнське і західнобілоруське населення, яке під владою міжвоєнної Польщі переживало чи не найтяжчий період у своїй новітній історії. Польські «санация» і «паціфікація» довели українців у Польщі до крайньої межі зубожіння, поставили його на край виродження. Але ніякої реакції на брутальну поведінку Польщі в середовищі міжнародної громадськості з боку провідних держав світу виявлено не було.

Утім, Німеччина так хитро поводи́ла себе з Польщею тільки до Мюнхена (бо їй потрібні були спокійні тили). Коли ж небезпека можливого нападу з боку Польщі минула, нацисти круто повернули в інший бік. Адже після Мюнхена вже сама Польща перетворилась на черговий об'єкт нацистської агресії. А ось інший сусід України – Чехословаччина поводи́ла себе в «українському питанні» інакше, ніж Польща. У Празі містився найчисельніший центр української політичної еміграції, причому утримання емігрантів, їхнє навчання та працевлаштування фінансувалося з державного бюджету Чехословаччини. Так, в одному тільки 1934 році уряд цієї країни виділив субсидії на утримання і діяльність 50 тисяч українських емігрантів.

Правлячі кола Чехословаччини на чолі з президентом Томашем Масариком прихильно ставилися до українських емігрантів і до ідеї самостійності України. І в цьому відношенні урядові кола Чехословаччини були досить послідовними. Маючи у своєму складі в міжвоєнний період Закарпаття і, природно, будучи зацікавленими у збереженні такого становища,

вони офіційно висловлювалися за передання в майбутньому цих українських земель незалежній Україні. Можна зрозуміти, що ця країна серйозно ставилася до ідеї створення Великої України. Чехословаччина теж була потенційною жертвою експансіоністських планів нацистів, якою і стала внаслідок «Мюнхенського зговору» 1938 року, але вона, на відміну від Польщі, не заgravала з німцями і не виторговувала у них для себе щось коштом українських територій.

Проте німців абсолютно не цікавило, як ставляться східноєвропейські народи до їхніх геополітичних планів. Наскільки несерйозно розглядав Гітлер проблему Сходу, видно, зокрема, з того, що з часу нападу на Польщу в штаб-квартирі Гітлера не було жодної людини, яка б знала польську мову. Те ж саме було і після нападу на СРСР. Одного разу, коли Гітлер забажав дізнатися, що пише газета «Правда» під одним зі знімків, він мусив викликати перекладача зі штабу Розенберга, що знаходився на відстані 50 км. Тож Гітлер вів війну на Сході, мало цікавлячись тим, що думає і робить протилежна сторона.

Однак не так примітивно підходили до справи ті німці, які не погоджувалися з політикою Гітлера, хоча й не ризикували висловлювати такі свої думки відкрито. **Перша течія** серед них *відстоювала ідею відновлення Російської імперії* після перемоги над більшовизмом. Вона існувала серед родової аристократії та її представників у армії, а також серед представників важкої індустрії й фінансів, зокрема, серед балтійських німців. Ці люди жили за старою концепцією, яку висунув ще Бісмарк, – імперського союзу між Німеччиною й Росією. У вищих колах Рейху цю течію уособлював Гімлер. До нього треба долучити і його співробітників – Кальтенбрунера, Шелленберга, Олендорфа, Крегера. До цієї течії тяжів і дехто з оточення Ріббентропа.

Друга течія висувала *концепцію повного розвалу імперії – і більшовицької, і російської*. Її відстоювали знавці стану національного питання в СРСР, які мали змогу познайомитися з ним у своїй практиці (професори Г.Кох і Менде, доктор Брайтгіам та ін.). Вони, в залежності від свого суспільного становища та особистої відваги, критикували політику Гітлера і відстоювали концепцію кардинальної перебудови Сходу

на принципах урахування інтересів народів, що там проживали. Ще в 1918 році німецький професор Пауль Рорбах писав: «У нашій українській політиці ми стоїмо перед повним звалищ полем, заповненим постійними нашими помилками». І головною помилкою німецької політики в Україні Рорбах уважав те, що німці втручалися у внутрішні справи українців, не підтримали Центральної Ради, а ставили на апологетів «єдиної і неділимої». Але сподівання старого знавця східноєвропейських питань, що помилки минулого навчать німецьких політиків, виявилися марними. У постановах НСДАП не було місця не тільки для української держави, а й для російської.

Однак підкреслимо, що обидві вказані течії в політичних позиціях представників деяких кіл німецького суспільства були **неофіційними**. Тим більш цікаво, що в цей же час існувала **ще одна течія**, і вона була **ОФІЦІЙНОЮ**. *Хоча вона чітко йшла врозріз із принципами ідеології й політики нацизму.*

Мова йде про людей А.Розенберга, який впродовж трьох місяців перед початком війни Німеччини проти СРСР був **уповноважений** формувати головні риси майбутньої політики на Сході. Як же могли в одній, ще й жорстко авторитарній державі існувати такі дві різні, майже протилежні засадові концепції? Коли на це питання відповідав сам Розенберг, уже як підсудний на Нюрнберзькому процесі у квітні 1945 року, то він твердив, що настанова Гітлера перших днів війни була для нього самого повною несподіванкою – він не тільки не чекав її, але був переконаний, що саме його концепцію фюрер буде втілювати у життя. І лише в липні 1941 року він переконався, що з його думкою у ставці Гітлера не рахуються. Чи можна вірити Розенбергу, адже він це казав на суді, коли люди завжди бажають показати себе з кращої сторони?

Звернемося до джерел, задаючись питанням: чи справді мало місце напередодні війни з СРСР **офіційне** планування такої німецької геополітики, яка в корені відрізнялася б від тієї, яку ми знаємо з практики німецького нацизму часів Другої світової війни? До речі, саме на неї і могла орієнтуватися частина тієї ж української політичної еміграції.

Існує кілька **офіційних документів**, підписаних А.Розенбергом, які є першоджерелом для оцінки політичних планів майбутнього германського «міністерства східних територій».

Їх знайшли західні союзники СРСР. Дійсно, 2 квітня 1941 р. Розенберг отримав від Гітлера доручення розробити східну політичну програму; 20 квітня – організувати центральне управління для майбутніх східних регіонів; а 17 липня 1941 р. (тобто вже після нападу Німеччини на СРСР) Розенберг був призначений рейхсміністром східних територій. Ці документи були опубліковані тільки частково, причому західні дослідники, не маючи інтересу до справ України, часто в цитатах пропускали дуже важливі речі. Ясно, що радянським дослідникам ці документи не були доступні. Але й українській діаспорі вони теж були практично невідомими. Водночас ці документи є надзвичайно важливими для оцінки стану «українського питання» в роки Другої світової війни.

Документи датовано від 2 квітня 1941 р. по 28 червня 1941 р. В актах Нюрнберзького процесу вони фігурують під окремими знаками і дуже мало цитуються в літературі. З того, що опубліковано на Заході, видно, що робилося це дуже вибірково. Навіть промови Розенберга на суді цитувалися тільки так, щоб продемонструвати його як нациста, і зовсім пропущені його слова про потребу перебудови СРСР на нових державних принципах. Причина ясна: це дуже не сподобалося б СРСР-союзнику. А документи, в яких висвітлюється боротьба українців проти німецьких окупантів, у перекладах текстів Нюрнберзького процесу англійською мовою або дуже скорочені, або взагалі пропущені (вочевидь, з тієї ж причини). Документів з бюро Альфреда Розенберга, про які йде мова, – шість. Розглянемо їх докладніше.

Перший – від 2 квітня 1941 р. Його головними думками є такі:

Більшовицька Росія, як спадкоємець царизму, – це конгломерат народів різного типу, які були підкорені Москвою шляхом анексій. Результатом війни проти СРСР буде швидка окупація теренів та військовий розгром більшовизму. Але істотним залишається питання, чи війна з СРСР і окупація мають визначатися тільки военними й економічними моментами, чи також і політичними? Якщо так, то треба визначити політичні цілі війни. З політичної точки зору в СРСР існують такі комплекси:

1. Великоросія з Москвою як центром;
2. Білорусь з Мінськом або Смоленськом як центром;
3. Естонія, Литва, Латвія;
4. Україна і Крим з Києвом як центром;
5. Дон з Ростовом як центром;
6. Терен Кавказу;
7. Російська Центральна Азія або Російський Туркестан.

Центр імперії творить Велике князівство Московське. Воно є керуючою силою. Тому політичною метою операції мусить бути постійне послаблення цього центру. З цією метою треба насамперед знищити більшовицьку адміністрацію. Прикордонні частини того ядра імперії треба залучити в сусідні комплекси України, Білорусі й Дону. Щодо Білорусі, то вона трохи відстала, але і там треба підтримати прагнення до незалежності. Балтійські терени слід розглядати як сферу майбутньої германізації та переселення туди крім німців також норвежців, датчан, голландців та англійців.

Щодо України, то (найважливіші положення ми цитуємо для точності. – О.Б.): «Всупереч твердженням московських істориків, ідеї яких опанували всю європейську науку, її незалежне державне існування спирається на безперервній традиції. Тому в питанні того терену політичною метою було б стимулювання незалежного національного життя, доки, можливо, не буде створена незалежна держава. Метою цієї держави було б у союзі з Доном і Кавказом створити Чорноморський союз, щоб постійно послаблювати Москву та забезпечити простір для Великонімеччини на Сході». Економічно ці терени були б сировинною базою для Німеччини. До України треба прилучити землі Курщини і Вороніжчини, які є в більшості українськими. Щодо Дону, то його самостійницькі сили слабші, ніж в Україні, але їх треба також підтримати. Долини рік Кубані й Тереку, тобто адміністративні області Краснодару й Орджонікідзе, заселені козаками, більшість з яких вважає себе українцями. Навпаки грузини, вірмени й азербайджанці повинні розглядатися як окремий національний і державний комплекс. Врешті, Центральна Азія, тобто Російський Туркестан завжди прагнула до незалежності від Москви. І тому цей рух також треба підтримувати.

Другий документ – від 29 квітня 1941 р. Він формулює завдання політичного департаменту майбутнього міністерства «східних територій». І в ньому мова йде вже тільки про *п'ять окремих державних комплексів*, але Україна залишається тут, як і була. Принцип же їхньої організації – той же: «пропоновані терени не можуть бути випадкової природи, а мусять відповідати історичному й національному розвитку».

Третій документ – від 7 травня 1941 р. (за іншими даними – від 7 квітня 1941 р. Остання дата вірогідніша). Це Інструкція для майбутнього рейхскомісара України, на посаду якого Розенберг пропонував Арно Шикаденця – людину, знайому зі східними проблемами.

В Інструкції, між іншим, підкреслювалося, що метою рейхскомісара є «насамперед забезпечення Рейху харчовими продуктами й сировиною, і тим самим укріплення німецького воєнного управління. А в подальшому – встановлення вільної Української держави в тісному союзі з Великонімецькою (...). Українці й московіти перебувають багато століть у боротьбі, хоча великоросійській політиці й історіографії вдалося прикрити цю постійну боротьбу». І – далі: «Підготовку до відбудови Української держави треба вести зараз, бо російський імперіалізм швидко відродиться після програної війни. Тому треба забезпечити діяльність українського університету в Києві та українських шкіл узагалі з українською мовою. Німецькій мові треба вчити вищі верстви населення. Треба дбати про відродження української державної традиції та проповідувати ідею з'єднання України й Кавказу в Чорноморській Федерації». У висновку зазначено, що «завдання німецького рейхскомісара України можуть стати всесвітньо-історичного значення. Якщо вдасться за допомогою всіх політичних, психологічних і культурних засобів побудувати вільну українську державу від Львова до Саратова, тоді буде зламаний століттями триваючий тиск, який відчуває німецький народ з боку Російської імперії».

Цікаво, що в оригіналі цього документу в останньому реченні слова «від Львова» виявилися закресленими, а ось «... до Саратова» залишено. Це – один із доказів того, що автори цих документів не знали, якою остаточно буде політика уряду, і що пізніше прилучення Галичини до Генерального

губернаторства Польщі (у складі Третього Рейху) робило слова «від Львова...» безпредметними.

Четвертий документ – від 8 травня 1941 р. Це – інструкція для комісарів «східних територій». У ньому підкреслюється, що політичною метою походу на Схід є звільнення Німеччини від тиску російської імперіалізму та недопущення відродження Російської імперії в майбутньому. Для цього слід опертися на народи, які ведуть довгу боротьбу з Москвою і Петербургом. Остлянд – Литва, Латвія, Естонія, Білорусь – повинні стати німецькою територією (тобто доля цих країн у цьому документі визначається вже інакше, ніж у попередніх. – О.Б.). Щодо України змін так і немає.

Конкретно ж щодо неї було сказано ось що: «Україна має бути самостійною державою в союзі з Німеччиною, а Кавказ (...) – федеративною державою з німецьким уповноваженим. Москва мусить улаштуватися на майбутнє самостійно (...). В основному треба створити нові державні твори, які матимуть разом близько 70 млн. мешканців. Інший державний твір (Московію) належить відсунути на його власний первісний простір».

П'ятий документ – це промова Розенберга 20 червня 1941 р. перед провідними діячами НСДАП, уряду і війська. Серед них був присутній і обергрупенфюрер СС Гайдріх – відомий ненависник слов'ян, майбутній кат чеського народу. Серед провідних нацистів він представляв найбільш вороже щодо народів СРСР крило. Ця промова Розенберга прикметна насамперед тим, що вона складається якби з двох частин. У першій частині промовець впадає в типову гітлерівську фразеологію, заявляючи, що східні народи повинні голодувати, що грядуть «переселення» (закодований синонім фізичного знищення етносів), що Рейх мусить забезпечити себе продовольством і т. ін. Якщо зважити на те, що в аудиторії були присутні особи типу Гайдріха, це дивним не видається. Але все, що було сказано в промові далі (у другій її частині), іде всупереч цій фразеології.

У цій частині промови Розенберг сказав, що коли мова йде про політичні цілі війни на Сході, то тут у Німеччини є дві концепції. Перша – це розгром більшовизму і відродження Російської імперії. І є багато німців, які стоять за

це (як бачимо, і Розенберг, а з ним, природно, й Гітлер, були прекрасно поінформовані про існування опозиційних настроїв до позиції НСДАП у питанні майбутнього СРСР, що їх висловлювали пошепки той же Шеленберг чи Кальтенбрунер. – О.Б.). Але Розенберг підкреслив, що завжди був проти цього, «бо знає силу Сходу і тому переконаний, що збережена Російська імперія притягне німецьких фахівців, які за власним переконанням стануть її будівничими і за одне покоління обернуться проти Німеччини. Про це вчить Петербурзька епоха російської історії, в якій Москва, що довго жила Сходом, обернулася на Захід і відразу ж його зненавиділа. Ця ненависть до Заходу є типовим елементом Московії». Тому плани відновлення Російської імперії треба відкинути. «Бо якщо ми заступимо Сталіна новим царем, чи якимсь націоналістичним вождем, то це за один день мобілізує всю енергію проти нас»,

На думку промовця, німці повинні прийняти іншу концепцію, яка витікає з того, що Росія ніколи не була національною державою, а тільки державою національностей. Тільки російській історіографії вдалося втовкмачити Заходу, що в Росії живуть тільки росіяни. Цю неправду прийняли німецькі вчені й понесли її в німецькі університети. Всякі інші твердження ці професори трактували як «науково невитримані». Врешті решт ці професори максимум, що ще готові були визнати, так це те, що на тому великому просторі живуть «десятки племен». «Це, – сказав Розенберг, – була спроба легковажити національну проблему, заперечити існування розвинених народів. Якщо говорити про російську політику відносно них, то Москва завжди намагалася позбавити їх їхньої власної інтелігенції, висилаючи українців до Балтики, кавказців у Сибір і т.ін. Але більшість цих народів у 1917 році відділилися від Москви, і в першу чергу, українці. Та процес розкладу Російської імперії зупинили більшовики. До того процесу треба звернутись тепер і спрямувати німецьку політику на побудову таких державних творів, які спроможні протистояти тиску Москви і в такий спосіб звільнити від нього Німеччину».

Розенберг тут називає вже тільки чотири блоки:

1. Велика Фінляндія.
2. Бальтенлянд.
3. Україна.
4. Кавказ.

Метою німецької політики він бачить «свободу українського народу». Але відразу додає: «В якій формі і в яких розмірах зможе постати пізніше Українська держава, про це зараз немає сенсу говорити. Але всі, хто працює над справами Сходу, повинні виявити правильне ставлення до цих питань». Тому, – казав Розенберг, – «треба відновити роботу українського університету в Києві, українських технічних шкіл, видати твори класиків української літератури, а також переклади творів письменників, які в силу умов писали по-російськи. Треба дозволити створення української партії, наприклад, Українського Вільного козацтва; треба плекати традиції гетьманів Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи. Не слід боятися, що сила українства повернеться проти Німеччини, адже Україна завжди буде перебувати під загрозою відродження Москви. Якщо говорити про економічну співпрацю, тобто про ділянку, якою займається Геринг, то краще мати добровільну співпрацю 40 мільйонів людей, ніж ставити вояка за спиною кожного селянина.

На Кавказі треба створити федеративну державу. Але неправильно буде надсилати туди німців, тобто йти по слідах Москви, яка висилає туди росіян. Треба робити так, щоб Кавказ сам просив німців забезпечити його існування. Тому можна побудувати через Україну і Кавказ пояс Чорноморських держав. Крім Балтики, України і Кавказу, Московія має складати четвертий комісаріат. Маються на увазі терени між Петербургом, Москвою і Уралом. Треба заявити, що «ми сьогодні не вороги московського народу». Але московіти безоглядно поневолювали всі народи, а «наша боротьба проводиться в цілому в дусі самовизначення народів». «Метою німецької східної політики стосовно московітів буде звернення первісної Московії до її традицій та спрямування її на Схід. Там, зокрема, в Сибіру й Азії є великі можливості для них». Щодо розміру, то державні комплекси будуть виглядати так:

1. Бальтенлянд буде мати 550 тис. кв. км та 19,3 млн. мешканців.

2. Україна з Курщиною, Вороніжчиною, Тамбовом і Саратовом буде мати 1,1 млн. кв. км і 59,2 млн. мешканців;

3. Кавказ – 500 тис. кв. км і 18 млн. мешканців;

4. Росія – 1,9 млн. кв. км і 50–60 млн. мешканців.

Бальтенлянд буде протекторатом, Україна – національною державою, Кавказ – державою федеративною.

На думку Розенберга, цю програму не слід розголошувати. Поки що треба сказати, що німці йдуть звільняти народи СРСР від більшовизму, що повернення царизму також не треба, що революція була гарна, але її ідеї не здійснила сталінська бюрократія, що колгоспи треба знищити і т.д. Звернення від німецького уряду «повинно бути спрямоване не до самих московитів, але до всіх народів СРСР».

Відзначимо, що це промовляв Розенберг усього за два дні до початку війни проти СРСР.

Шостий документ (останній) – звіт Розенберга щодо виконаної роботи від 28 червня 1941 р. Цей документ цікавий тим, що в ньому автор доповідає про свою розмову з адміралом Канарісом, шефом військової розвідки, відомим противником Гітлера. У цій розмові Розенберг просив Канариса надати в майбутньому з емігрантських кіл політичних діячів, що могли б офіційно виступити як представники своїх народів. На той же момент Розенберг не хотів себе ні з ким зв'язувати.

Однак у подальшому А.Розенберг не отримав можливості втілити в життя свою розроблену вже до дрібниць програму. І, мабуть, ніколи серйозно і не наполягав на цьому. Але це не міняє тієї обставини, що в нацистській Німеччині тривалий час існували **ОФІЦІЙНО** дві **різні політичні концепції війни**. Як це могло статися?

Тут треба мати на увазі, що в німців довгий час і не було виразної політики в «українському питанні», як і загалом у справах Сходу. Правда, про позиції Гітлера та його прибічників можна було скласти уявлення на підставі відомих пасажів з «Майн кампф», або ж декларацій про «Lebensraum» для Рейху. Існувало також чимало доказів того, що Німеччина тільки кон'юнктурно грала «українською картою» і саме

тоді, коли їй це було вигідно. І не вагалася робити виразні антиукраїнські кроки в ім'я більш важливих для неї цілей. З іншого боку, німецькі керівні кола не виключали й інших варіантів вирішення «українського питання». У 1930-х рр. міжнародна преса постійно писала про плани Гітлера по відношенню до України та про неминучу війну з СРСР, як і про те, що Гітлер може допустити відродження української самостійності. Та й контрольована урядом німецька преса також періодично давала підстави до таких же тверджень. І з вищеподаних документів Розенберга видно, що такі сторонні оцінки були зовсім небезпідставними.

Коли назривала криза німецько-польських взаємин, навесні 1939 року Гітлер мав розмову з шефом збройних сил генералом Браухічем. В офіційній записці останнього можна побачити таке: «Фюрер не хоче йти в Україну. Можливо, що можна створити українську державу, але ці проблеми залишаються зараз відкритими». Доречно тут згадати і розмову у спецпотязі Гітлера під час антипольської кампанії 12 вересня 1939 р. Про неї свідчить співробітник шефа німецької військової контррозвідки Канариса полковник Лягузен. На Нюрнберзькому процесі він заявив, що в той день відбулася розмова між шефом штабу ЗС Кейтелем, міністром закордонних справ Ріббентропом і адміралом Канарісом, під час якої обговорювалися майбутні взаємини з Польщею. Розглядалися три можливості вирішення цього питання:

1) «четвертий поділ» Польщі. При цьому Німеччина виявить свою незацікавленість землями на схід від лінії Нарва – Вісла – Сян на користь СРСР;

2) незалежна Польща на залишеній їй території. Це найбільше імпонувало Гітлеру, бо він волів за краще для себе мати справу з польським урядом, з яким міг би заключити мир;

3) залишки Польщі дезінтегруються так, що терен Вільно дістає Литва, а (цитуємо) «Галичина і Польська Україна стають незалежними, за умови, що на це погодиться СРСР». У такому разі вся пропаганда на користь Великої України повинна бути заборонена, щоб не дратувати Москву.

У випадку реалізації третього варіанту Ріббентроп вимагав від Канариса, щоб той досяг порозуміння з лідером ОУН

А.Мельником і за його підтримки організував повстанську акцію проти поляків у Західній Україні. Канаріс ставився скептично до такої акції, бо взагалі не вірив у можливість третього варіанту розвитку подій навколо Польщі. Але відзначимо, що саме в цей час Провід ОУН видав наказ Крайовій Екзекутиві ОУН у Західній Україні, в якому *категорично заборонив антипольську повстанську акцію*.

Існує ще низка документів, які доводять факт існування цього варіанту іншої німецької політики відносно народів СРСР. Так, представник міністерства закордонних справ Шюппе інформував у липні 1941 року голову нового уряду Литви полковника Шкірпу, що всі плани Гітлер змінив буквально напередодні війни. Те ж саме видно і зі спогадів шефа штабу армії генерала Гальдера, де він записав, що коли у Гітлера визріло рішення розпочати війну проти СРСР, то він допускав можливість відновлення самостійності України. І думку про напад на СРСР Гітлер не відкидав і після підписання з Москвою пакту про ненапад. На нараді 22 серпня 1939 р. Гітлер заявив, що Сталін серйозно хворий і що після його смерті він знищить СРСР. На нараді в ставці вже зовсім напередодні війни з СРСР Гітлер говорив про політичні плани цілком у дусі Розенберга. Тож можна зрозуміти, що в керівних колах Рейху вважалося, що *це і є офіційна концепція майбутньої війни*. Про це свідчить маса джерел. І з тих же джерел можна зрозуміти, що **зміна** в поглядах Гітлера на східну політику **настала навесні 1941 року**. Ще 3 лютого 1941 р. Гітлер відкинув план Браухіча про прямий похід на Москву як головну мету військових операцій, – план, який він перед тим підтримував. І висунув план походу на Ленінград і Сталінград як головні бази більшовизму, які потребують першочергового знищення. Для цього треба було створити величезні «кліщі», в яких нищити всі радянські армії. Але загальна політична кампанія в лютому місяці 1941 року, незважаючи на зміну стратегічного плану, ще здавалася неперушною.

Назовні зміна проявилася 3 липня 1941 р. У той день на нараді з генералами Гітлер висунув нову політичну концепцію війни. Він заявив, що війна проти СРСР повинна бути ідеологічною і в ній мова буде йти про тотальне знищення противника, якими є не тільки комуністи, а й «меншовартні» народи

СРСР, які повинні «звільнити місце вищій німецькій расі». Це була різка і брутальна зміна курсу політики Німеччини.

Що могло бути її причиною? Наявні джерела не дають можливості її виявити. Єдине, що можна сьогодні твердити упевнено – те, що викладена вище прихильна до народів СРСР політика **ніколи не була предметом офіційних рішень німецького уряду**. А з 1939 року таких рішень уже і не могло бути, бо всі головні постанови політичного й воєнного характеру Гітлер приймав сам. І давав їх підлеглим уже тільки до виконання. Гітлеру нічого не коштувало, роздаючи аванси народам СРСР, миттєво змінити своє рішення, свій погляд на абсолютно протилежні. Гітлер, до речі, не дуже носився навіть зі своїми союзниками. Так, Геббельс казав, що Гітлер навіть у вересні 1943 року, після краху Беніто Муссоліні збирався не тільки виграти війну, а й забрати в Італії Венецію. То що вже казати про інших?

Заяви Гітлера щодо України могли бути бажанням прикрити свої істинні плани. Так, коли в 1943 році Вермахт почав домагатися політичних поступок народам СРСР, Гітлер опирався, твердячи, що це нічого не дасть, бо цілі Німеччини – завоювати Схід для себе, а не для тих народів. І хоча 1 липня 1943 р. на нараді з командуючими східних армій він заявив, що готовий *негайно проголосити незалежність України*, якщо буде упевнений, що це дасть перемогу на Сході, але тут же додав, що німецький вояк «має природний інстинкт тваринної істоти», яка бореться за свій матеріальний добробут на Сході й ніколи не зрозуміє якоїсь боротьби й інтересів інших народів.

Головним для нас у всьому вищевикладеному є те, що в центрі всієї цієї боротьби за чи проти цієї концепції стояло «українське питання».

Тож, коли деякі німецькі історики, у тому числі фахівці з воєнної історії ще наприкінці ХХ століття висловили думку, що Друга світова війна в Європі була, по великому рахунку, **«війною за Україну»**, то тепер ми бачимо, що вони мали на це серйозні підстави.

Тема 7

УКРАЇНЬСЬКА РСР НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

План

1. Розбудова зовнішньополітичного відомства УРСР. Позиція США та Великобританії щодо України.
2. УРСР – член ООН.
3. Участь УРСР у рішенні низки міжнародних проблем повоєнного часу.
4. Рішення проблеми кордонів УРСР.

Ключові поняття: міжнародні відносини, дипломатія, ООН, «холодна війна», «план Баруха», ЮНРРА, «Закарзоння», операція «Вісла», «залізна завіса».

1. Розбудова зовнішньополітичного відомства УРСР. Позиція США та Великобританії щодо України

Україна відіграла важливу роль у розгромі німецького нацизму. Під час Другої світової війни керівництво СРСР змогло відчутти всю важливість України для існування радянської держави. Тому вирішило посилити зовнішньополітичну діяльність СРСР шляхом безпосередньої участі у ній союзних республік. Було проведено перший за роки війни пленум ЦК ВКП(б), який схвалив пропозиції РНК СРСР про розширення прав союзних республік у сфері зовнішньої політики.

28 січня – 1 лютого 1944 р. відбулась X сесія Верховної Ради СРСР, яка прийняла Закон «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат». Цим актом після 20-річної перерви відновлювались права союзних республік у сфері зовнішньополітичної діяльності, відібрані у них при утворенні СРСР.

Цей Закон став юридичною підставою для безпосередньої участі союзних республік у міжнародному житті. На

основі рішень Верховної Ради СРСР відповідні доповнення були внесені до статей 14, 18, 60 Конституції СРСР. А 4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР». Відповідні зміни були внесені до статей 15, 19, 30, 43, 45, 48 Конституції УРСР. Наркомом закордонних справ УРСР було призначено О.Корнійчука – письменника, який працював з 1943 року одним із заступників міністра закордонних справ СРСР В.Молотова. У структурі НКЗС УРСР передбачалось створити понад 10 відділів. Загальний штат мав складати 75 осіб. Були підготовлені історичні довідки та етнографічні мапи українських земель, аналітичні матеріали про становище української еміграції у США та ін. Але в липні 1944 р. Корнійчука за вказівкою Сталіна було замінено старим більшовиком, діячем колишнього Комінтерну Д.Мануїльським. Приводом для звільнення Корнійчука було названо незнання ним іноземної мови. Причина ж була іншою.

Як тільки Закон СРСР від 1 лютого 1944 р. вступив у силу, керівник східноєвропейського відділу держдепартаменту США Ч.Болен направив держсекретарю К.Холлу меморандум, в якому твердив, що надання права зовнішньополітичної діяльності республікам СРСР лише тоді щось означатиме, якщо з їхнього боку будуть здійснені конкретні кроки. Посол США в СРСР А.Гарріман надіслав до США телеграму про можливість встановлення відносин США з радянськими республіками. Гарріман також прислав вітання О.Корнійчуку в зв'язку з його призначенням на посаду наркома закордонних справ УРСР. Вітального листа Корнійчуку надіслав і посол Великої Британії А.Керр, у якому, зокрема, зазначив: «Я, безперечно, постукаю у Ваші двері». На це Корнійчук у проекті відповіді писав, що «двері Наркомату закордонних справ УРСР завжди відкриті» перед ним. Реакція Москви була блискавичною: «Не треба таких висловлювань, як «двері відкриті», – наставляв Корнійчука Молотов. За ті «двері» Корнійчука і зняли з посади.

США почали тягти зі встановленням прямих стосунків з УРСР, зате конкретні кроки, випереджаючи американців, зробили британські дипломати, відвідавши Україну в 1947 р. Обидві держави узгодили своє ставлення до проблеми

встановлення дипломатичних зв'язків з УРСР і воно було таким: оскільки Україна не є суверенною державою, то її членство в ООН – результат обставин і є фікцією. Дипломатичне ж визнання України з боку США може ускладнити відносини з СРСР. І лише у 1975 році у зв'язку з підписанням Гельсінського Акту та укладанням Угоди між СРСР і США буде проведено обмін генеральними консульствами між Києвом і Нью-Йорком. У 1976 році в Києві почне діяти група генконсульства США, але в січні 1980 р. вона припинила своє існування з-за подій в Афганістані. Офіційно США визнають тільки вже незалежну Україну в грудні 1991 року.

2. УРСР – член ООН

Установча конференція ООН відкрилась у Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р. На першому ж її засіданні делегація СРСР поставила питання про запрошення представників України і Білорусії. 27 квітня делегація СРСР на засідання голів делегацій обґрунтувала повноваження УРСР і БРСР брати участь у міжнародних конференціях і мати дипломатичні відносини, ознайомила їх із Законом СРСР від 1 лютого 1944 р., який ці права підтверджував. У результаті було прийнято рішення про включення України і Білорусії до числа засновників ООН. 30 квітня Виконком конференції рекомендував запросити делегації обох республік до Сан-Франциско.

Делегацію від УРСР очолив Д.Мануїльський. До неї входили: заступник РНК УРСР І.Сенін, віце-президент АН УРСР академік О.Палладін, учений секретар Президії АН УРСР П.Погребняк, ректор Київського університету професор В.Бондарчук, директор Інституту історії АН УРСР професор М.Петровський. 6 травня 1945 р. літаком делегація від УРСР прибула (разом із делегацією від БРСР) до Сан-Франциско. Вона взяла найактивнішу участь у роботі ООН в перші роки її існування.

Делегацією від УРСР було внесено чимало пропозицій до Статуту ООН, закріплюючи його демократичні принципи, більше десятка поправок вона внесла за 1945–1946 рр. також у тимчасові правила процедури Генеральної Асамблеї ООН та інші документи. Д.Мануїльський очолив комітет конференції,

що мав підготувати текст преамбули і першого розділу Статуту «Цілі і принципи»; в інших комісіях активно працювали інші члени українського представництва. Зокрема, українська делегація внесла поправку до розд. IV ст. 3 Статуту ООН, щоб вона не встановлювала ніяких обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними до будь-яких органів як міжнародних організацій, так і урядових структур. Поправка була зроблена і до пропозиції США про процедуру голосування: США наполягали проводити голосування в ООН за схемою «простої більшості», а українська делегація, як і радянська, виступила з варіантом – «більшістю двох третин голосів».

Представники УРСР боролися проти намагання надати Асамблеї ООН права переглядати рішення Ради Безпеки ООН, проти намагання деяких країн включити в ООН колишні профашистські країни, зокрема Іспанію, і таки домоглися свого. УРСР внесла доповнення до Статуту про гарантію права на працю в країнах-членах ООН. Делегація УРСР підтримала пропозицію делегації США щодо назви організації – Об'єднаних Націй, яку дав їй президент США Ф.Рузвельт. Було також внесено пропозиції уряду УРСР з питань щодо мирного договору з Німеччиною. Україна, до речі, виступала за єдину Німеччину без будь-яких її поділів.

УРСР була обрана членом деяких органів ООН, у тому числі Комісії з прав людини; вона піднімала свій голос на захист прав національних меншин, жінок, за свободу інформації та ін. Україна стала членом Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946 р.), Всесвітнього поштового союзу (1948 р.), Всесвітньої метеорологічної організації (1948 р.), Міжнародного союзу електрозв'язку (1948 р.), Міжнародної організації праці (1954 р.), ЮНЕСКО (1954 р.) (посол СРСР у Великобританії Я.Малик підписав Статут ЮНЕСКО від імені УРСР), Європейської Економічної Комісії (1956 р.), Міжнародного бюро вина (1956 р.), МАГАТЕ (1957 р.). УРСР сприяла створенню Міжнародного Надзвичайного фонду ООН допомоги дітям (1958 р.) тощо.

3. Участь УРСР у рішенні низки міжнародних проблем

Індонезійська проблема

17 серпня 1945 р. після 350 років іноземного – португальського, голландського і японського – володарювання була проголошена незалежність Індонезії. Президентом її став лідер Національної партії Сукарно. Але проти молодого незалежної держави розпочалась іноземна агресія. УРСР виступила рішуче проти цього. У січні 1946 р. представник УРСР у Раді Безпеки ООН у спеціальному посланні на ім'я голови Ради звернув його увагу на становище в Індонезії, запропонував провести спеціальне дослідження з метою припинення агресії. Представник УРСР посилався на статтю Статуту ООН про право націй на самовизначення, про рівність великих і малих націй, констатуючи, що проти Індонезії ці статті грубо порушуються.

11 лютого 1946 р. делегація УРСР запропонувала створити спеціальну комісію з вивчення становища в Індонезії, що західні держави не підтримали. Українська делегація ще не один раз виступала за підтримку прав індонезійського народу, засуджувала агресію проти нього. І в 1950 році було офіційно проголошено створення в Індонезії унітарної республіки, а у 1956 р. вона розірвала всі угоди, як обмежували її суверенітет. Отже, міжнародне співтовариство відстояло незалежність Індонезії, і УРСР відіграла в цьому свою роль. Між Д.Мануїльським і Сукарно зав'язались дружні особисті стосунки. У травні 1948 року СРСР встановив з Індонезією консульські відносини, а з 1950 року – дипломатичні.

Грецьке питання

Перемога радянських військ у Ясько-Кишинівській операції, вихід з фашистської коаліції Румунії та Болгарії сприяли розгортанню в Греції національного руху та перемогам її національної армії (ЕЛАС). Їх учасники не орієнтувались на екзильний грецький уряд, який перебував у Лондоні. Внаслідок рішучого наступу ЕЛАС вся територія Греції була звільнена. Розпочав роботу коаліційний грецький уряд на чолі з Георгієм Попандрею. Але в ніч з 3 на 4 жовтня 1944 р. на територію Греції висадились англійські війська. Англійська

авіація бомбардувала Афіни з повітря, а англійська ескадра – з моря. Грецькі патріоти чинили опір 33 дні, їх загинуло більше 6 тисяч. У країні настав терор проти патріотично налаштованих громадян.

Ситуація в Греції становила серйозну загрозу миру і стабільності на півдні Європи. Уряд СРСР звертався до союзників з пропозиціями терміново вирішити грецьке питання. Активну позицію щодо прав грецьких патріотів зайняла в ООН делегація УРСР. У січні 1946 р. Д.Мануїльський поставив «грецьке питання» на розгляд Ради Безпеки ООН, але розгляд не відбувся через спротив представників США, Великої Британії та деяких інших країн.

У Греції було відновлено монархію. Реакційні політичні організації розправилися з демократичними елементами. За грати було кинуте тих, хто воював проти фашизму. У відповідь греки почали у 1946 році знову створювати партизанський рух. У грецькі справи втруtilись США. Президент Г.Трумен звернувся з посланням до Конгресу, в якому вимагав 400 млн. дол. коштів на «допомогу» Греції та Туреччині. Погляди, викладені в цьому зверненні, увійшли пізніше в історію під назвою «доктрини Трумена». Фактично з цього звернення розпочалась так звана «холодна війна» між двома світовими таборами – соціалістичним і капіталістичним.

У вересні 1947 р. на пленарному засіданні II сесії ГА ООН виступав глава делегації УРСР Д.Мануїльський, який підкреслив, що хоча війна закінчилась, у різних кінцях світу тривають воєнні дії, що втручання Великобританії у внутрішні справи Греції несумісні з основами Статуту ООН і фактично вона розв'язала там громадянську війну. Але більшість у ГА ООН вирішила тільки створити комітет ООН для спостереження за становищем на Балканах. І в 1948 році СРСР, у т. ч. і делегація УРСР в ООН, відмовились узяти участь в його роботі, вимагаючи припинення іноземного втручання у справи Греції й виведення з її території окупаційних військ.

«План Баруха»

Це був американський план контролю над атомною енергією. Внесено його було представником США в Комісії ООН з атомної енергії Б.Барухом 14 червня 1946 р. Основна ідея

плану – створення міжнародного контрольного органу, який би перебував поза впливом ООН. У хитрій пропозиції США йшлося про те, що виробництво та існування атомної зброї має бути під контролем міжнародної організації, більшість голосів у якій буде мати США. Вона мала б контролювати виробництво всієї військової промисловості у світі. Маючи більшість у цьому органі, США могли б мати тут монополію. У плані передбачалось, що розвиток атомної енергетики в інших країнах повинен бути припинений з самого початку. А якщо така вже десь мається, то ці країни повинні поставити її під контроль тієї міжнародної організації, в якій США буде забезпечена постійна більшість. Ця організація повинна була б стати чимось на кшталт «атомного тресту», який володів би всіма матеріалами, що розщеплюються, всіма підприємствами з виробництва атомної енергії, всією сировиною, підприємствами, що виробляють реактори і т.ін. Навіть якщо таке виробництво вважатиметься безпечним, воно повинно отримувати ліцензію цього контрольного органу. Представники такої організації мали б право вільного в'їзду до будь-якої країни, інспектування тощо.

Отже, «план Баруха» передбачав широке втручання у внутрішні справи суверенних держав і при цьому надавав США можливість виробляти атомну зброю. СРСР і УРСР виступили проти «плану Баруха». Їх прихильники назвали себе прихильниками миру і провели ряд конгресів та зустрічей на захист миру.

УРСР і ЮНРРА.

ЮНРРА – це Адміністрація ООН з допомоги і відтворення, яка була створена 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні. Угоду про її створення підписали 44 країни. Фонд ЮНРРА складався з внесків країн-членів, територія яких не зазнала окупації. 18 грудня 1945 р. було підписано угоду про допомогу ЮНРРА Україні, незабаром в УРСР з'явилась її місія. УРСР мала отримати допомогу в розмірі 189 млн. дол., а згодом ще 23 млн. дол. Вона мала отримати продовольчі й промислові товари. Перший корабель з товарами ЮНРРА приплив у Одесу в листопаді 1945 р. Вантажі приймалися і в Миколаєві, а також у портах РРФСР та Клайпеді. На 1 квітня 1948 р. 211 суден завезли в Україну товарів на суму 189, 3 млн. дол.

(на душу населення УРСР це складало 2 долари 83 центи). Чимало було промислових товарів (які всі в основному спожив керівний апарат УРСР), але було і медичне устаткування, устаткування для харчової промисловості, трактори, машини тощо.

З початком «холодної війни» в США розпочалась кампанія за відміну Конгресом допомоги Україні. В Аргентині вийшла інформація про те, що СРСР продає за кордон трактори, які надійшли до України по лінії допомоги ЮНРРА. У 1947 році ЮНРРА була ліквідована. Це був результат початку конфронтації двох таборів на міжнародній арені. Діяльність ЮНРРА була яскравою сторінкою міжнародної солідарності й співробітництва народів антигітлерівської коаліції. Допомогу Україні надавали і деякі організації української діаспори. Товариство канадських українців (ТОУК) зібрало півмільйона доларів і надало УРСР, відправило подарунки дітям-сиротам. 250 тис. дол. надала Ліга американських українців (ЛАУ). Допомога надходила і з Уругваю, Парагваю, Аргентини, де існувало понад 50 українських організацій.

Німецьке питання

Конкретна підготовка країнами-переможцями мирного договору з Німеччиною розпочалась на початку 1947 року. Мирні договори з союзниками Німеччини – Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією – було укладено 10 лютого 1947 р.

7 лютого пропозицію уряду УРСР щодо договору з Німеччиною виклав в ООН І.Сенін. Вона полягала у тому, щоб провести демілітаризацію Німеччини, ліквідувати військові організації та промисловість, викоринити пруське юнкерство та німецький крупний капітал, покарати воєнних злочинців, колабораціоністів, усунути колишніх нацистів від посад у державних установах, поліції, промисловості та ін. Сенін також наголосив, що УРСР виступає за те, щоб Німеччина була єдиною демократичною державою з самоврядуванням земель на чолі з обраним народом центральним урядом. УРСР убачала в майбутній Німеччині партнера, про що свідчить створення у складі НКЗС УРСР спеціального відділу по Німеччині.

Дунайська проблема

Дунай є однією з найбільших річок у світі. Як транспортна артерія Дунай зв'язує Центральну Європу з Балканами, Чорним морем і Близьким Сходом. Перевезення ж річковим шляхом – найдешевший і найшвидший (за виключенням авіаперевезень) вид транспорту. За панування на Дунаї історично боролись багато країн, і перемагав, як завжди, сильніший. Так сталося і у ХХ ст., бо Дунайська конвенція (1921 р.) щодо режиму на Дунаї порушувала права придунайських країн і передусім України. За цією конвенцією РСФРР і УСРР були усунуті від участі в експлуатації Дунаю. Можливість розв'язати дунайську проблему виникла тільки після Другої світової війни. США пропонували створити міжнародну комісію для відновлення судноплавства по річках Європи – Рейну, Одеру, Дунаю та чилійському каналу, але СРСР наполягав на проведенні спеціальної конференції по Дунаю за широкою участі придунайських держав. І в грудні 1946 р. рішення про скликання конференції для підготовки нової конвенції про режим судноплавства на Дунаї було прийнято сесією Ради міністрів закордонних справ.

У цій конференції взяли участь придунайські країни – СРСР, УРСР, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Югославія, Угорщина, а також учасники сесії Ради міністрів закордонних справ – США, Велика Британія, Франція, а після укладання мирного договору з Австрією і вона також. Відкрилась конференція 30 липня 1948 р. у Белграді. УРСР мала велике зацікавлення в її роботі, оскільки довжина кордону України по Дунаю становить і нині 160 км, на її території розташовані великі річкові порти – Рені, Ізмаїл, Кілія, Вилкове. Для України річкові шляхи мають величезне значення, вони дуже вигідні для неї через особливості її геополітичного положення.

На конференції відразу розгорнулась боротьба між представниками дунайських країн і західними країнами, які намагалися зберегти свій вплив у цьому регіоні, відродити конвенцію 1921 року (в якій Україна навіть не була представлена). 5 серпня голова делегації УРСР А. Барановський нагадав учасникам, що Україна історично має тісні зв'язки з Дунаєм, вела жваву торгівлю ще з Візантією. Щодо ж США, то ця країна жодного відношення до Дунаю не має, обсяг експорту

США до придунайських країн становить усього 0,5% усього американського обсягу експорту. І делегація УРСР виступила проти плану США. Зі свого боку США заявили, що СРСР не має виходу до Дунаю, але це, власне, було й усе, що вони могли на цю тему сказати.

Конвенцію було розроблено за радянськими пропозиціями. США, Велика Британія і Франція заявили, що документ не підпишуть. Тоді Болгарія запропонувала виключити ці країни з числа учасників конференції. Делегація УРСР висловилась, щоб Рада міністрів ЗС врахувала справедливі вимоги придунайських країн, адже режим судноплавства по Дунаю 1921 року усував придунайські країни від участі в судноплаванні по цій річці. 18 серпня 1948 р. у Белграді відбулося підписання конвенції про режим судноплавства по Дунаю. Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала цей документ 8 лютого 1949 р. після ратифікації конвенції Болгарією, Румунією, СРСР, Угорщиною, Чехословаччиною і Югославією – з 11 травня 1949 р. вона набрала чинності. У 1960 році до неї приєдналась і Австрія як повноправний член.

Погіршення відносин між СРСР та Югославією в 1948 – 1953 рр. негативно позначилось на розвитку дунайського судноплавства й роботі Дунайської комісії, місцезнаходження якої було саме в Белграді, але з часом комісія довела, що дунайські країни можуть самостійно вирішувати свої проблеми. УРСР недовго була рівноправним представником як придунайська країна у конвенції. У 70-х рр. вона була позбавлена права мати свого представника в Дунайській комісії, її інтереси представляв делегат від СРСР. Лише у 1992 році право України було відновлене.

4. Рішення проблеми кордонів УРСР

Після закінчення Другої світової війни період «відлиги» в міжнародних відносинах тривав недовго. Керуючись сталінською політикою «пошуку ворогів», СРСР обрав курс на ізоляцію Східної Європи від Заходу так зв. «залізною завісою». Тут насаджувалась сталінська модель соціалізму. Країнам Східної Європи були нав'язані прокомуністичні політичні режими. При цьому СРСР виступав як «гарант» інтересів цих країн,

придушуючи будь-які вияви невдоволення чи опору режимі. Але за будь-якої ситуації одним з важливих напрямків зовнішньої політики було встановлення кордонів.

УРСР і Польща

Ще 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення було підписано угоду про евакуацію польського населення з території УРСР, а українського – з території Польщі – так звану «угоду про обмін населенням». Евакуація народів проходила в кілька етапів. Перший (не примусовий) – з вересня 1944 р. по вересень 1945 р. – обумовлювався тим, що кордон між УРСР і Польщею встановлювався по так зв. «Лінії Керзона», внаслідок чого українські етнічні землі – Лемківщина, Надсяння, Холмщина і Підляшшя опинились у складі Польщі. Багато українців переселились в УРСР, а поляки виїхали в Польщу. Другий етап (насильницький) тривав з вересня 1945 р. по липень 1946 р. Українці не поспішали покидати рідні землі й тоді польське керівництво застосувало силу. На виселення українців так званого «Закерзоння» було кинуте військо. Населення тероризувалося, села палились. Третій етап – це знаменита операція «Вісла». У січні 1947 р. генштаб Війська Польського підготував план проведення операції, який передбачав насильницьке вивезення з українських етнічних земель всіх українців, які не переселились в УРСР, розселення їх по західних і північно-західних районах (колишній німецькій території, що завдяки допомозі СРСР відійшла до Польщі) з метою не тільки їх використати у справі відродження господарства цих районів, а й скорішої асиміляції українців.

Операція «Вісла» була проведена блискавично: 28 квітня 1947 р. шість дивізій, тобто 20 тис. солдат і офіцерів Війська Польського у співдії із загонами НКВС та чеськими прикордонниками, які замкнули кордони на сході й півночі, щоб українці не втекли, розпочали переселення. О 4-й годині ранку поляки вдерлися в будинки українців і дали їм на збори всього дві години, дозволяючи брати тільки те, що можна було нести. Потім людей пішки погнали до залізниці і товарняками вивезли у віддалені райони Польщі. Виселено було 150 тис. людей. Акція проводилась після того, як українці посіяли хліб, тому поля колосились, а кинули людей на

запустілі після війни землі. Селили їх у найгірших будинках, адже найкращі зайняли польські газди. Місцеві жителі переселенців ненавиділи. Голодували з переселенців 70%, не мали нормальних умов для життя 84%. Соціологічні опитування 1990-х рр. показали, що 73% тужать за рідним краєм, а 56% висловили бажання повернутися на свої землі. І це – через 50 років після всього, що сталося тоді, у 1947 році!

Найбільш «небезпечних» українців було запроторено до тюрем і концтабору «Явожно» під Краковом, створеного спеціально для українців на місці гітлерівського Освенцима. Після виселення людей поляки прийняли рішення нищити пам'ятки релігії та культури. А ось уряди УРСР і Польщі офіційно заявили, що переселення пройшло «в дусі взаємного розуміння».

Питання про кордони СРСР розглядалось ще на Ялтинській конференції (4–12 лютого 1943 р.). Делегація США привезла в Ялту такий варіант: східний кордон Польщі – по «лінії Керзона», а на півдні – «по Львівській провінції», щоб «залишити Львів та нафтові поля Польщі». До «Львівської провінції» відносили Львівську, Дрогобицьку і Станіславську області України, а також частину Тернопільської. США не хотіли також встановлювати кордони Польщі по Одеру – Нейсе, а пропонували обмежитися Верхньою Сілезією, частиною Східної Пруссії. 6 лютого розглядалось питання про кордон. Ф.Рузвельт сказав: «Я – за лінію Керзона. У Тегерані я ставив питання про передачу їм (полякам) Львова. Зараз пропонується, щоб їм також були віддані нафтоносні землі на південний захід від Львова... Я сподіваюсь, що маршал Сталін може зробити жест у цьому напрямі». У.Черчилль підтримав цей варіант. Усе це мало на меті підтримати польський емігрантський уряд, що знаходився в Лондоні й тиснув на Лондон. Позиція СРСР була такою: Львів і «львівські землі» споконвічно заселені українським народом і повинні входити до складу України, будь-яке інше рішення цього питання – це насильство над українським народом. Радянська делегація запропонувала наступне: 1) кордоном Польщі на сході стане «лінія Керзона» з відхиленням на користь Польщі на 5–6 км; 2) західний кордон Польщі має йти від м. Штеттін, далі на південь по р. Одер, а далі – по р. Нейсе. Західні країни мусили погодитись із цією пропозицією.

Остаточне вирішення західного кордону Польщі було відкладене до мирної конференції. 16 серпня 1945 р. радянсько-польський договір про дружбу від 21 квітня 1945 р. був доповнений документом про державний кордон між СРСР і ПНР. Він встановлювався «по лінії Керзона» з відхиленням у деяких місцях на 5–6 км на користь ПНР. Крім того, за рахунок України Польщі було додатково передано територію до р. Західний Буг і р. Солокія на південь від м. Крилува з відхиленням від «лінії Керзона» на 30 км.

Українсько-чехословацький кордон

Наприкінці жовтня 1944 року армії IV Українського фронту подолали перевали Карпатського хребта і звільнили Закарпатську Україну. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачеві прийняв Маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини, заснування державного утворення – Закарпатської України та воз'єднання її з УРСР у складі СРСР. Маніфест, у якому було висловлено прохання прийняти Закарпатську Україну до складу УРСР, підписали 90% дорослого населення краю. Ясно, що все це новою владою було влаштоване, але факт залишається фактом.

29 червня 1945 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали в Москві договір про Закарпатську Україну, у якому зазначалось, що кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною, що існували на 29 вересня 1938 р., стають, зі внесеними змінами, кордонами між СРСР і Чехословацькою Республікою, згідно з мапою, що додавалась. Цей протокол було ратифіковано Верховною Радою СРСР 27 листопада 1945 р. Слід відмітити, що представники Закарпаття участі в переговорах у Москві не брали. Чехословаччина ратифікувала договір про передачу краю СРСР 22 листопада. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у межах Закарпатської України було створено Закарпатську область УРСР. З 25 січня на її території впроваджувалось законодавство Української РСР.

Українсько-румунський кордон

Мирний договір з Румунією, яка входила під час війни до гітлерівської коаліції, СРСР підписав 4 лютого 1948 р. терміном на 20 років з подальшою автоматичною пролонгацією.

Румунія в 1918–1919 рр. анексувала низку українських етнічних земель, зокрема, Хотинський, Ізмаїльський, Акерманський повіти колишньої Бессарабської губернії (11600 кв. км), північну Буковину (5280 кв. км), українську Марамарошчину (700 кв. км). Румунське керівництво виношувало плани створення «Великої Румунії». У 1940 році, не визнаючи права Румунії на Північну Буковину і Південну Бессарабію, СРСР за пактом «Молотова-Ріббентропа» домогся включення цих земель до складу УРСР.

Під час Другої світової війни ці землі знов були приєднані до Румунії. Також румуни домоглися права на окупацію земель між Дністром та Бугом, які дістали назву Трансністрії, де передбачалось встановити нову румунську провінцію з центром у Одесі. Проте плани румунських великодержавників сягали не тільки по Донбас, а й досягали Кавказу. Після війни Румунія визнала право України на Північну Буковину, Хотинщину і Західне Причорномор'я, що було закріплене Паризьким мирним договором 1947 року. Відповідно до цього договору кордони було визначено й уточнено договорами між СРСР і Румунією про режим державного кордону 1949 і 1961 рр. До того ж, лінія проходження радянсько-румунського державного кордону була визначена у спеціальному протоколі від 1949 року.

Цілком зрозуміло, що Й.Сталін не збирався надавати повну суверенність українській дипломатії. Про це він ще раніше відверто заявляв Ф.Рузвельту: «Голос для України в ООН необхідний для збереження єдності СРСР». Головною метою було забезпечити інституційні форми і засоби для успішного ведення своєї політики на українському відтинку. Насправді реаліями і далі керувала Москва.

Сталінські деформації внутрішньої політики неминуче призводили до значних деформацій у зовнішній політиці. Але у 1945–1947 рр. був рідкісний шанс посприяти створенню вздовж західних кордонів СРСР смуги дійсно дружніх країн від Фінляндії на півночі до Румунії на півдні. У Східній Європі склалася зовсім інша, ніж до війни, політико-психологічна атмосфера, винятково сприятлива з погляду безпеки СРСР. Однак тоталітарний, антидемократичний тип влади постійно

схилив Сталіна до варіанту розширення сфери радянського впливу в Європі: у 1948 – 1949 рр. йому вдалося нав'язати східноєвропейським країнам перехід до «радянської-моделі» та керівної ролі правлячої комуністичної партії.

За таких обставин провідним напрямом розвитку міжнародних відносин для України були економічні зв'язки, передусім з країнами-членами РЕВ (утвореної в 1949 р.), де переважала зовнішня торгівля. УРСР постачала країнам-членам РЕВ вугілля, чавун, продукцію машинобудування, цінну сировину й інші товари, а отримувала з цих країн промислове обладнання, предмети широкого вжитку. Україна надавала технічну допомогу в будівництві промислових і народногосподарських об'єктів за кордоном, надсилала кваліфіковані технічні кадри, а з 1953 р. щороку вносила понад 500 тис. доларів у фонд ООН для країн, що розвивалися. Однак у 1950-х – на початку 1960-х рр. участь УРСР у виборних органах ООН стала мінімальною. Представники України також не посідали впливових постів у Секретаріаті й інших органах, як і в адміністративному апараті ООН.

Тема 8

ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

План

1. Початок становлення України як суб'єкта міжнародних відносин.
2. Міжнародне визнання Української держави.
3. Зовнішній та внутрішній чинники впливу на зовнішню політику України.
4. Формування зовнішньополітичного курсу України та його устійнення.

Ключові поняття: *суб'єкт міжнародних відносин, нейтральна держава, Декларація про державний суверенітет УРСР, Акт проголошення незалежності України, міжнародне визнання, зовнішньополітичний курс держави, недоторканість кордонів.*

1. Початок становлення України як суб'єкта міжнародних відносин

Формування України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин відбувалося наприкінці ХХ ст. в умовах як глибокої економічної і політичної кризи в СРСР, так і глобальних змін у світі. Важливим кроком УРСР на шляху до незалежності, а відповідно, і до загальновизнаної правосуб'єктності стали зовнішньополітичні акти 1990 року, і насамперед – **Декларація про державний суверенітет України**, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.

У ній підкреслювалося, що УРСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права. У ст. V Декларації було проголошено недоторканість території УРСР. У ст. IX проголошувався намір УРСР стати в майбутньому *постійно нейтральною державою*, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів:

не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. У ст. X підкреслювалось, що УРСР є суб'єктом міжнародного права, діє, будує свою політику самостійно, без будь-якого тиску. Крім того, проголошувалось, що УРСР бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів республіки у різних сферах життєдіяльності.

Іншим важливим зовнішньополітичним актом УРСР цієї доби була Постанова Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин». Нею передбачалось, що при встановленні дипломатичних зносин з іноземними державами слід виходити з необхідності забезпечення інтересів УРСР, їх пріоритетності. Особлива увага приділялась зусиллям на забезпечення участі УРСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Ставилось завдання розробити проекти законів, що мали регулювати зовнішньополітичні зносини УРСР. Говорилось і про необхідність створення системи підготовки кадрів у сфері міжнародних відносин та зовнішньої політики.

Ці документи визначали аж до 2014 року стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу України. Але вагу Декларації переоцінювати не слід. У ній йшлося головним чином про наміри і прагнення, а не про фактичний статус республіки, яка продовжувала залишатись у складі СРСР. Згідно з Декларацією, її принципи мали використовуватись для укладання союзного договору, тож мова йшла про суверенітет УРСР у складі СРСР, а не про державну незалежність України. Нічого принципово нового в цьому відношенні не внесла й Постанова ВР УРСР від 16 липня 1990 р. «Про День проголошення незалежності України». То все ще були декларації, а не реалії життя. Повноправним же суб'єктом міжнародних відносин може бути тільки незалежна, самостійна держава.

2. Міжнародне визнання Української держави

Після прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР **Акту проголошення незалежності України** та

Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався *якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності молодії держави.*

Цей акт і референдум створили правові й політичні передумови для розбудови незалежної України, а отже і для становлення її як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Акт про незалежність був розісланий в генеральні консульства іноземних країн, розташовані в Києві, постійні представництва республіки за кордоном. Відповідна нота була передана Генеральному секретарю ООН. А 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України звернулася до парламентів і народів світу із заявою, що Україна, одна із держав-засновниць ООН, у повній відповідності з цілями і принципами Статуту ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки в світі, дотримуючись принципів міжнародного права.

Відповідальним моментом зовнішньополітичної діяльності України стало визнання її іншими державами. Першою, 2 грудня 1991 р., незалежність України визнала Польща, у той же день Україну визнала й Канада. Впродовж місяця після Референдуму 1 грудня Україну визнали 57 країн світу, а протягом першого року її існування як незалежної держави – 132. З них 92 встановили з Україною дипломатичні відносини.

2 липня 1992 р. Верховна Рада України схвалила «Основні напрямки зовнішньої політики України». Цей документ визначив основні, базові національні інтереси країни, обґрунтував засади, на яких має реалізовуватися зовнішня політика. У ньому було сказано, що Україна здійснюватиме відкриту зовнішню політику й прагнутиме до співробітництва з усіма країнами світу, уникаючи залежності від окремих держав чи груп держав. Вона засуджує війну як засіб розв'язання міждержавних конфліктів, не вважає жоден народ своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших країн. До кінця 1992 року Україну визнали вже 160 країн світу.

Виникало, однак, і чимало гострих проблем. Однією з них стало виконання нашою державою своїх зобов'язань щодо практичної реалізації без'ядерного статусу. Серйозне занепокоєння викликав і стан україно-російських взаємин. Після здобуття незалежності період ситуативної близькості закінчився, відносини між двома державами стали погіршуватися.

І українські, і російські політики чимало робили для того, щоб дві найбільші слов'янські країни, які виникли на пострадянському просторі, ворогували між собою. Господарські стосунки між ними нерідко характеризувались як «економічна війна». Антиукраїнські заяви та навіть рішення, які приймалися свого часу в стінах російської Державної Думи з так званого «кримського питання», тільки посилювали напруженість.

Отже, у процесі становленні зовнішньої політики України існували складності, які пояснювались як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

3. Зовнішній та внутрішній чинники впливу на зовнішню політику України

Зовнішній чинник

З перших же днів незалежності Україна опинилася в епіцентрі глобальних геополітичних зрушень і перед її зовнішньополітичною службою постали масштабні організаційні, концептуальні та практичні завдання. Не маючи усталеного досвіду існування в новому суверенному статусі, Україні довелося одночасно вирішувати принаймні два принципових питання:

1) змінити своє усвідомлення навколишнього світу, бачення власного реального місця в ньому й постійного врахування динаміки змін ситуації на світовій арені з метою пристосування до їх наслідків;

і 2) надати світу адекватну інформацію про себе з метою забезпечення зміни ставлення до України з боку інших держав і всієї світової спільноти.

Усі роки незалежності перед Україною стояла і стоїть **проблема цивілізаційного рівня: «Схід – Захід»**. Це вилилось у формування серед політичної еліти України двох моделей подальшого розвитку країни: *євроатлантичної* та *євразійської*.

Узагалі проблема «Схід – Захід» кореспондується насамперед з цивілізаційною специфікою України, яка належить до розряду цивілізаційно-розколотих країн, перебуває на межі двох світів, двох культур і ментальностей, двох різновекторних

цивілізацій, що обумовлює складність українського державотворчого процесу, справи консолідації суспільства.

На зовнішньополітичну ситуацію в Україні великий вплив весь час її державної незалежності здійснювало те, що Російська Федерація так і не визначилась із тим, яким шляхом вона сама мала йти у майбутнє. Як її імперські проекти, які всі лежать поза межами цивілізаційного майбутнього Росії, так і всі проекти її цивілізаційної ідентифікації (М.Шмельов, В.Шенаєв, С.Рогов, Г.Павловський тощо), **розглядали Україну як складову частину Росії**. Після 1991 року політику Росії щодо України, закріплену відповідними стратегічними документами, визначало принципове переконання у скороминучості державної незалежності України. В ірраціональній картині світу «кремлівських мрійників» відновлення контролю над Києвом – літописною «матір'ю градов Русских», столицею і прабатьківщиною східнослов'янського православ'я – є життєво важливим інтересом Росії.

Що ж було робити Україні? Де тут проходить «лінія цивілізаційного розламу» (за С.Гантінгтоном)? А найбільші конфлікти й мали спостерігатися саме в таких місцях. За С.Гантінгтоном цивілізаційний кордон розтинає Білорусь і Україну. Вони є «зоною цивілізаційних збуджень». З цим можна погодитись, адже пасіонарні поштовхи якраз і є проявами таких збуджень, і революційні події в Україні 2004 і 2013 рр. ці пасіонарні поштовхи якраз і проявили.

Слід сказати і про такий зовнішній чинник, як неготовність міжнародної спільноти до припинення існування СРСР як геополітичної реальності, як також і до всіх подій, що за цим настали. США, деякі інші держави майже до останнього підтримували зусилля М.Горбачова врятувати СРСР. Вони вкрай насторожено, якщо не сказати вороже, спостерігали за намаганнями радянських республік звільнитися від лабет Москви, всіляко не допускаючи розширення їхньої міжнародної присутності.

Навіть після прийняття Декларації про державний суверенітет УРСР делегація УРСР не отримала статусу спостерігача на Паризькій зустрічі у верхах НБСЄ. У листопаді 1991 року міністр закордонних справ УРСР А.Зленко на знак протесту навіть вийшов зі складу радянської делегації, очолюваної

М.Горбачовим, і залишив французьку столицю. А виступаючи 1 серпня 1991 р. перед Верховною Радою УРСР президент США Дж. Буш недвозначно заявив: «Свобода – це не те саме, що й незалежність. Американці не підтримують тих, хто прагне незалежності, з тим, щоб замінити колишню тиранію місцевим деспотизмом». І це говорилося за 23 дні до прийняття Верховною Радою України Акту проголошення незалежності України.

Не змогла вже незалежна Україна протистояти *величезному тиску ззовні* в такому супер-важливому для її безпеки питанні, як набуття нею без'ядерного статусу. 5 грудня 1994 р. у Будапешті було підписано Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – **Будапештський меморандум** [Текст див. на сайті Верховної Ради України. Документ 998_158 // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158].

Згідно з цим документом Україна зобов'язувалася ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходилася на її території, отримуючи взамін гарантії її суверенітету. Меморандум було підписано президентами України, РФ та США – Л.Кучмою, Б.Єльциним і Б.Клінтоном, а також прем'єр-міністром Великої Британії Дж.Мейджором. Окрім трьох згаданих ядерних держав, дві інші – Китай і Франція – офіційно висловили схожі гарантії, але Меморандум не підписували. Це ніяк не сприяло зміцненню правових основ цього документа, який навіть не набув статусу Угоди.

Весь комплекс ядерного роззброєння України було завершено у 1996 році, ядерні боеголовки було передано РФ до 21 травня 1996 р. Це був не лише безпрецедентний випадок в історії, а й логічне завершення політики українського і російського керівництва щодо позбавлення України ядерних тактичних і стратегічних озброєнь (не виключено, що внаслідок таємних домовленостей), що суттєво підривало обороноздатність держави і послабило позиції України на міжнародній арені.

Внутрішній чинник

Свідомість українського суспільства початку 1990-х рр. не була підготовлена достатньою мірою до розбудови власної держави. Незалежність стала результатом не стільки ціле-

спрямованої боротьби, скільки збігу історичних обставин, зв'язаних з руйнацією світового комунізму. Швидкий прорив України до суверенітету й незалежності породив у людей широку гаму настроїв – від ейфорії до розгубленості, що було зрозумілим, адже в складі СРСР як тоталітарної централізованої держави в Україні давно вже була сформована система управління, яка майже не відрізнялась від звичайної колоніальної адміністрації з суто виконавчими функціями часів Російської імперії. Тому-то на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., коли понад 90% громадян, що взяли в ньому участь, сказали «так» незалежності України, значна частина мешканців Сходу і Півдня України керувалась не стільки політико-державницькими, скільки прагматичними міркуваннями, пов'язаними зі сподіваннями на швидке піднесення рівня життя. Нереалізовані очікування змін на краще викликали невдоволення значної частини населення, на чому розпочали політичні спекуляції цілий ряд політичних сил, а найперше ті, що фактично обстоювали ідею відродження Російської імперії. Інтелектуальний і кадровий потенціал України також бажав кращого, до чого додалися економічні, політичні та ідеологічні негаразди. Але все це не перекреслює висновку про об'єктивну закономірність того, що Україна стала незалежною державою.

Вочевидь, тому домінантною установкою вітчизняної зовнішньої політики впродовж 1991–2004 рр. було те, що Україна не брала участі в жодних об'єднаннях, які вороже ставилися до Російської Федерації або не знаходились у сфері її впливу, адже це могло б порушити баланс інтересів у посткомуністичній європейській системі міжнародних відносин. Але й декларована адміністрацією Л. Кучми «багато-векторність» була нічим іншим, як тією ж амбівалентністю зовнішньої політики, що проявлялась в Україні і багато раніше нашого часу. «Маятникові» ж коливання між Заходом і Сходом ніколи не давали жодній країні очікуваних позитивних результатів. Як правило, це закінчувалося все більшою втратою авторитету такої країни. Після 2004 року це буде зламане, але буде мати наслідки, у т.ч. війни з РФ, спочатку економічні та «газові», а потім і «гібридну» війну (про що мова піде нижче в наших лекціях).

4. Формування зовнішньополітичного курсу України та його устійнення

Перші кроки, спрямовані на те, щоб концептуально визначитись у сфері зовнішньої політики в умовах, які склалися в СРСР, були зроблені в УРСР ще в період «перебудови». Так, іще 29 квітня 1990 р. Колегія МЗС УРСР розглянула питання «Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені». У такій постановці проблема розглядалась уперше за весь період повоєнного перебування України в складі СРСР. І цей факт сам по собі був уже промовистим. Але далі обговорення цього питання справа не дійшла: Кремль не міг допустити, щоб союзні республіки отримали реальні важелі для визначення і реалізації власної зовнішньої політики. Сміливі на той час пропозиції щодо приведення зовнішньополітичної діяльності УРСР у відповідність до національних інтересів республіки стали важливою частиною інтелектуального й політичного досвіду, який відіграв у подальшому розвитку державотворчих процесів в Україні важливу роль.

Однак повноправним суб'єктом міжнародного права Україна стала тоді, коли набула статусу держави. Особливо слід сказати про правовий статус державного кордону. 4 листопада 1991 р. ВР України прийняла Закон «Про державний кордон України», який проголошував його недоторканість, визначив порядок охорони та правила переходу. Важливу роль відіграли й такі документи ВР України, як «Про правонаступництво України» (12 вересня 1991 р.), «Про дію міжнародних договорів на території України» (10 грудня 1991 р.), «Про встановлення дипломатичних відносин з державами – суб'єктами колишнього СРСР» (11 грудня 1991 р.), «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.» (16 листопада 1994 р.) та ін., а також заяви з приводу конфліктних питань, зокрема територіальних претензій Румунії та Російської Федерації до України.

Україна не мала ні відповідної концепції, ні необхідних законодавчих документів, які б визначали чіткі орієнтири державотворчих процесів, що негативно позначилось на становленні зовнішньої політики молодого держави. Документ, який формулював зміст, пріоритети та основні напрямки

зовнішньої політики України, був прийнятий Верховною Радою лише 2 липня 1993 р., тобто аж через два роки після проголошення незалежності. Як наслідок, продумана стратегія зовнішньополітичної діяльності була відсутня, не було й належного уявлення про кінцеву мету заходів, що вживалися, а також багато рішень приймалися під впливом емоцій і втілювались у життя непослідовно.

У динамічному процесі визнання України іншими державами було закладено великий кредит довір'я Україні, який треба було віддавати. А українська дипломатія протягом цілих трьох років вимірювала свої успіхи тільки кількістю посольств, відкритих за кордоном, та посольств іноземних держав, відкритих у Києві. Але хіба тільки цим вимірюється ефективність зовнішньої політики? Та й тут можна поставити багато питань. Чому, наприклад, дипломатичні відносини з Буркіна-Фасо, Королівством Лесото чи Республікою Маврикій були більш пріоритетними і встановлені раніше, ніж з тим же Туркменістаном – країною, що володіє колосальними запасами енергоносіїв і яка географічно ближча до України, ніж названі країни? Посольство України в Туркменістані ж було відкрито тільки в 1995 році, тобто майже через три роки після встановлення дипломатичних відносин. І приклад з Туркменістаном – не єдиний.

Та й самі законотворчі процеси в Україні відставали від динамічного життя. Так, ставши незалежною в 1991 році, Україна майже шість років ще жила за старою, радянською, конституцією, що теж негативно позначалось на стані її зовнішньої політики. Лише 28 червня 1996 р. Верховна Рада України прийняла новий Основний Закон держави, що мало особливе значення для зміцнення міжнародно-правової правосуб'єктності країни. Цим документом формування правових основ зовнішньої політики України було завершено.

Загалом у зовнішньополітичній діяльності незалежної України можна виділити **такі періоди**.

Перший – адаптаційний. Він охоплює час від проголошення незалежності України до других президентських виборів, тобто 1991–1994 рр. Найпершим завданням у цей час було забезпечення визнання України іншими країнами, встановлення дипломатичних відносин, розбудова договірної

правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном.

Другий період охоплює т. зв. «добу Кучми», тобто 1994–2004 рр. Він був відзначений суперечливими тенденціями. З одного боку, європейський вектор України поступово стає пріоритетним, а курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію – на ключову стратегічну ідею розвитку українського суспільства. Утім, все це не йшло в практичну площину. Як вимушений був зауважити сам Л.Кучма на зустрічі з учасниками наради послів України в європейських державах у серпні 2000 року, «Протягом тривалого часу уся пара йшла в гудок, а потяг так і не зрушив з місця». Зовнішньополітичні кроки України наприкінці другої каденції Л.Кучми навіть дали підставу багатьом політологам говорити про відмову української влади від європейського вибору, про перемогу головної мети зовнішньополітичної концепції Російської Федерації й політики президента В.Путіна щодо України – повернення її до східнослов'янської спільноти, повноцінної інтеграції в рамках СНД, а з 2003 року ще й до Єдиного економічного простору та Євразійської цивілізації.

Третій період розпочався з часу «Помаранчевої революції» 2004 року і тривав до Революції гідності 2013 – поч. 2014 рр. Україна зробила в цей час серйозну заявку на відновлення свого позитивного іміджу та європейської ідентичності, у зв'язку з чим перед нею відкривалися нові можливості, в тому числі й на міжнародній арені.

З анексією Криму в березні 2014 року і початком російсько-української війни розпочався *Четвертий період* у зовнішній політиці України, який триває і досі. Його головною ознакою є російсько-українська війна, яку дослідники називають «гібридною».

Тема 9

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У 1991–2004 РР.

План

1. Україна у Співдружності Незалежних держав (СНД).
2. Українсько-російські взаємовідносини.
3. Західний напрямок зовнішньої політики України.
4. Україна в міжнародних організаціях (ООН, Раді Європи, Європейському Союзу, ОБСЄ).
5. Від багатовекторності до європейського вибору.

Ключові поняття: *незалежність, суверенітет, СНД, асоційований член, наднаціональні повноваження, ДНЯЗ, кримська автономія, «державний острів Крим», «євроатлантисти», «євроазіати», Рада Європи, ОБСЄ, НАТО, превентивна дипломатія, дипломатичний діалог, Європейський Союз (ЄС), «касетний скандал», ЄЕП.*

1. Україна у Співдружності Незалежних держав (СНД)

З розпадом СРСР розпочався новий етап у відносинах тепер уже незалежних держав, що виникли на території колишнього Радянського Союзу. Суверенний статус України, за визначенням американського політолога Зб.Бжезінський, став однією з найвідчутніших подій ХХ століття. На його думку, Україна створила можливість для Росії – як держави й нації – стати нарешті демократичною й європейською. На наш погляд, позиція України в питанні ядерного роззброєння надавала приклад і Сполученим Штатам Америки, але вони на це не зважили. Так же зробила й Російська Федерація. Так що, у цьому відношенні ці держави якраз були одна іншої варті.

Спроби покласти нові підвалини в українсько-російські взаємовідносини були зроблені ще до проголошення незалежності України. У серпні 1990 р. депутати ВР УРСР, які входили до Народної Ради, та їхні російські колеги з блоку «Демократична Росія» підписали Декларацію принципів міждержавних

відносин між Україною та РСФСР, що базувалася на державно-му суверенітеті республік. Наголошені в ній принципи згодом були включені в офіційний договір між Україною та Російською Федерацією, підписаний Б.Єльциним та Л.Кравчуком у Києві 19 листопада 1990 р. Акцент у документі робився на взаємному визнанні територіальної цілісності обох республік в існуючих у межах СРСР кордонів. Показовим було те, що парламенти обох країн ратифікували договір протягом усього кількох днів.

Важливим було й те, що уряд РФ одним з перших (хоча й не перший) 5 грудня 1991 р. визнав незалежність України. Але багатомісячне перебування Росії й України в одній державі, а також небажання частини шовіністично налаштованих російських політиків примиритися з незалежністю України істотно позначилося на відносинах обох держав. Були цьому й важливі об'єктивні причини. За часів СРСР біля 80% промислових підприємств, зосереджених на території України, не мали закінченого технологічного циклу. 2/3 господарських зв'язків України замикалися на РФ. Окремі, особливо східні, регіони були майже повністю зорієнтовані на східного сусіда. Розрив економічних зв'язків, що став наслідком розвалу загальносоюзного комплексу, негативно вплинув на економіку обох країн, призвів до різкого зниження життєвого рівня населення. До того ж РФ почала здійснювати так звану «політику цін», яка не тільки гальмувала економічний розвиток України, а й суттєво прискорила інфляційні процеси у ній. Відомо, що Україна брала безпосередню участь у створенні паливно-видобувної промисловості СРСР, вкладала в її розвиток великі матеріальні й трудові ресурси, але РФ відмовилася продавати Україні енергоносії за пільговими цінами. Рекордна інфляція в Україні, що мала місце у 1994 р., завдала їй економіці відчутного удару і значною мірою вплинула на політичну кризу в країні, була пов'язана передусім з цим фактором.

8 грудня 1991 р. керівники трьох держав – Російської Федерації, України й Білорусі на зустрічі під Мінськом підготували і підписали так звані «Біловезькі домовленості» і насамперед Заяву глав держав і Угоду про створення **Співдружності незалежних держав (СНД)**. В Угоді, яка складала-

ся з 14 статей, констатувалось припинення існування СРСР, фіксувалась поява на його просторі нових держав і утворення нового формування – СНД. У документах про СНД зазначалося, що формування відкрите і до нього може приєднатися будь-яка держава. Їх підписали Голова Верховної Ради Республіки Білорусь С.Шушкевич, президент РРФСР Б.Єльцин і президент України Л.Кравчук.

Верховна Рада України 10 грудня 1991 р. ухвалила документ «Про ратифікацію Угоди про створення СНД» із застереженнями, зміст яких свідчив про те, що Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалась всіляко протидіяти перетворенню СНД у наддержавну структуру. З 15 республік колишнього СРСР в СНД увійшло в кінцевому випадку 11 (Україна увійшла як асоційований член). Поза рамками СНД залишились республіки Балтії та Грузія.

Одна з причин суперечностей між Україною і РФ корінилася в різних підходах до побудови СНД. Керівники держав по-різному розглядали роль і функції цього об'єднання. Україна відразу виступила проти перетворення СНД у наддержавну структуру зі своїми органами влади й управління, проти надання цьому відносно слабкому (а без України й узагалі нежиттєздатному) об'єднанню статусу суб'єкта міжнародного права. Між тим, у Статуті СНД, прийнятому 22 січня 1993 р., йшлося про «спільний економічний простір», «зовнішні кордони», «головне командування об'єднаних збройних сил», «колективні сили» тощо. Такі принципи не відповідали позаблоковості та нейтралітету, проголошених Україною, але ніхто в СНД не збирався з самих початків створення цієї структури з цим рахуватися.

Президент України цей документ не підписав, заявивши, що «Співдружність не може бути суб'єктом міжнародного права. Суб'єктами міжнародного права є тільки держави, які входять у співдружність». На жаль, він не сказав прямо, що визнання за СНД такого статусу відверто працювало на Російську Федерацію, яка використала б усі вигоди і свого представництва в міжнародного правовому полі як держава, а також і представництва СНД, яке б однозначно замикалося б на ній («продавили» б у відповідних органах і структурах, у цьому жодних сумнівів не може бути).

Утім, головне – результат. Він же був таким, що автори-ініціатори СНД не досягли головного – *міжнародного представництва*. За умови ж його відсутності СНД рано чи пізно повинна була перетворитися в суто декоративну структуру. Що й сталося пізніше. І це слід визнати чи не головною причиною Л.Кравчука як президента в міжнародній площині.

Верховна Рада України теж не ратифікувала цей документ. Загострення відносин України і РФ за таких умов було неминучим, хоча воно протікало у прихованому стані. Україна в СНД вбачала механізм цивілізованого розлучення, рівноправного розподілу активів, золотого та алмазного запасів колишнього СРСР. Але час показав, що СНД не вдалося забезпечити рівноправні стосунки між колишніми республіками СРСР. Москва намагалася використати органи СНД як інструмент інтеграції молодих держав, закріплення впливу РФ на їхніх територіях.

З боку Москви простежувалося намагання перетворити СНД на *суб'єкт з наднаціональними повноваженнями*. За її ініціативою 20 березня 1993 р. без участі України було підписано угоду про створення Об'єднаних збройних сил СНД. В указі президента РФ від 14 вересня 1995 р. «Про утвердження стратегічного курсу Російської Федерації з державами-учасницями СНД» говорилося про необхідність створення системи колективної безпеки, ставилося завдання переконувати міжнародну громадськість у тому, що цей регіон «є перш за все зоною інтересів Росії». Україна не підписала ні угоду про сили спільного призначення, договір про колективну безпеку, ні цілу низку інших документів, що передбачали створення наднаціональних органів.

Керівництво України вважало більш ефективним розширення рівноправного співробітництва між країнами СНД *на двосторонній основі*. Що ж стосується СНД, то ця структура розглядалась як така, що може сприяти вигідним торгово-економічним відносинам між країнами. Статистичні дані свідчили про те, що на нові держави, які виникли на терені колишнього СРСР, припадало близько 56% усього зовнішнього товарообміну України. Враховуючи, що в усьому світі точиться гостра боротьба за ринки збуту, відмовлятися від уже освоєних українськими товаровиробниками ринків було

б неочачно. Протягом тільки 1995 року Україна уклала з РФ понад 20 двосторонніх угод, ратифікувала Договір про дружбу й співробітництво між обома країнами.

У квітні 1994 року Україна на правах *асоційованого члена* приєдналася в рамках СНД до економічного союзу, що залишило їй більшу свободу дій порівняно з іншими країнами-учасницями. Президент Л.Кучма 15 липня 1996 р. на засіданні керівного складу МЗС України об'явив стосунки з СНД пріоритетними для зовнішньої політики держави. Водночас Україна не стала учасницею Договору про колективну безпеку СНД (15 травня 1992 р.) і утрималась від будь-яких спроб залучення її до військових союзів у рамках СНД. Україна заперечила надання СНД статусу суб'єкта міжнародних відносин. Спроби РФ перетворити СНД в єдину державу (які мали місце неодноразово) суперечили прагненню України відстояти власну незалежність. Тут у України відразу проявився відмінний від російського підхід щодо тлумачення перспектив СНД. Статутний же документ Міжпарламентської асамблеї (МПА) – Конвенція, яка була підписана 24 травня 1995 р. президентами країн СНД, крім Молдови, Туркменістану, Узбекистану й України, свідчив, що МПА фактично перетворювалася в наддержавний орган.

Пояснення обережного ставлення України до деяких кроків РФ у рамках СНД дає затверджений президентом РФ 14 вересня 1995 р. Указ «Стратегічний курс Росії з державами-учасниками СНД». РФ мала намір ігнорувати у відносинах з країнами СНД норми міжнародного права, а також, якщо це було б їй вигідно, не виконувати домовленості у межах простору СНД. У документі йшлося про «особливі інтереси» РФ у СНД, недопустимість мати членам СНД свої державні інтереси в цьому утворенні, а також про беззастережну підпорядкованість інтересів країн СНД інтересам РФ. З огляду на небезпеку цього документа, керівництво України наголосило на тому, що Україна може, захищаючи свої інтереси, вийти з СНД. Вихід України було передбачено застереженням Верховної Ради України від 20 грудня 1991 р. Для цього був необхідним лише Указ президента України.

Утім, незважаючи на всі ризики, співробітництво з країнами СНД відразу посіло пріоритетне місце в політиці

України. Її державні інтереси на цьому просторі були продиктовані необхідністю забезпечити правову базу торговельно-економічних зв'язків з членами СНД, мати доступ до ресурсів та ринків збуту СНД, а це – 80% українського експорту, дбати про права українців у країнах СНД. Україна встановила дипломатичні відносини з усіма країнами СНД. На 1996 рік у всіх країнах СНД були вже відкриті українські представництва. В рамках СНД Україну цікавили перш за все двосторонні відносини. І ця державна позиція втримувалася весь період, що нами розглядається.

2. Українсько-російські взаємовідносини

У відносинах України з Російською Федерацією від самих початків української незалежності було чимало проблем. Хоча сподівання на те, що стосунки України й Росії будуть добросусідськими, з'явилися наприкінці існування СРСР, коли і Росія, і Україна разом виступили проти диктату центру і проголосили свій суверенітет. Але після проголошення незалежності України скоро виявилось, що близькість між обома республіками була ситуативною і скоро зникла. Варто, напевне, тут згадати знаменитий «ефект Винниченка», а саме: «Російський демократ закінчується там, де починається українське національне питання». Ситуація розвивалась саме за законами цього «ефекту». Ускладнили взаємовідносини між Україною й РФ і такі питання, як розподіл іноземних боргів, закордонного майна та активів колишнього СРСР. Україна так по сей день і не отримала належної їй частини закордонних активів СРСР, а це – капіталовкладення та нерухомість. Керівництво РФ по-більшовицьки конфіскувало валюту українських вкладників у зовнішніх економічних банках.

В Росії ж дедалі голосніше лунала антиукраїнська риторика, що доходила аж до територіальних претензій щодо України. «Кримська карта» стала просто розхожою в сердовищі російського політикуму. 21 травня 1992 р. російський парламент прийняв резолюцію, в якій зазначалось, що декрет Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передання Криму УРСР нібито не має законної сили з моменту його прийняття. Постійний представник України

при ООН В.Батюк опротестував цю резолюцію, довівши, що оформлення акту передання Криму до складу УРСР відбулося у повній відповідності до вимог чинної на той час Конституції СРСР. І підкреслив, що РФ не є одноосібною правонаступницею СРСР, а тому не правомірна сама скасовувати акти, прийняті Союзом РСР. Але парламент РФ продовжував тиск і прийняв Заяву від 22 травня 1992 р., в якій у категоричному тоні дозволив собі вирішувати, що відповідає, а що не відповідає інтересам українського народу. А це вже була знайома з часів імперії «пісня».

Верховна Рада України 2 червня 1992 р. прийняла Заяву, в якій на підставі принципу III Декларації принципів Гельсінкського Заключного акту було доведено, що розгляд парламентом РФ питання, яке торкалось правового статусу Криму, було прямим втручанням у внутрішні справи України. Невдовзі в Дагомисі відбулись переговори між делегаціями України та РФ і 22 червня 1992 р. була укладена «Угода між Російською Федерацією та Україною про подальший розвиток міждержавних відносин», а згодом – «Угода між РФ і Україною про принципи формування МВФ Росії і ВМС України на базі Чорноморського Флоту колишнього СРСР» (Ялта, 3 серпня 1992 р.). Але подальші події засвідчили, що ці угоди не працюють. Більш того, 5 грудня 1992 р. на VII з'їзді народних депутатів РФ було прийнято рішення, за яким Верховна Рада РФ повинна була розглянути питання про статус м. Севастополь. Президія Верховної Ради України відповіла на це Заявою від 9 грудня 1992 р., в якій наголошувалось, що м. Севастополь є невід'ємною частиною України, і його статус може визначатись тільки Україною. Але напруженість навколо «кримського питання» не зникла. На півострові виникли регіональні політичні партії, що заявили про своє бажання приєднати Крим до РФ. Дестабілізуючим чинником у Криму стало обрання президентом Криму Ю.Мешкова, що проводив сепаратистську політику, ігнорував українські закони, намагаючись створити такий собі «державний острів Крим». Верховна Рада України, виходячи зі своїх повноважень, ліквідувала в Кримській автономії посаду президента.

Російська сторона свідомо йшла на загострення ситуації. Вона на повну силу використовувала такий аргумент, як

залежність України від російських енергоносіїв. Газ і нафта стали чи не головним методом тиску на Україну, яка в цій ситуації вимушена була йти на поступки. Економічна ситуація в країні була критичною і це змушувало українських політиків шукати компромісів. Але це тільки підштовхувало російську сторону вже далеко не на дружні кроки.

Між тим, Україна для Росії була і залишається великим ринком збуту своїх товарів, насамперед тих, що складають основу російського експорту газу, нафти, нафтопродуктів, кольорових металів. Взаємозалежність була значною і у виробничій кооперації, як також і в транспортуванні продукції. Торговельний режим між Україною та РФ про вільну торгівлю від 26 червня 1993 р. не надав Україні жодних переваг. Більш того, експорт продукції з РФ в Україну було обкладено такими платежами, як мито (20%), спецподаток, акциз. До 80% сировинних ресурсів з тих пір надходили в Україну за цінами майже на 50% вищими, ніж на внутрішньому російському ринку та на ринку інших країн СНД. Така політика призводила до імпорту інфляції з Росії, що стало однією з причин втрати конкурентоспроможності української продукції на російському ринку. Усе зазначене створювало негативне тло в розвитку українсько-російських відносин протягом усього періоду президентства Л.Кравчука.

Після того, як у 1994 році президентом України став Л.Кучма, було приділено особливої уваги кореляції пріоритетів саме у сфері зовнішньої політики. Домінантою курсу Л.Кучми стала орієнтація на розгортання політичних та економічних зв'язків із найбільш розвинутими країнами світу, поступове входження в економічні та політичні європейські й світові структури. При цьому інтеграція в останні не розглядалась як альтернатива діяльності України в рамках СНД. Східному напрямку зовнішньої політики була надана увага особлива.

Л.Кучма вирішив скоріше нормалізувати *відносини з Російською Федерацією*. Основним політичним питанням стало прискорення роботи над підготовкою широкомасштабного Договору між двома країнами, досягнення остаточних домовленостей щодо поділу Чорноморського Флоту, умов і термінів базування його російської частини на українській території.

У 1997 році став можливим візит до України президента РФ Б.Єльцина, який відкладався і переносився Москвою багато разів. Базовий *Договір між Україною і Російською Федерацією про дружбу, співробітництво і партнерство* був підписаний 30 травня 1997 р.

Сторони зобов'язувалися поважати територіальну цілісність обох держав, дотримуватися принципу непорушності їхніх кордонів, не вдаватися до сили чи загрози сили, не застосовувати будь-які засоби тиску, не укладати з третіми країнами будь-яких угод, спрямованих проти однієї з них. Базовий договір було укладено строком на 10 років і його можна було продовжити, якщо жодна зі сторін не заявить про свій намір припинити його дію. Цей Договір завершив етап становлення нової української та російської державності і відкрив нову сторінку в їх взаємовідносинах як двох самостійних держав. До того в російських документах таких чітких визначень не було.

Л.Кучма державний візит до Москви здійснив 27 січня 1998 р. Його головним наслідком було підписання Договору між Україною і РФ про співробітництво на 1998–2007 рр., а також численних програм співробітництва на цей період.

Загострювали відносини між державами й різні позиції щодо НАТО. Російська Федерація рішуче виступила проти розширення НАТО на Схід. Україна ж заявила, що вступ до нового союзу – внутрішня справа кожної суверенної держави, застерігши при цьому, що ядерна зброя не повинна перебувати на території країн, які будуть прийняті до НАТО. Різниця в позиціях, як бачимо, була суттєвою. Деякі російські політики, вважаючи незалежність України тимчасовим явищем, свідомо загострювали стосунки між державами.

Так, лідер ЛДПР В.Жиріновський твердив, що коли його партія прийде до влади, то Російська держава буде відновлена в межах колишнього СРСР, а Київ та інші столиці стануть центрами російських губерній. А події довкола коси Тузли (осінь 2003 р.) чітко показали, що про Будапештський меморандум гарантій безпеки, яку ядерні держави надали Україні в обмін на вивезення з її території ядерної зброї (5 грудня 1994 р.), пам'ятали лише українські дипломати. Дозволяв собі випадати щодо суверенних прав України і претендував на

Севастополь московський мер Ю.Лужков. Отже, говорити про нормалізацію україно-російських стосунків не доводилося.

Українська сторона в процесі пошуку контраргументів на газових переговорах намагалася продемонструвати Росії її зустрічну залежність від української політики. Наглядним прикладом цього став російський Чорноморський флот, що орендує свої бази в Севастополі. Угоди 1997 року дали можливість російському керівництву заспокоїти свою громадськість, збудену визнанням Російською Федерацією територіальної цілісності України. Натомість Україна змогла стабілізувати ситуацію на відверто проросійські налаштованому півострові. Але ситуація була дуже непевною, тож не випадково, що ні Москва, ні Київ протягом 1999–2004 рр. не готували проектів угод щодо флоту, що мали б конкретизувати всі аспекти оренди. Тому приступати до вирішення цього дуже конфліктного питання новій українській владі після 2004 року доведеться в багато більш складних політичних умовах.

Прихильники ідеї вступу України до НАТО вважали, що внаслідок євроатлантичної інтеграції Україна отримає якісно нові гарантії військової безпеки, збереження суверенітету та територіальної цілісності. Українські «євроатлантисти» сподівалися, що національним інтересам України відповідає співробітництво з НАТО в боротьбі проти міжнародного тероризму, розповсюдження зброї масового враження, нелегального обігу наркотиків та торгівлі людьми. Зрештою сам процес підготовки України до вступу в НАТО міг стати стимулом для демократичної трансформації суспільства, вдосконалення всіх державних механізмів шляхом приведення стандартів життя у відповідність із нормами буття країн з розвинутою ринковою економікою. Натомість опоненти атлантизму («євроазіати») підкреслювали, що НАТО потрібна українська територія з метою «демократизувати» РФ. Крім того, критикуючи євроатлантичні наміри, опоненти наполягали на можливість використання українських військових для захисту «західних цінностей» в Афганістані чи Ірані.

3. Західний напрямок зовнішньої політики України

Уже з часу проголошення незалежності України чітко визначилися **три основних центри** впливу на українські справи:

Російська Федерація, Європейський Союз та Сполучені Штати Америки. Залежно від крену багатовекторності української зовнішньої політики «епохи Кучми» (1994–2004 рр.) ці геополітичні центри шикувались у певну ієрархію. Але до Помаранчевої революції листопада – грудня 2004 року влада країни визнавала найважливішим стратегічним партнером все ж таки Російську Федерацію.

Утім, у системі зовнішньополітичних пріоритетів незалежної України *західний напрям* зовнішньої політики посідав, безумовно, дуже важливе місце. Одним із його провідних векторів є вектор *європейський*. З моменту свого постання як держави Україна відразу дала зрозуміти, що головним своїм зовнішньополітичним пріоритетом вона обирає європейський напрямок.

Однак на шляху інтеграції до Європи Україні, як і багатьом іншим державам, треба було подолати багато перешкод не тільки практичного, а й концептуального характеру. Під останнім мається на увазі те, що західний напрямок розглядався як *альтернатива* східному вектору української зовнішньої політики, зокрема відносинам з Росією.

Зі свого боку Захід уважав, що швидка інтеграція пострадянських країн до Європи призведе до «експорту» їх проблем, перш за все, економічних. Погіршувати ж власне матеріальне благополуччя Європа не збиралась. Крім того, Україна успадкувала від СРСР ядерну зброю і складнощі, пов'язані з її роззброєнням, викликали насторожене ставлення західних держав до України. Захід продовжував дивитися на пострадянські країни крізь призму їх відносин з Москвою, яка не виявляла бажання випускати, перш за все, Україну з-під сфери свого впливу, йдучи при цьому навіть на загострення стосунків із нею. Це не дало бажання Заходу зв'язуватися з Кремлем у такому питанні. Так Україна опинилась чи не останньою в черзі «на інтеграцію із Заходом», вслід за державами Центральної Європи.

Рух до Європи також потребував і рішучих кроків у сфері державотворення, економіки, а тут в Україні мала місце залежність від Росії в енергоносіях. Наївно було сподіватись, що Захід буде цю проблему вирішувати за Україну. Українське ж керівництво аж до середини 1994 р. уважало, що «Захід

нас чекає і тільки він нам допоможе». Історія покаже, що від таких наївних ілюзій певна частина українського політикуму не позбудеться й через 10 років – те ж саме ми побачимо й у 2004 році. Така орієнтація за відсутності серйозних, динамічних внутрішньополітичних змін не дала Україні результатів у справі просування до Європи в 1990-х рр., теж саме сталося й на початку XXI ст. *Двічі ж повторена тенденція – це вже важлива інформація.* Адже недаремно давні китайці наголошували: те, що сталося один раз, ніколи не повториться, але те, що сталося двічі, повториться обов'язково.

Найбільш ґрунтовно проблема участі України у загальноєвропейському процесі було розкрито в прийнятих Верховною Радою України 2 липня 1993 р. «Основних напрямках зовнішньої політики України», в яких були викладені концептуальні засади та орієнтири насамперед європейського напрямку зовнішньої політики України. У документі підкреслювалося, що пріоритетним її напрямком є діяльність у рамках Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Крім того, зазначалось, що Україна буде підвищувати рівень своєї участі в Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичній асамблеї, сприятиме розвитку цих інституцій в елементи нової системи загальноєвропейської безпеки. Ставилось завдання стати повноправним членом Ради Європи та стороною важливих багатосторонніх конвенцій, розроблених під її егідою. Участь України в Раді Європи розглядалась як канал залучення до європейського досвіду побудови громадянського суспільства, забезпечення прав людини і вирішення проблем соціального і гуманітарного характеру відповідно до міжнародних стандартів. Передбачалось й те, що Україна буде розвивати зовнішню політику і на субрегіональних напрямках. Перспективною метою зовнішньої політики України називалось її членство у різних європейських співтовариствах та інших європейських структурах.

Україну в 1992 році було обрано до ОБСЄ, в тому ж році вона стала членом Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Чорноморського Економічного Співробітництва (ЧЕС), Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС), Міжнародної комісії з питань наукового дослідження Середземного моря

(МКНДСМ) та ін. У 1993 році Україна стала членом Європейської телерадіомовної спілки, Європейської організації супутникового зв'язку, Парламентської Асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС). Свідченням того, що Україна прагнула підтримувати мир і стабільність у Європі, була її участь у вирішенні конфлікту на Балканах. У зв'язку з подіями в Югославії керівництво України приймало цілий ряд заяв, у яких наполягало на мирному врегулюванні всіх питань. А 9 листопада 1995 р. Україна стала членом Ради Європи (РЄ). А співробітництво з Європейським Союзом (ЄС) оформилось як ключовий елемент європейської політики України.

Водночас слід мати на увазі, що вплив РЄ на європейську політику, не кажучи вже про світову, завжди був скромним. Для Києва значення РЄ визначалося тим, що це була єдина міжнародна організація, яка в межах своєї моніторингової процедури систематично, публічно й поглиблено вивчала Україну і надавала рекомендації її владним структурам. Але це зовсім не пішло на користь авторитету України, адже за останні роки правління Л.Кучми саме критика з боку РЄ помітно сприяла ізоляції України на континенті. Тож, напевне, не випадково, що українська влада звернула пильну увагу на поглиблення стосунків з НАТО.

Становлення відносин України з *Північноатлантичним альянсом* проходило за складних умов. Значна частина українського суспільства продовжувала негативно ставитись до НАТО, розглядаючи ще з радянських часів цю організацію як ворога. Українська влада не ризикувала ігнорувати громадську думку. Перші контакти з НАТО були започатковані восени 1991 р., а в січні 1992 р. представник України вперше взяв участь у Робочій групі Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит Генерального секретаря НАТО М.Вернера до Києва, під час якого Україна була запрошена до участі у РПАС. 8 червня 1992 р. президент Л.Кравчук здійснив візит до штаб-квартири НАТО в Брюсселі.

У вказаних вище «Основних напрямках зовнішньої політики України» зазначалось також, що до головних пріоритетів у галузі безпеки відноситься розвиток тісних партнерських

відносин з державами-членами ЄС та НАТО. Оскільки блокове протистояння в Європі зникло, то важливого значення набула проблема створення загальноєвропейської структури безпеки на базі існуючих міжнародних інститутів, у т.ч. й НАТО.

Українське керівництво схвально поставилось до ідеї держав НАТО створити програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ). У березні 1994 року розпочались консультації України з НАТО у форматі «16+1» (16 держав-членів НАТО і Україна). Україна стала першою з держав СНД, що стала членом ПЗМ. У жовтні 1994 року підрозділ української армії вперше взяв участь у спільних маневрах за програмою ПЗМ, які проходили у Польщі. А український автомобільний підрозділ брав участь у навчаннях «Дух партнерства-94», які проходили у Нідерландах. 23–25 травня 1995 р. відбулись перші спільні навчання під назвою «Щит миру-95» в Яворові, під Львовом, а 1 червня Л.Кучма здійснив візит до штаб-квартири НАТО. 15–16 квітня 1996 р. відбувся офіційний візит в Україну Генерального секретаря НАТО Х.Солані. Принципове значення мала «Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО», яка була підписана Л.Кучмою та лідерами країн-членів НАТО 9 липня 1997 р. у Мадриді. Після цього в штаб-квартиру НАТО прибула українська делегація, яка представила «Державну програму співпраці України з НАТО до 2001 року», в якій за стратегічну мету України визначалась її повна інтеграція до європейських та євроатлантичних структур, а також повноцінна участь у загальноєвропейській системі безпеки.

У березні 2000 року до Києва прибула делегація НАТО на чолі з Генеральним секретарем НАТО лордом Дж.Робертсоном. Уперше за піввікову історію Альянсу його Рада зібралась у країні, яка не була членом НАТО. Крім зустрічей із громадськістю, науковцями, студентами Києва, представники НАТО уперше виїхали за межі столиці й побували у Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській та ін. областях, серед населення яких домінували антинатовські настрої.

Важливою складовою західного вектору зовнішньої політики України став розвиток двосторонніх відносин з розвинутими країнами. Визначальною рисою зовнішньої політики України щодо цих держав було встановлення з ними відносин

політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного співробітництва, наукових, культурних та гуманітарних зв'язків.

Найперше слід сказати про *українсько-німецькі стосунки*. ФРН визнала Україну 26 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома державами були встановлені 17 січня 1992 р. Посол Німеччини став першим послом іноземної держави в Україні. Договірно-правова база цих відносин налічувала понад 60 двосторонніх угод міждержавного, урядового й міжвідомчого характеру. Свою підтримкою України Німеччина демонструвала готовність Європи співпрацювати з Україною як з перспективним, передбачуваним партнером, визнання за Україною потенційних великих можливостей як чинника стабільності і безпеки в Європі. Але все це було тільки в потенціалі.

Дуже важливим для України був економічний бік контактів з Німеччиною, яка є одним з найзначніших її партнерів у галузі зовнішньої торгівлі. Україна зі свого боку ввійшла до десятки головних торговельних партнерів Німеччини в Центральній та Східній Європі, займаючи друге місце після РФ у торгівлі ФРН з країнами СНД та Балтії. Німеччина також посіла друге місце після США серед іноземних інвесторів України. В Україні була реалізована низка спільних проектів у галузі енергетики, зв'язку, комунікацій, аграрного виробництва та ін., в Україні успішно працювало понад 250 українсько-німецьких підприємств. Німеччина надавала Україні й постійну гуманітарну допомогу, яка в 1991–1995 рр. становила більше половини всіх гуманітарних поставок з-за кордону. В Україні діяли бюро фондів К.Аденауера, Ф.Еберта та Г.Зайделя, відділення Інституту Гьоте; українські студенти та аспіранти регулярно стажувалися в провідних німецьких університетах. Розвивалися партнерські стосунки України з Баварією – однією з найбільших і найрозвинутіших федеральних земель Німеччини. Плідними стали й побратимські зв'язки різних міст обох держав.

Особливе місце в системі зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів України на західному напрямку займають *відносини з США*. Як незалежну державу США визнали Україну 26 грудня 1991 р. Дипломатичні стосунки були

встановлені 3 січня 1992 р. Значення україно-американських відносин зумовлюється насамперед тим, що США – провідна держава світу, яка має визначальний вплив на розвиток світових процесів. Становлення стосунків між обома державами проходило шляхом своєрідних «припливів» та «відпливів». Нульовою тут, якщо не мінусовою точкою, треба вважати промову президента США Дж.Буша, виголошену 1 серпня 1991 р. у Києві, в якій він однозначно висловився за збереження СРСР і підтримку М.Горбачова. Безпрецедентним для США було те, що відправляючись до Києва з Москви, Буш показав текст цієї промови радянському керівництву. У цей час Держдепартамент США притримувався москвоцентричної орієнтації, проявляв фатальне нерозуміння глибинних процесів, що нуртували на пострадянському просторі. З іншого боку, такі політики, як Р.Чейні, Зб.Бжезінські, Г.Кісінджер та ін. виступали за необхідність визнання незалежності України, але в 1991–1993 рр. вони були в меншості серед американського політикуму. Визнавши РФ єдиною правонаступницею СРСР, США фактично блокували політичні й економічні контакти з Україною. Тож у цей період головною метою української дипломатії на американському напрямку було здобуття від США реального визнання України як рівноправного партнера.

5–11 травня 1992 р. відбувся офіційний візит президента Л.Кравчука до США, в ході якого було підписано політичну декларацію та меморандум про взаєморозуміння між урядами України та США. Практика ж тодішніх українсько-німецьких відносин залишалась на тому ж «нульовому» рівні. Головним конфронтаційним питанням цього періоду була проблема набуття Україною без'ядерного статусу. Майже до середини 1993 року Вашингтон займав жорстку, майже ультимативну позицію щодо України, наполягаючи на якомога більш швидкій ратифікації Договору про обмеження стратегічних та наступальних озброєнь та приєднанні України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). У січні 1993 року перший посол США в Україні Р.Попадюк сказав, що його країна дивиться на Україну не крізь російську призму, а «через ядерну зброю».

Півтора року Вашингтон безуспішно намагався за своїм сценарієм оперативно розв'язати українську «ядерну проблему»,

вдаючись при тому до різних варіантів тиску, погроз, умовлянь, переконань. І лише в середині 1993 року відбулися суттєві зрушення в стосунках між США й Україною. Вашингтон почав розглядати Україну не тільки як арсенал ядерної зброї, а й як державу, що має неабияке геополітичне значення для Європи, тобто – під кутом зору європейської безпеки. Справа полягала в тому, що в січні 1993 року до влади в США прийшла адміністрація Б.Клінтона, яка після деяких вагань обрала інший, ніж до цього, підхід до розбудови стосунків з Україною. Важливу роль тут відіграли впливові представники Конгресу США.

У квітні 1993 року Держдепартамент США виступив із заявою про необхідність і невідкладність «спільного подолання кризи довіри». 9 травня до Києва прибула делегація на чолі з С.Телботом. Він заявив, що США переглядає свою політику щодо України і запропонував розробити та підписати на найвищому рівні Хартію про партнерство, дружбу й співробітництво. Так були закладені підвалини досягнення україно-американськими відносинами принципово нового рівня. 30 вересня 1993 р. Конгрес США вирішив надати Україні фінансову допомогу в розмірі 350 млн. дол. 24–25 жовтня 1993 р. до Києва з офіційним візитом прибув Держсекретар США У.Крістофер. Було досягнуто домовленості про те, що США сприятимуть приєднанню України до Генеральної угоди з торгівлі та тарифів, налагодженню співробітництва з МВФ та МБРР. У.Крістофер запропонував також, щоб Україна долучилась до програми в рамках НАТО «Партнерство заради миру».

Однак скоро в україно-американських стосунках знов виникла напруженість, викликана тим, що Україна, як вирішили США, не послідовно і не в повному обсязі виконувала зобов'язання, прийняті у Лісабоні 23 травня 1992 р. щодо Договору про СНО-1. 18 листопада 1993 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про СНО-1 із застереженнями. А 14 січня 1994 р. в Москві президенти США, РФ та України підписали Тристоронню заяву, що стало проривом у непростих стосунках, що склались у трикутнику Україна – США – РФ. У Заяві містився історичний пункт про те, що США і РФ готові надати Україні гарантії безпеки, що дало можливість Україні 3 лютого 1993 р. зняти застереження Верховної Ради від 18 листопада 1993 р.

Державним візитом Л.Кучми до США від 19–23 листопада 1994 р. було започатковано новий етап міжнародного співробітництва. Основоположним політичним документом цього нового етапу співробітництва України й США стала «Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва», підписана в Білому Домі 22 листопада президентами Л.Кучмою та Б.Клінтоном. У ній було зазначено, що існування незалежної і суверенної України, її безпека й розквіт мають велике значення для США.

А на Будапештському саміті 5–6 грудня 1994 р. Україна отримала гарантії національної безпеки від США, Великобританії, Російської Федерації, Франції та Китаю. У подальшому контакти на вищому рівні обох держав продовжувались, зокрема і в діяльності Спільної міжурядової комісії «Кучма – Гор». На 2000-й рік договірно-правова база двосторонніх відносин налічувала більше 70 підписаних і готових до підписання документів.

США були головним інвестором України. Складовими фінансово-економічної допомоги США була грантова допомога, кредити Ексімбанку, МВФ та Світового банку, гуманітарна допомога неурядових організацій; державним інструментом надання допомоги виступало Агентство міжнародного розвитку США, яке мало своє представництво у Києві. За його підтримки тисячі українських спеціалістів побували в США. Інтенсивним був і розвиток військово-політичних відносин, як на двосторонній основі, так і в рамках програми «Партнерство заради миру»; успішно розвивалося і співробітництво обох держав у освоєнні космосу. Українські ракети-носії отримали можливість використання у проекті міжнародного консорціуму «Морський старт». А в 1997 році український космонавт Л.Каденюк узяв участь у одному з польотів «Шатлу». Розвивалися весь цей час також і контакти вчених обох країн, навчальних закладів, діячів культури.

Важливе значення для України мав і розвиток *відносин з державами Центральної та Східної Європи*. Співробітництво з ними створює смугу стабільності навколо України, сприяє її утвердженню як впливової європейської держави. Становлення відносин з державами ЦСЄ, у зв'язку з різними історичними,

геополітичними, культурними тощо факторами, мало свої особливості. Цим державам, по-перше, доводиться вирішувати схожі соціально-економічні та політичні проблеми; по-друге, вони мали спільну зацікавленість у швидкому і повномасштабному підключенні до європейських інтеграційних процесів; і по-третє, Україна є важливим чинником східноєвропейського розвитку, що держави ЦСЄ розуміють.

Хоча те спільне, що було в історичному минулому країн даного регіону, як показало життя, може не тільки зближувати їх, а й створювати складності. Не завжди однаковими є їхні погляди на європейську інтеграцію, позначаються й відмінності в темпах та формах військово-політичного співробітництва тощо. Але це не відмінняє важливості відносин України з державами ЦСЄ. Наша держава розвиває як двосторонні стосунки, так і різні форми багатостороннього регіонального та субрегіонального співробітництва.

Найперше слід сказати про *відносини з Польщею* – українським стратегічним партнером. Перед Польщею встала проблема вироблення не просто нової позиції в «українському питанні», а стабільної, довгострокової стратегії щодо незалежної України. Для поляків це питання є дуже непростим. Тим більш показовим було те, що Польща першою уже 2 грудня 1991 р. визнала Україну. Дипломатичні відносини були встановлені 4 січня 1992 р. У тому ж році між державами був укладений Договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво, який став правовою основою українсько-польських відносин. Польща активно підтримала Україну на її шляху до європейських політичних і економічних структур. У транскордонному співробітництві обидві держави створили асоціацію «Карпатський євро регіон». Як член НАТО, Польща активно співпрацювала з Україною у військово-політичній сфері, зокрема в рамках програми «Партнерство заради миру». Велику роль відіграв особисто президент Польщі А.Квасневський у подіях в Україні під час «Помаранчевої революції» 2004 року, ставши одним з арбітрів в українському внутрішньополітичному конфлікті. То була за всі роки незалежності України вища точка в українсько-польських відносинах.

Належне місце серед зовнішньополітичних пріоритетів України займають її *стосунки з Румунією*. Україну Румунія визнала 8 січня 1992 р. Дипломатичні відносини були встановлені 1 лютого 1992 р. Але стосунки між державами склалися не просто. Радикальні політичні сили Румунії висловлювали територіальні претензії до України, тенденційно використовували деякі питання історичного минулого. Експлуатувалась теза про те, що українсько-румунські кордони не гарантовані міжнародними договорами і тому їх слід переглянути.

Усе це довгий час гальмувало підписання міждержавного договору України й Румунії. При обговоренні його тексту румунська сторона наполягала на засудженні таємного протоколу пакту «Молотова – Ріббентропа» та його наслідків, посиляючись при цьому на необхідність «морального виправлення» допущеної тоді «несправедливості» щодо Румунії. Вона відстоювала позицію, що Північна Буковина і Бессарабія були введені до складу СРСР унаслідок складання цього протоколу. Зі свого боку українська сторона наполягала, що Україна не мала відношення до складання цього документа, а тому не може відповідати за наслідки його втілення. Тоді Румунія, посиляючись на факт розпаду СРСР, в односторонньому порядку оголосила не чинним Договір про режим радянсько-румунського кордону від 1961 року. У позиції Румунії щодо України позитивні зрушення відбулись тільки після приходу до влади в Румунії Е.Константинеску. 2 червня 1997 р. у м. Констанца (Румунія) держави підписали Договір між собою, який став базовим політичним і юридичним документом у розвитку відносин України й Румунії.

Відносини з Чеською Республікою. Україну Чеська Республіка визнала 8 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини були встановлені 30 січня 1992 р. Україна й Чехія розвивають і міждержавні контакти, і співпрацюють у процесах регіонального інтеграційного зближення, в загальноєвропейських структурах. У цих стосунках маються певні особливості. Держави не мають спільного кордону. Позиція Чехії є скоріш європейською, ніж східноєвропейською. У 1999 році Чехія, як і Польща та Угорщина, стала членом НАТО. У зв'язку з цим східний напрямок геополітики Чехії певною мірою став для неї другорядним.

А ось Україна надавала стосункам із Чехією дуже важливого значення, адже геополітичне становище обох країн визначало наявність у них спільних інтересів у Європі, тому було важливим, щоб позиції цих держав щодо європейської безпеки, військово-політичних та економічних структур або збігались, або були близькими. У квітні 1995 р. президенти обох держав підписали Договір про дружні відносини та співробітництво. Практика засвідчила, що найдинамічніше розвивається співробітництво у сфері економічних відносин. Завдяки позиції Чехії й Словаччини, Україна стала в червні 1996 р. членом Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ). Між Україною і Чехією підписано низку важливих угод, які зробили ще активнішими економічні зв'язки між ними. На 2004 рік Україна за обсягом товарообігу з Чехією займала друге місце після РФ серед країн СНД та Балтії, а серед 226 країн, з якими Чеська Республіка мала торговельні зв'язки – 16-те місце.

Узагалі регіональна політика України все більш ставала одним з ключових елементів її європейської та євроатлантичної інтеграції. Тут були свої напрямки геополітики, в яких Україна має лідерство (ГУАМ, ОЧЕС та ін.), і їх треба було розвивати.

Україна відразу надала великого значення розбудові своїх стосунків з державами інших регіонів світу – *Азії, Африки, Латинської Америки*. Найперше інтерес України викликали держави, які грали важливу роль у світовій та регіональній політиці, мали високий рівень економічного розвитку й розташовані у стратегічно важливих для України регіонах. У цьому напрямку Україну насамперед цікавили *країни Близького і Середнього Сходу*, зокрема члени ОПЕК, «нові індустріальні країни» Азії. Дедалі більш різноплановими ставали відносини України з *Іраном*. Договірні-правова база стосунків з цією країною на початку 2001 року була найбільшою серед інших країн Близького та Середнього Сходу. Декларація про принципи дружнього співробітництва була підписана ще в 1992 році. Іран – одна з країн, в якій мають широкі можливості для українського експорту, зокрема обладнання для металургії, машинобудування, ПАЕК. Іран має потужні родовища нафти й газу – цієї стратегічної для України продукції.

Українські спеціалісти брали участь у побудові залізниці Туркменістан – Іран. Україна постачає в Іран промислову та сільськогосподарську продукцію. Іран брав участь в оплаті поставок в Україну туркменського газу.

Важливим напрямком зовнішньої політики України стала *Латинська Америка*. Вона охоплює 33 країни та 13 залежних території, де проживає 360 млн. людей. Першою з держав Західної півкулі, вже 5 грудня 1991 р. визнала Україну Аргентина. Ця країна, до речі, була єдиною державою регіону, яка в 1918 році визнала УНР. Але тільки в 1995 році було здійснено як візит президента Л.Кучми в цю державу, так і приїзд делегації ділових кіл з Аргентини. То був перший значний прорив латиноамериканського капіталу на інвестиційні ринки України. А 28–30 червня 1998 р. в Україну здійснив візит президент Аргентини К.Менем. Було підписано Договір про дружні відносини та співробітництво й Угоду про науково-технічне співробітництво. Україна й Аргентина спільно виступили ініціаторами розвитку зв'язків між Організацією Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) та Спільним ринком країн Південної Америки (МЕРКОСУР). Виникли спільні підприємства, зокрема з виробництва українських тракторів, установаження українського енергетичного обладнання. Перспективним стало і співробітництво в галузі космічних досліджень. Активізувався і культурний обмін. 26 серпня 1997 р. в Буенос-Айресі перебувала українська урядова делегація, яка взяла участь у святкуванні 100-річчя приїзду перших українських переселенців до Аргентини.

Важливе значення для України мав також розвиток відносин з *державами Азійсько-Тихоокеанського регіону*. Тут можна знайти потужні джерела інвестицій, сучасні технології. Найперше треба сказати про розвиток *українсько-китайських відносин*. Пріоритетною в стосунках із ним стала економічна сфера. Товарообіг між країнами зростає весь час, унаслідок чого Китай став другим після РФ торговельним партнером України. Під час візиту Л.Кучми до Китаю 3 – 8 грудня 1995 р. було підписано Декларацію про розвиток та поглиблення відносин дружби і співробітництва, низку інших важливих документів.

Відносини з Японією. Ця держава посідає особливе місце в сучасному світі, володіє найбільшими у світі золотовалютними запасами, найчисленнішою комп'ютерною мережею, вражаючими системами комунікацій, має стабільні й високі темпи зростання ВВП. Зростає й політична вага Японії в світі, її роль у світовій геополітиці. І слід сказати, що становлення українсько-японських стосунків проходило за складних умов чималої «конкуренції» за право потрапити в поле зору японських економічних та політичних інтересів. Посольство України в Токіо було відкрите в березні 1995 р. під час візиту Л.Кучми до цієї держави. Цей візит став політичним оформленням міждержавних відносин, мову голова держави вів переважно про економічну співпрацю, яка поступово стала взаємовигідною. Цікавість японських кіл викликала продукція дніпропетровського «Південмашу», Запорізького титаномагнієвого комбінату, Нікопольського заводу феросплавів, Одеського кабельного заводу.

4. Україна в міжнародних організаціях (ООН, Раді Європи, Європейському Союзі, ОБСЄ)

Україна в ООН

Протягом своєї історії як незалежної держави Україна, яка посіла місце УРСР як держава-засновниця ООН, змушена була звертатись до цієї організації по допомогу неодноразово. Ці звернення були пов'язані насамперед з питанням щодо Криму (1992 р.) і Севастополя (1993 р.). З 1992 року ООН здійснював запропоновану генеральним секретарем Б.Бутросом-Галі програму реорганізації ООН, в основу якої було покладено принцип *превентивної дипломатії*, тобто миротворчих зусиль міжнародного співтовариства запобіганню кризам. Авторство цієї ідеї належало міністру закордонних справ Швеції Маргарет Углас. Ідеї превентивних дій закладені і в ст. 7 Статуту ООН, яка присвячена питанню щодо дій у разі загрози миру, порушення миру, актів агресії.

Суть поняття *«превентивна дипломатія»* полягає у застосуванні будь-яких дій із запобігання виникненню, ескалації або поширенню конфліктів. Така дипломатія особливо ефективна під час потенційних конфліктів, тобто можливого зіткнення.

Основною формою превентивної дипломатії є дипломатичний діалог – переконання, консультації, переговори. З метою вирішення конфлікту сторони можуть звернутися до Міжнародного Суду. Генеральна асамблея ООН щодо превентивної дипломатії у час, що розглядається, ухвалила кілька резолюцій (1992 р., 1993 р., 1994 р.), з яких витікає, що «примус до миру можливий, коли інші засоби вичерпані». Цим постулатом керувалась ООН саме тоді, коли надала право НАТО застосувати силу під час югославської кризи.

Україна взяла активну участь у миротворчій діяльності ООН і стала значним контрибутором військ до операцій з підтримки миру (ОПМ). У 1994 році Верховна Рада України прийняла рішення про збільшення контингенту України в силах ООН з 600 до 1200 чол. За розмірами внесків до бюджету ООН Україна посідала 11 місце; ставка внеску її з огляду на економічне становище була знижена з 1,87 до 1,9% ВВП.

У недалекому минулому Україна заборгувала ООН 185 млн. дол. Ця цифра склалась унаслідок заборгованості колишнього СРСР, суму якої розділили між РФ, Україною й Білоруссю. Така висока сума боргу виникла через те, що СРСР показував значно завищену суму доходу радянських громадян – 2200 дол. на особу в рік. Українська дипломатія наполегливо працювала над обмеженням внеску України і цього вдалося досягти, коли Україну було об'явлено країною з перехідною економікою, що обумовило й зменшення внесків. У результаті внесок України до ООН на душу населення склав 86 центів на рік.

У 2003 році президент Л.Кучма вручив Генеральному секретарю ООН Кофі Аннуну розроблену на базі Декларації Тисячоліття аналітичну доповідь «Цілі Розвитку Тисячоліття: Україна». Цей документ було виконано в руслі того, що 189 країн (включаючи Україну) зобов'язались досягти у своєму розвитку.

Україна в Раді Європи

Про своє бажання приєднатися до Ради Європи Україна заявила 14 липня 1992 р., але відбулася ця подія тільки 9 листопада 1995 р. Україна стала 37-м членом РЄ. Цим було виправлено історичну деформацію й Україна повернулася до європейського напрямку свого розвитку, з якого її було вилучено більше трьох століть тому.

Для Європи ж це означало нову політичну ситуацію, зважаючи на розміри України, кількість населення та економічний і геополітичний потенціал. З усіма європейськими сусідами Україна уклала договори, в яких було закріплено відсутність територіальних претензій до нашої держави. Зросли також обсяги й якість стосунків з країнами інших регіонів – Азії, Близького Сходу, Америки. З появою незалежної України розпочався й новий етап у її стосунках зі світовою українською діаспорою. Важливе значення в консолідації українців, що проживають на різних континентах, відіграли I та II Всесвітні форуми українців, які відбулися в 1992 та 1997 рр. у Києві.

Україна і ЄС

У грудні 1991 року в м. Маастріхт (Нідерланди) були досягнуті домовленості щодо створення в Європі єдиного політичного й економічного простору під назвою *Європейський Союз (ЄС)*. Договір про ЄС передбачав створення економічного, валютного і політичного союзів, вільного інформаційного простору. Були створені: Суд європейських співтовариств, виконавчий орган – Європейська комісія. Кожна країна-учасниця має в Брюсселі своє постійне представництво і пропорційно чисельності населення має кількість голосів для голосування у Раді Міністрів ЄС. Усього в Раді 76 голосів; для прийняття рішень необхідно набрати 23 голоси. Було створено Європарламент (518 депутатів), секретаріат якого розташований у Страсбурзі (Франція).

ЄС установив з Україною особливі відносини. Угода про співробітництво і партнерство між Україною й ЄС була підписана 14 червня 1994 р. й ратифікована всіма країнами-членами ЄС. У грудні 1996 р. ЄС ухвалив план дій «ЄС – Україна», який охоплював широкий спектр проблем: підтримку демократичних та економічних реформ, розвиток громадянського суспільства, торгового та економічного співробітництва, участі України в європейській архітектурі безпеки, регіонального співробітництва, реформу енергетичного сектора та ін. Торгівельно-економічні зв'язки України з країнами-членами ЄС розширювалися з року в рік, але, доки наша держава не стане членом ЄС, вона буде відчувати антидемпінгові обмеження щодо металевих та сталеливар-

них виробів, продукції текстильної промисловості тощо. У період, що розглядається, Україна робила значні законодавчі кроки з метою вступити в СОТ, що дало б їй змогу активно просунутися на шляху до ЄС.

Україна й ОБСЄ

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) виросла з Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), яка існувала з моменту підписання главами держав і урядів у Гельсінкі Заключного Акту. На початку 1995 р. НБСЄ змінила свою назву на ОБСЄ. Організація має розгалужену сітку виконавчих органів. ОБСЄ працює дуже активно. Місія ОБСЄ мається в Україні, яка стала учасницею ОБСЄ 30 січня 1992 р., коли свій підпис під Гельсінкським Заклучним Актом поставив президент Л.Кравчук. Україна бере активну участь у обговоренні актуальних питань безпеки і співробітництва, а також є активним учасником миротворчих місій ОБСЄ,

5. Від багатовекторності до європейського вибору

В останні роки президентства Л.Кучми по багатьох напрямках зовнішньополітичної діяльності з'явилися ознаки стагнації чи навіть регресу. Так, у розпалі «касетного скандалу» координатор спільної зовнішньої й оборонної політики ЄС Х.Солана зазначав, що «Україна грається з демократичними принципами, але не грає за цими принципами». Вище керівництво України опинилось у міжнародній ізоляції. 22 листопада 2002 р. на пражському саміті НАТО президентів навіть розсадили за алфавітним принципом, аби тільки президент США Дж.Буш не опинився поряд з президентом України Л.Кучмою. Від України вимагали доказів того, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» до Іраку. В той час європейський комісар з питань розширення ЄС Г.Ферхойген порівнював можливість України стати членом ЄС із шансами Мексики перетворитися на ще один штат США.

Унаслідок «касетного скандалу» загальмувався процес євроінтеграції, ускладнилися стосунки з ПАРЄ, ЄС, США, НАТО, світовими фінансовими інституціями. Скоротилися або майже припинилися контакти на вищому рівні з

лідерами провідних західних країн (на тлі активізації стосунків з РФ), послабилося стратегічне партнерство з Польщею, значно зріс тиск на зовнішню політику України. Зокрема, Західна Європа відмовилася від літака АН-70 як базової машини для своєї транспортної авіації, у кількох західноєвропейських країнах тривали антидемпінгові процеси проти українських товарів, на ринках ЄС Україна продовжувала мати дискримінаційний статус, припинилося кредитування з боку МВФ, і водночас відчутно жорстокішою стала позиція РФ у питанні постачання та транспортування енергоносіїв територією України тощо.

Усе зазначене свідчило про вичерпання можливостей здійснення **«багатовекторної» політики**, вона почала сприйматися як непередбачуваність, непослідовність і навіть слабкість. Зовнішня політика України демонструвала тенденцію до втрати концептуальної стрункості, усе більше ставала ситуативною, спрямованою не стільки на перспективу, скільки на вирішення поточних питань. Вона все більше ставала заручницею кризових внутрішньополітичних процесів.

Водночас іракська проблема, що гостро постала в світі, стала не лише зовнішньополітичним, а й внутрішньополітичним випробуванням для України. 17 березня 2003 р. президент Л.Кучма направив до Верховної Ради постанову про відправку до Кувейту батальйону протихімічного захисту. Це коментувалось як самостійний крок в обхід Росії. У відповідь Кремль не підтримав ідею проведення в Україні референдуму з питання щодо пролонгації повноважень Л.Кучми.

Тим часом 26 травня 2003 р. Рада національної безпеки та оборони України рекомендувала направити 1500 українських миротворців до Іраку. Водночас «багатовекторність» української зовнішньої політики знайшла вираз у проекті участі України разом з РФ, Білоруссю та Казахстаном у Єдиному економічному просторі (ЄЕП). Парламентська більшість у Верховній Раді України 17 вересня 2003 р. підтримала рамкову угоду про ЄЕП. Угода щодо формалізації ЄЕП укладалась на невизначений термін. У свою чергу національно-демократична парламентська опозиція вважала, що проектом ЄЕП Росія намагається відродити так звану «ліберальну імперію».

Але власними незграбними діями в Керченській протоці в процесі побудови дамби поблищу острова Коса Тузла Кремль завдав суттєвого удару по цьому проєкту.

МЗС України 30 вересня 2003 р. направило ноту протесту МЗС Російської Федерації з приводу побудови цієї дамби. Але побудова її тривала, що змусило 14 жовтня 2003 р. уже Верховну Раду України прийняти заяву з приводу подій у Керченській протоці. Завдяки всьому цьому на практиці з'ясувалося, що гарантії недоторканності території України, надані їй у Будапешті в грудні 1994 року за відмову від радянської ядерної зброї, не варті папери, на якому вони були написані.

23 жовтня 2003 р., доки тривало спорудження росіянами дамби, Верховна Рада України пригрозила переглянути засади українсько-російського «стратегічного партнерства». Росія була стурбована можливістю появи в Азовському морі кораблів НАТО. Але так чи інакше, Україна знов показала свою повну беззахисність перед російською спеціальною інформаційною операцією, яка стала справжнім подарунком для антиросійських сил в Україні. Події навколо Тузли змінили суспільні настрої. Тим не менш, все одно соціологічні опитування свідчили про те, що Україна в сенсі геополітичних орієнтацій залишається розколотою навпіл (результати були майже 50/50).

Провідні кандидати на президентську посаду на виборах 2004 року демонстрували свої зовнішньополітичні симпатії опосередковано, натискаючи на стандартах життя та демократичних цінностях. В.Ющенко говорив про європейський вибір України, а кандидат, підтриманий владою, – В.Янукович полемічно зауважував, що «краще будувати Європу в себе, ніж їхати туди третім класом». Але терези громадської думки, як здавалося, хитнулися в бік *однозначного європейського вибору України*.

У цілому, слід відзначити, що історія вчить тому, що блискуча зовнішня політика не може реалізовуватися на тлі тьмяної внутрішньої політики. Адже за претензіями держави, які мають формалізувати національну могутність на між-

народній арені, повинен стояти раціональний розрахунок, зроблений на основі всіх наявних ресурсів та усвідомлення актуальних суспільних потреб. А ще треба вміти відшукати шанси реалізації своїх претензій, прекрасно розуміючи при тому, що ніхто в цьому світі ніколи не бажав ні втратити залежну від себе країну, ні надати шанси можливому новому конкуренту на світовій арені.

Тема 10

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У 2004–2010 РР.

План

1. Особливості формування нового зовнішньополітичного курсу України після Помаранчевої революції.
2. Західний вектор зовнішньої політики.
3. Східний вектор зовнішньої політики.
4. Перша та друга «газові війни» Російської Федерації проти України.

Ключові поняття: *Помаранчева революція, євроатлантична геополітична орієнтація, НАТО, ЄС, ПДЧ, євроазіатська геополітична орієнтація, СНД, Митний союз, ЄЕП, регіональне лідерство, СДВ, ГУАМ.*

1. Особливості формування нового зовнішньополітичного курсу після Помаранчевої революції

Поворотним моментом у зовнішній політиці України стали президентські вибори 2004 року, які переросли в Помаранчеву революцію. Після неї багатьом в Україні здавалося, що нарешті відбувся цивільний шлюб між українським націоналізмом і модерною демократією. Проте глобалізація в усіх своїх проявах поступово, але наполегливо розмиває націоналістичний дискурс. Тим не менш, слід констатувати, що зі зміною влади в Україні почався **новий період у розвитку зовнішньої політики Української держави.**

Передовсім зовнішня політика України була націлена на розв'язання стратегічних проблем, які фактично визначили зовнішньополітичні пріоритети України, а саме:

- забезпечення вступу до ЄС та НАТО;
- розвиток якісно нових відносин зі США та РФ;
- сприяння повноцінній інтеграції країни у світовий економічний простір.

Попередній курс на багатовекторність української зовнішньої політики визначено було подолати і зайняти чітку євро-

атлантичну позицію. Перед українською дипломатією було поставлене ключове завдання: адекватно представити Україну там, де існують очевидні політичні, економічні та гуманітарні інтереси держави та її громадян. Подальші кроки передбачали роботу зі спрощення пересування українців світом, ширшу присутність української культури у світовому цивілізаційному просторі, захист економічних інтересів країни і чіткий курс на європейську інтеграцію, насамперед на демократичні цінності та стандарти. Відповідні корективи були внесені до концептуальних підходів щодо вирішення проблем захисту українських національних інтересів усюди, де вони є.

Отже, головним зовнішньополітичним підсумком першого періоду президентства В.Ющенка (до вступу в дію змін до Конституції за «реформою О.Мороза» і парламентських виборів 2006 року) стала **прискорена переорієнтація зовнішньої політики України на євроатлантичні структури.**

Визначення зовнішньополітичних пріоритетів

Якщо на перших порах конкретизація новою владою зовнішньополітичних орієнтирів мала відносно притишений характер, то з літа 2005 року вона набула завершених форм з акцентом на необхідність нового зовнішньополітичного курсу. Опозиція до нової влади на цей час відсиджувалась мовчки, бо кожен з її представників боявся за власну подальшу долю. Нова влада не стала її душити, але вона й не відсікла її від джерел її фінансування. А чому? А тому, що сама намагалась ті джерела фінансування посісти. І то були джерела, що йшли передовсім з Російської Федерації.

Тож нова влада пішла контроверсійним шляхом. У якості ключових партнерів її представники називали США, РФ, ЄС, НАТО, Польщу, Литву і Грузію. З євроатлантичного напрямку тут фігурували всі ключові фігури, але без виказання щодо них будь-яких умов чи претензій. Щодо ж ключової фігури євразійського напрямку – Російської Федерації, то вона хоч і фігурувала в списку стратегічних партнерів, але політика України відносно неї була зорієнтована на загострення стосунків на всіх головних напрямках, включаючи постановку питання щодо доцільності участі України в СНД і затягування переговорів по ЄЕП. Не можна вважати таку поставу

України у відносинах з РФ неправильно – Україна давно мала б визначитися щодо своїх геополітичних пріоритетів і починати розмовляти з усіма своїми стратегічними партнерами мовою тільки власних національних інтересів. Але Україна цього весь час своєї незалежності не робила, чим розбестила і Росію – в часи Кучми, а з часів Ющенка, – уже і Європу та США.

РФ на таку різку зміну орієнтирів України відреагувала тим, що прийняла одностороннє рішення про виключення України з проекту ЄЕП. Це було, підкреслюємо, рішення одностороннє, але інші партнери РФ по ЄЕП його не опротестували, тож вони мовчки зі своїм приниженим становищем у тому ЄЕП погодилися.

Однак і відсутність будь-якої визначеності стосовно європейських перспектив України, більш того – пряма відмова ЄС надавати будь-які обіцянки щодо того, відразу ж проявилися і залишилися головним слабким місцем запропонованої новою українською владою зовнішньополітичної концепції. Не можна винуватити в цьому тільки ЄС, адже й нові українські високопосадовці тут теж не виказали великого розуму. Так, уже в січні 2005 року О.Рибачук, один з найближчих співробітників В.Ющенка, вочевидь, ще в стані ейфорії від перемоги, «пожартував» у бесіді з пресою: мовляв, «якщо нас не пустять у Європу, то ми влаштуємо «помаранчеву революцію» в Брюсселі». «Революції в Брюсселі» не вийшло, але натяк на «горючий матеріал», який мався, був дуже прозорим. «Старій Європі» ж тільки цього ще не вистачало. Тож новим українським державникам не достало мудрості зрозуміти просту істину: яким би ти не був революціонером, але, якщо вже переміг у своїй країні й вийшов на міжнародну арену, то – «рот на замок». Усі країни мають секрети своєї стратегії, але розповідати про них по всіх усядах почала чомусь тільки «помаранчева» Україна.

У своєму виступі на міжнародній конференції у Вільнюсі «Загальне бачення для загального сусідства» (04.05.2006 р.) В.Ющенко визначив становище України як країни, що все ще знаходиться у зоні невизначеності між Сходом і Заходом. Тоді ж він уперше назвав стратегічним пріоритетом державної політики України вступ до НАТО, чого він не робив

так однозначно раніше. Цим президент України фактично об'явив мету вступу до НАТО пріоритетною по відношенню до досить невизначеної перспективи вступу до ЄС.

2. Західний вектор зовнішньої політики

Відносини із США.

Головною метою україно-американських відносин, що її поставила перед собою нова українська влада, було відновлення стосунків стратегічного партнерства, втрачені після початку «касетного скандалу» навкруги президента Л.Кучми. При цьому адміністрація Білого дому зробила акцент на «прагненні України в НАТО» і на засіданні міністрів іноземних справ Альянсу у Вільнюсі (21.04.2005 р.) ініціювала посилений діалог з питань щодо вступу України в НАТО.

Важливий аспект переговорів передбачав початок «енергетичного діалогу» з реструктуризації і реформування енергетичного сектора України. Проте щодо вступу України до СТО (Світової торгівельної організації) позиція США ставилася в залежність від конкретних кроків українського уряду (зобов'язань терміново забезпечити прийняття законів і введення в дію нормативних актів, що стосувалися сільського господарства, промисловості, сфери послуг, захисту і забезпечення прав інтелектуальної власності). Адміністрація США обіцяла сприяти терміновому припиненню дії дискримінаційної поправки Джексона – Веніка відносно України. Наступні події підтвердили досить високий ступінь зацікавленості США ходом політичних процесів в Україні. Низка рішень, що стосувались відміни такої дії поправки Джексона-Веніка відносно України, визнання її країною з ринковою економікою і перепинення моніторингу стосовно порушень авторських прав, розглядались як суттєві заходи, що символізували підтримку української влади. Але тільки символізували.

Слід зазначити, що партнерство України і США у сфері енергетики вилилося не тільки в підписання в грудні 2005 року домовленості про будівництво схрону ядерних відходів за участю НАЕК «Енергоатом» і компанії «Холтек Інтернешнл». На початку 2006 року заступник міністра торгівлі США Д. Семпсон на зустрічі з прем'єр-міністром України

Ю.Єхануровим (відмітимо нерівнозначність представництва на цій зустрічі: з українського боку присутній прем'єр, а з американського – тільки заступник профільного міністра) висловився проти створення в Україні власного повного циклу ядерного виробництва. А на якій же підставі? А тільки тому, що в світі, начебто, і так є багато країн, які вже мають замкнутий ядерний цикл, що, мовляв, створює проблеми. Позиція цілком зрозуміла: нехай погине вся українська енергетика й енергетична незалежність України, аби тільки США не мали «додаткових проблем». Що ж, слід визнати, що знамените «ленінське танго»: крок вперед – два кроки назад, ніяк не пропало в тенетах історії разом з більшовизмом.

Курс на вступ до НАТО

До засідання Комісії Україна – НАТО 22 лютого 2006 р. В.Ющенко унікав заяв про перспективи членства України в НАТО. У ході ж цього засідання в його заявах проявилась чітка євроатлантична позиція. За його словами, Україна готова приєднатися до ПДЧ, але розпочне це через кілька років. Тим Ющенко показав, що буде тягти з цим питанням, а це означало, що він прагне підтримки з боку західних країн особисто його влади, і те, що не все так однозначно зі ставленням до «одновекторності» в самій Україні. Утім, Альянс гру Ющенко прийняв. Але про конкретні терміни членства мова не зайшла. Генеральний секретар НАТО Я. де Хооп Схеффер констатував, що НАТО підтримує і розділяє євроатлантичні прагнення України, але... Буде розвивати двосторонні відносини тільки на основі вже існуючого Плану дій.

Видно, що «помаранчевій» владі у питанні щодо НАТО і на початок 2006 року не вдалося просунутися далі, ніж того досяг у свій час Л.Кучма. Це означало, що їй гучно поаплодували на Заході, але нічого нового, ніж було Україною досягнуто до революції, запропоновано не було. Альянс зрозуміти можна: йому потрібен був надійний союзник, який сам вирішує свої проблеми. А новій українській владі, схоже, потрібен був союзник, який вирішував би за неї ті проблеми, які вона різким поворотом своєї геополітичної орієнтації тільки примножила. Так не буває в міжнародній політиці. І дива не сталося.

На початку 2005 року деякі посадові особи США зробили низку заяв щодо перспектив вступу України до НАТО. У них

домінував мотив, що рішення щодо вступу буде політичним і йому не повинні заважати такі питання, як присутність російської військово-морської бази на українській території. Було очевидно, що результатом рішення адміністрації США розпочати підготовку нової хвилі розширення НАТО в чорноморському субрегіоні, стало очікуване загострення американсько-російських відносин у боротьбі за ресурси.

Питання про терміни і перспективи вступу України до НАТО вперше постало на нараді міністрів країн-членів НАТО у Вільнюсі 20–24 квітня 2005 р. Але тоді позиція США не знайшла підтримки з боку країн Західної Європи. Питання вдалося узгодити лише з другої спроби, під час наради міністрів закордонних справ країн-членів НАТО в Софії 28–29 квітня 2006 р., з перспективою прийняття офіційного рішення в ході саміту НАТО в Ризі в листопаді 2006 року. Запропонована Україні й Грузії схема «Інтенсивного діалогу з НАТО» обґрунтовувалась як перехідний етап до повного членства. У цьому сенсі адміністрація США планувала приєднання України до ПДЧ напередодні саміту НАТО в Ризі, щоб завершити процес інтеграції України в НАТО до завершення терміну президентства Дж.Буша наприкінці 2008 року.

З кінця 2005 року підготовка українських владних структур до вступу в НАТО набула послідовного й системного характеру. Була створена національна система координації співробітництва України з НАТО і сформована Міжвідомча комісія з підготовки до вступу України в НАТО, яка мала статус консультативно-дорадчого органу при Президенті.

8 квітня 2006 р. В.Ющенко указом затвердив «Цільовий план Україна–НАТО на 2006-й рік». У ньому були передбачені заходи, які б забезпечували незворотність зовнішньополітичного курсу України, включно з участю представників НАТО в уточненні й оновленні концепції зовнішньої політики та політики в галузі національної безпеки України, підготовку державних службовців до виконання прийнятої НАТО системи секретності, облаштування українсько-російського та українсько-білоруського кордонів, продовження торговельних обмежень відносно Придністров'я тощо. Передбачалося також посилити роль України у врегулюванні абхазького конфлікту і був виказаний намір завершити у 2006 році пере-

говори з Румунією з питання делімітації континентального шельфу (у районі о. Зміїний) та виключних економічних зон у Чорному морі.

У 2006 році офіційна позиція НАТО відносно України теж характеризувалася значно більшою визначеністю. Уже 9 січня 2006 р. Генеральний секретар НАТО Я.де Хооп Схеффер чітко фіксував Україну серед країн, що можуть ввійти у наступну хвилю розширення НАТО у 2008 році. При цьому він виключав можливість впливу на питання щодо членства України в Альянсі будь-яких сторонніх чинників, у тому числі й конфліктів між РФ і Україною в питаннях поставок газу. Але позиція Російської Федерації все ж таки була «порушником спокою» керівництва Альянсу. Не випадково керівник відділу секретаріату НАТО зі співробітництва з РФ і Україною П.Фрітч, виступаючи в Москві 17 травня 2006 р., заявив, що в НАТО «немає жодних планів щодо розміщення збройних сил на території України».

Отже, незважаючи на значні перспективи вступу України в НАТО в цей період, ставка на форсоване членство в Альянсі на тлі конфронтації стосунків з РФ проявилась як така, що всі тяготи її реалізації, в тому числі економічні, Україна повинна була нести на своїх плечах сама, Захід при цьому їй зовсім не збирався ні в чому допомагати. Але і сама перспектива членства України в НАТО виявилась на ділі дуже примарною.

Стосунки з Європейським Союзом

Європейська інтеграція України витоково розглядалась як основа нового зовнішньополітичного курсу «помаранчевої» України. І якраз на цьому напрямку успіхи на ділі виявились найбільш скромними.

Передбачалось, що в значній мірі емоційна підтримка європейського вибору України з боку депутатів Європарламенту (висловлена в резолюції від 13.01.2005 р.) дозволить у 2006–2007 рр. доповнити створений і затверджений до цього «План дій Україна – ЄС» конкретними зобов'язаннями щодо асоційованого членства України в ЄС. Для цього передбачалося розповсюдити на Україну дію статті 49 Амстердамського договору, яка містила в собі критерії вступу до ЄС. Але відразу виявилось, що у нових українських владних структур

не було єдності відносно можливих термінів подачі заяви на членство. Називалися терміни від кількох тижнів до кількох років. Це викликало занепокоєння функціонерів Єврокомісії. У результаті комісаром з питань зовнішньої політики ЄС Б.Феррерою-Вальднер у Києві (17.02.2005 р.) було заявлено про неможливість внесення коректив у вже існуючий і затверджений проект «Плану дій Україна – ЄС» (тобто той, який Україна мала ще за Кучми). Країни ЄС явно почали вести свою гру в цьому питанні й «штурмом емоцій» щодо Помаранчевої революції переграти їх українській владі не вдалося. Стара і досвідчена Європа з Україною почала використовувати свою стару й історично випробовану тактику – затягування переговорів з метою перевірки нервів і дієспроможності влади країни. На жаль, ні президент Ющенко, ні міністр закордонних справ Тарасюк, ні тодішній перший віце-прем'єр з питань євроінтеграції Рибачук як наче й не почули цих нових ноток у позиції керівництва ЄС, продовжуючи твердити, що переговори про вступ України до ЄС можуть завершитися до 2007 року.

І тоді в дію вступили Польща і Німеччина – країни, для яких «російський чинник» європейської геополітики завжди мав, має і буде мати завжди дуже значне звучання. 21 березня 2005 р. до Києва прибули міністри іноземних справ цих країн, головною метою яких було переконання українського керівництва відмовитися від ідеї подачі заявки на вступ до ЄС. І тут, на нашу думку, треба було українській владі зрозуміти, що НАТО і ЄС – це далеко не одне й те ж, а тому вступ України до НАТО за певних умов міг не тільки не підвищити, а навпаки знизити рівень безпеки в Європі й негативно позначитися на економічному розвитку. А це Європі ніколи не було потрібно.

Зараз ще неможливо сказати, чи виникав реально в той час перед Україною вибір: або НАТО (орієнтир на США), або ЄС (орієнтир на провідні країни Європи, почасти опозиційні до політики США у світі), але його можна припустити. І державний Київ, схоже, тоді зробив вибір на користь НАТО. Принаймні той факт, що в офіційних коментарях в якості орієнтовної дати вступу України в ЄС став усе більше фігурувати аж 2016 рік, дає до такого висновку певні

підстави. Усі інші можливі дати, що фігурували в тих чи інших заявах представників української влади, на цьому тлі можна вже до уваги й не брати. То було намагання «втримати обличчя». У результаті Україну просто поставили у фарватер геополітики Європи.

Про це свідчить той факт, що в березні 2005 року Б.Тарасюк повідомив про намір МЗС України – у порядку підтримки єдиної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС, усього-на-всього тільки приєднуватися до заяв Ради ЄС з питань зовнішньої політики і прав людини. Тож Київ відтепер змушений був підтримувати рішення, в обговоренні яких не міг брати участі.

І успіхи в переговорах з економічних питань теж були скромними. Наприкінці 2005 – початку 2006 рр. ЄС і США визнали за Україною статус держави з ринковою економікою, але в коментарях західних політиків зазначалось, що це рішення мало політичний характер, бо, за їх словами, для повної відповідності ринковим умовам Україні треба провести не тільки суттєву корекцію законодавства, а й легалізацію тіньової економіки. Прикметно, що цього не вимагалось від таких країн, як Мексика чи Туреччина. Про що це свідчило? А про те, що до України застосовувались такі умови, яких вона об'єктивно на той час не могла виконати. А це про що свідчило? Тільки про те, що ніхто в світі не бажав сваритись із Росією, яка мала свій стратегічний інтерес щодо України.

У якості одного зі стратегічних завдань української влади в цей час залишалось завдання вступу України до СТО, що стало реальним після підписання двосторонніх протоколів про взаємний доступ на ринки товарів і послуг із США та Австралією. Ставлячи серед зовнішньополітичних пріоритетів питання щодо укладання нової угоди з ЄС на перше місце, Київ убачав наступним за важливістю створення зони вільної торгівлі з ЄС, переговори про що повинні були розпочатися після вступу України у СТО і підписання угоди про спрощення візового режиму. Вимоги наближення України до стандартів ЄС, що стосувалися промисловості, стандартизації, санітарного контролю тощо, безумовно були в інтересах країни – у довготерміновій перспективі, але на перших порах введення в Україні європейських нормативів могло

вказати дуже стримуючий вплив на ріст її економіки. Процедура виконання «Плану дій Україна – ЄС» передбачала суттєві елементи зовнішнього контролю за Україною, що не було однозначно негативним явищем за умов існування у ній кланово-корпоративної системи, але не давало українській стороні адекватних економічних переваг.

Україна для ЄС все більш проявлялась як зона напівпериферії, і такий її статус був вигідним ЄС з точки зору його економічних інтересів, але він цілком був невигідним Україні. Європейській економіці виявилось вигідним існування широкої і відносно розвинутої зони напівпериферії, що постачала б ЄС ресурси та робочу силу і виступала б споживачем товарів європейського виробництва. І подолати такий статус країні, яка в нього потрапила, було б дуже складно. Тож не випадково, що суттєві економічні й гуманітарні поступки з боку України, зокрема, такі, як зниження ставок мита і повна відміна віз для громадян ЄС, США, Канади, та Японії, ніяк не супроводжувалися лібералізацією візового режиму з країнами ЄС. А з виникненням у Центральній Європі Шенгенської зони було відмінено і ті двосторонні угоди, які до тих пір передбачали спрощену процедуру для громадян України.

У самому ЄС існують причини того, чому Єврокомісія негативно ставиться до розширення ЄС, які мають як економічний, так і організаційний характер. Зовнішня політика ЄС, на відміну від політики США, не являє собою якогось цілісного явища. ЄС тільки намагається випрацювати щось схоже на загальну зовнішню політику, але весь час стикається з серйозною протидією окремих держав, які не бажають поступатися суверенітетом у такій важливій сфері. Тому дослідники вважають за можливе вести мову не про єдину, а про три зовнішні політики Євросоюзу:

- загальну політику; що здійснюється від імені союзних структур;
- політику «старої Європи» (насамперед Німеччини та Франції);
- політику «нової Європи» (насамперед Польщі і країн Балтії).

Стало ясно, що питання прийняття України до ЄС було відсунуто ним у далекий кут. Важливим був і такий аспект

проблеми, як ставлення ЄС до намірів України вступити в НАТО. Ні сам ЄС, ні його провідні члени ніколи не висловлювалися публічно на користь цього, що виглядає цілком природно при врахуванні таких факторів:

- прохолодних відносин між ЄС і НАТО;
- бажання ряду європейських країн створити оборонні структури поза НАТО, в межах ЄС;
- небажання Німеччини і Франції викликати роздратування Москви;
- суджень багатьох європейських політиків про те, що з урахуванням нової загрози – ісламського тероризму – НАТО є сенс розширювати насамперед у балканському напрямку (тобто Європа виказувала явне бажання захищати тільки свої території).

Прямі висловлювання на підтримку членства України в НАТО були притаманні лідерам Східної Європи, особливо Польщі та балтійських країн, але і вони напряму не вказували, що входження в НАТО полегшить Україні вступ до ЄС. Що ж стосується заявки на регіональне лідерство, то ЄС підтримував активізацію Україною тиску на Придністров'я. Утім, коли мова заходила про регіональні проблеми більш масштабні, ніж урегулювання придністровського конфлікту, то українські ініціативи зустрічали або мовчанку, або навіть протидію ЄС. Мовчанкою, зокрема, була зустрінена формалізація ГУАМ, у той час, як щодо ЄЕП і Шанхайської організації співробітництва (де лідерство мала РФ) з боку ЄС було висловлено позитивне ставлення. Тобто для країн ЄС, що б не робили ті країни, які не є їхніми безпосередніми сусідами, все буде нормально. Але як тільки Україна щось хоче зробити для себе – у відповідь холод і мовчанка, бо все виявляється «не так».

Більш того, уявляється вірогідним, що саме протидія ЄС, нехай і не висловлена публічно, перепинила і розширення ГУАМ, і призвела до провалу важливої ініціативи України з просунення демократії, яка вилілась в ініціативу створення **Співтовариства демократичного вибору (СДВ)**. Президенти України і Грузії заявили про це в серпні 2005 року, а 2 грудня 2005 р. у Києві пройшов Форум СДВ. Він відбувся наступного дня після Київського саміту «Україна – ЄС» з наміром,

що лідери країн ЄС залишаться і на цей захід. Але лідери ЄС виїхали. Тим не менш, у Форумі взяли участь президенти дев'яти країн.

Головний офіційний намір полягав у створення спілки демократій Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону. Усі документи цього Форуму, попри всю його видиму антиросійську спрямованість, були витримані в обережному тоні. Як би не оцінювали аналітики причини цього явища, воно свідчило про прохід тверезих оцінок з боку української дипломатії в міжнародні відносини. Проте, оскільки Форум проходив на тлі жорсткої газової полеміки України з РФ та внутрішньоукраїнської бюджетної кризи (яка в такому ракурсі виглядала супутньою загостренню стосунків з РФ), то цей захід виявився далеко не таким ефективним, як це, напевне, очікувалось українською владою.

Ціну ж, яку Україні прийдеться платити за цей «демократичний вибір», продемонструвала заява В.Путіна, що не забарилася. Уже через тиждень після Київського саміту президент РФ заявив, що підтримує позицію Газпрому відносно трикратного підвищення ціни на газ для України (до \$ 160 за 1 тис. куб. м, причому, як виявиться згодом, це було далеко не порогом російських апетитів), бо Україна, як він заявив, цілком спроможна платити «ринкову ціну» за газ. Про газові війни РФ проти України ми будемо говорити окремо нижче, зараз же зазначимо, що та ж Європа не схотіла побачити в таких заявах Путіна новітні форми імперського тиску, і насамперед – те, що цьому тиску була піддана Україна саме за її «європейський і демократичний вибір».

У чому ж була причина такої постави ЄС? А насамперед у тому, що реалізація будь-яких нових геополітичних починань за участі будь-кого з нових членів чи кандидатів для ЄС була абсолютно неприйнятною, бо це вело до інституціоналізації розділу Європи на «стару» і «нову». А оце вже ми маємо перед собою **потенціал України:** вона здатна геополітично розвалити континент, і ця її потенційна здатність «старою» Європою прекрасно усвідомлюється і вона тисне на «нову» Європу, щоб не дати тій відірватися. Тож не буде перебільшенням висновок, що будь-які ініціативи Києва і Тбілісі в напрямку створення нових міждержавних структур, які могли б

реально допомогти їм у економічній і геополітичній площині, навіть за умови їхньої підтримки з боку США (яка не є абсолютно визначеною), стануть мертвонародженим дитям насамперед через протидію ЄС, який не хоче мати проблем перш за все у собі самому.

Отже, не випадковим було те, що ЄС, навіть висловлюючись за входження України до СТО чи витримуючи нейтралітет щодо її спроб створити СДВ, не тільки після цього не захистив її від торгівельних війн з боку РФ, а ще й додав своєї. Так, хоча у 2005 році ЄС і пішов на відміну багатьох обмежень українського експорту текстилю й металопродукції, але вже на початку 2006 року сам увів демпінгові мита на українські труби. Як бачимо, Україна, з точки зору ЄС, повинна була все робити для ЄС, навіть не маючи від нього ніяких гарантій швидкого набуття членства, і нічого – для себе самої.

Навіть у такому одночасно політичному й економічному питанні, як газовий конфлікт Росії й України, Європа проявила себе дуже специфічно. На словах невдоволення російським тиском на Україну з боку як староевропейських, так і новоевропейських країн було не менш різким, ніж невдоволення американських офіційних осіб. Але, на відміну від США, європейці ніяк не збиралися застосувати в даному конфлікті свої впливи, а навпаки, постійно підкреслювали, що ця проблема повинна вирішуватися Москвою і Києвом тільки на двосторонній основі. Дуже зручно. Адже завдяки «ресурсним сваркам» Москви й Києва преференції набувають ті чи інші країни Європи. Зокрема, Німеччина, якій Москва обіцяла, що зробить її «розподільником» газу в Європі замість України. Щоправда, вона, використавши максимально всі позитиви від підтримки її з боку Німеччини на європейському міжнародному просторі при побудові альтернативних газопроводів, урешті-решт «кинула» таки її, пообіцявши зробити в цьому ставку на Сербію. Але Німеччину, схоже, це нічому не навчило. Що ж, якщо Європу нічому не навчила сама її Величність Історія, то нічого й дивного.

Що ж стосується інтересу ЄС до ресурсної бази держав Центральної і Південно-Східної Азії, то транзитна роль України, безумовно, надає Києву суттєві вигоди, але не може стати чинником, який би гарантував інтеграційні перспективи.

У 2008 році українська влада стала шукати шляхи прориву на своєму західному напрямку геополітики. 18 січня міністр іноземних справ України В.Огризко під час зустрічі у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі вручив генеральному секретарю лист, підписаний президентом В.Ющенком, прем'єр-міністром Ю.Тимошенко та спікером А.Яценюком, про прагнення України приєднатися до ПДЧ на саміті в Бухаресті в квітні 2008 року. Зміст цього листа не був доведений ні до Кабінету міністрів, ні до депутатів Верховної Ради. Громадська думка України у питання про вступ до НАТО була розколота. І це дало можливість фракціям комуністів і регіоналів спочатку виступити з різкою критикою авторів листа, а потім і заблокувати трибуну парламенту на два місяці. Криза була подолана тільки тоді, коли парламент ухвалив варіант постанови, поданий партією регіонів, в якому вказувалося, що рішення про вступ України до НАТО «приймається за результатами референдуму, що може бути проведений за народною ініціативою».

3. Східний вектор зовнішньої політики

Відносини з Російською Федерацією

Уже з перших днів свого президентства В.Ющенко почав розглядати тематику українсько-російських відносин під кутом зору європейського вибору. У першій своїй «європейській промові» на сесії ПАРЕ (25.02.2005 р.) він підкреслив, що «в Європі Україну чекають не з двома валізами українсько-російських проблем, а з гармонічними відносинами між нашими країнами». Тому його перший символічний візит до Москви можна розглядати як прагнення стабілізувати тили і підкреслити важливість України у питанні забезпечення поставок газу й нафти, причому в перспективі не тільки російських. Адже у Страсбурзі В.Ющенко відкинув можливість діяльності українсько-російського газового консорціуму без участі третьої, європейської сторони. Продовження відносин стратегічного партнерства декларувались, було прийняте рішення про створення двосторонньої Міждержавної комісії Ющенко – Путін, але було видно, що українсько-російські відносини суттєво погіршилися. Про це свідчило те, що були

заморожені міжурядові консультації. Уряди Тимошенко та Єханурова (2005 – 2006 рр.) взагалі згорнули діяльність міжурядових комісій з економічного співробітництва з країнами СНД – подібні засідання проводилися лише з урядовими делегаціями Грузії, Казахстану та Молдови.

Сам Ющенко уникав публічних заяв, які могли б спровокувати конфлікти з РФ, але МЗС на чолі з Тарасюком посів жорстку позицію, і це мало наслідки, адже вже в серпні 2006 року участь України у формуванні Єдиного економічного простору (ЄЕП) з РФ, Казахстаном і Білоруссю було заблоковано. Були згорнуті й інші проекти, включаючи українсько-російський газотранспортний консорціум, який проектував прокладку нового газопроводу (від кордонів Казахстану до Ужгорода).

Російська владна еліта ревниво сприйняла спроби України після Помаранчевої революції вперше з часу здобуття країною незалежності грати роль альтернативного щодо Росії регіонального лідера, виразом чого були, зокрема, слова Ющенко про те, що одним із ключових завдань України є прагнення до створення в регіоні від Вітебська до Баку зони стабільності – *осі країн, які намагаються відповідати європейським нормам і стандартам*. У відповідь російсько-українські взаємовідносини опинилися на найнижчому рівні, якого не було з часу підписання Договору про дружбу і співробітництво від 31 травня 1997 р. Було ясно, що Кремль сильно роздратувався від зміни зовнішньополітичного курсу новою владою України, який став спрямованим на пошук власних напрямків участі в європейській геополітиці шляхом відмови від асиметричних стосунків з Росією. Проявами цього курсу стали:

- фактична відмова України від втілення російського сценарію створення ЄЕП;
- демонстративна підтримка нового керівництва Грузії;
- висока посередницька активність української влади у врегулюванні придністровського конфлікту за євроатлантичним сценарієм;
- заява президента В.Ющенко про готовність країни приєднатися до ПДЧ, а згодом і реальні кроки 2007 року всіх гілок влади щодо ПДЧ;
- створення СДВ;

– ширше запровадження української мови як засобу звуження російського інформаційного впливу.

Усе це стало на перешкоді ефективній реалізації російського курсу на регіональне домінування тільки Росії. Тож не випадковим було те, що Путін на початку 2006 року різко заявив, що «фінансування Росією євроатлантичного вибору України є нонсенсом». І це – на тлі того, що ще в листопаді 2005 року Україна висловлювала готовність підписати 20 із 29 установчих угод по ЄЕП. Напруга зростала і в міру загострення українсько-російської конкуренції відносно вступу до СОТ. Наприкінці 2005 року в Гонконгу США фактично «продавили» попереднє рішення про синхронізацію вступу України і Російської Федерації до СОТ. Це могло дозволити уникнути широкомасштабної українсько-російської торгівельної війни з негативними наслідками для обох сторін. Широкомасштабної не сталося, але були локальні – м'ясні, молочні, сирні, масляні тощо. Проте Україні вдасться навесні 2008 року вступити до СОТ, а РФ залишилася при цьому в стороні.

Керівництву «Газпрому» у кошмарах марилося ситуація, коли стратегічний газопровід у Європу, що проходить українською територією, опиниться «під контролем НАТО». Тому в Москві визріла ідея створення газотранспортного консорціуму, реалізація якої видавалася Кремлю комерційною гарантією російських інтересів. Слід мати на увазі, що «Газпром» перетворювався на міжнародну транснаціональну корпорацію, тож Україні вже доводилося мати справу ні з чим іншим, як з «акулами» глобального бізнесу, російська частина якого є ще й надзвичайно агресивно-експансіоністською. Причому, попри слушні заяви щодо стратегічного значення газопроводів для України, вона одноосібно не мала достатніх ресурсів для адекватного обслуговування їхньої інфраструктури. А вже навіть початок будівництва альтернативної газотранспортної мережі в обхід України негативно позначився на іноземних інвестиціях у модернізацію української газотранспортної системи.

Зайшли в глухий кут і переговори України і РФ про розподіл азовсько-керченської протоки. Сторони не погодили точки стику між Азовським морем і Керченською протокою, між нею і Чорним морем, з яких, власне, і мало починатися

розмежування. РФ ще й заперечила існування за часів СРСР адміністративного кордону в Керченській протоці. Навіть «дипломатія без краваток», яка ще донедавна була дієвим засобом залагодження проблем, які завжди існували між Києвом і Москвою, залишилась у минулому. Створена у травні 2005 року міждержавна комісія з питань співробітництва Ющенко – Путін так і не ухвалила жодного стратегічного рішення.

Однією з головних проблем відносин з РФ, який у цей час був підданий корекції, було перебування частини Чорноморського Флоту в Криму. З весни 2005 року Україна почала висувати вимоги уточнення і перегляду угод щодо статусу та умов його перебування, забезпечення відповідності функціонування російської військово-морської бази законодавству України, посилення контролю за діяльністю російських військових. Згодом цей перелік було доповнено вимогою проведення інвентаризації майна ЧФ у Криму і заявлено про необхідність підвищення на ринковій основі орендної плати за об'єкти, що використовувалися російським флотом. Вимоги були прагматичними і виправданими, але вони роздратували російське керівництво, яке звикло, що попереднім українським керівникам не могло й наснитися бажання зачепити тему перебування російської військово-морської бази в Криму. І РФ тут же натиснула на «газову гашетку». Путін на переговорах у Туркменістані сказав, що тільки газовий конфлікт дасть змогу «позбутися помаранчевих у керівництві України».

Все було ясно. Але Україна не відступила ні на крок, більш того ще й розширила спектр претензій до Росії. Були підняті питання щодо територіального розмежування в Азово-Керченській акваторії, загострилася ситуація в Придністров'ї, було натиснуто на «болючу точку» – тему розподілу закордонної власності колишнього СРСР тощо.

У цей момент російське керівництво вже прямо показало, що його найбільше дратують саме плани вступу України до НАТО, зокрема, розмови про можливість розміщення авіації НАТО на колишньому аеродромі стратегічної авіації в Ніжині. З Москви зазвучало, що Україна порушує умови Договору про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 року, який у випадку конфлікту між РФ і третіми країнами передбачав

позицію нейтралітету з боку України. Усе це викликало занепокоєння з боку політичних і ділових кіл країн Західної Європи, адже це загрозувало стабільності відносин між ЄС та РФ. Але є підстави вважати, що жорсткий курс у відносинах з РФ був основним мотиваційним фактором форсованого вступу України до НАТО. І до цього теж Брюссель поставився негативно, розцінюючи це як перспективу початку нових масштабних геополітичних ігор і конфліктів, що її нав'язувала адміністрація США.

Загострення українсько-російських відносин продовжувалося і після парламентських виборів в Україні у березні 2006 року, супроводжуючись погрозами і торгівельними обмеженнями з боку російського уряду. Це не приносило позитивів обом країнам, але й проблеми, які загострилися в ході конфлікту між Україною і РФ, були такими, що рано чи пізно все одно б вибухнуло. Адже якщо Україна бажала стати дійсно незалежною європейською державою, вона не могла далі мовчки приймати всі умови, які їй нав'язувала російська сторона. Щоправда, одночасно їй треба було так же різко реагувати на спроби такого ж диктату з боку адміністрації США, і насамперед – щодо НАТО, щоб не потрапити в не меншу залежність. Для такої цілком гідної постави України в світі їй, перш за все, треба було мати гідну і не корумповану владу, щоб ніхто не міг закинути українському керівництву, що воно провокує конфлікти з Росією тільки задля задоволення економічних інтересів власних сімейств та кланів. Але якраз цього Україна і не мала. Парламентські вибори 2006 року чітко продемонстрували тісне зрощення у ній влади і бізнесу. За таких умов ніхто не зміг би взяти на себе сміливість однозначно твердити, що всі конфлікти з РФ точилися виключно в інтересах держави, а не за те, щоб та чи інша владна сім'я «сіла на трубу» нафти чи газу.

Загострення стосунків з РФ вилилось у травні 2006 року в те, що представники уряду і секретаріату президента підтримали висловлені грузинським керівництвом заяви про можливий вихід цієї країни з СНД. Заяви про безперспективність СНД були зроблені деякими українськими посадовими особами, що не могло бути випадковим.

*Співдружність демократичного вибору
й активізація ГУАМ*

Одним із важливих елементів зовнішньополітичного курсу української «помаранчевої» влади було декларування тези про **регіональне лідерство України**. Це – претензія дуже цікава, але для забезпечення статусу держави як домінуючої країни в межах регіону, потрібен ряд факторів, які забезпечували б зацікавленість інших країн і їх готовність об'єднати зусилля задля рішення низки загальних завдань. Що ж стосується євроатлантичного простору, то наявність тут системи багатосторонніх інститутів виключає можливість виникнення альтернативних центрів сили і впливів. Усі ніші тут зайняті й ніхто не радіє появі нового конкурента. Існування у межах «бінарної» євроатлантичної системи двох центрів прийняття рішень (США і ЄС) створило таку систему відносин, у якій США і франко-німецький тандем конкурують у процесі формування загальних підходів, а Великобританія є зв'язуючою ланкою між ними (принаймні так було до виходу Великобританії з ЄС у 2016 році (Brexit)). Як буде відтепер, ще складно сказати).

Створений за ініціативою України і Грузії регіональний політичний форум СДВ був регіональною проекцією глобального Співтовариства демократій, створеного в кінці 1990-х рр. При створенні СДВ його ініціатори передбачали його прив'язку до Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону. Відповідно, цілі співтовариства передбачали політико-ідеологічні впливи на РФ, Білорусь та інші пострадянські країни. У цьому сенсі, оскільки СДВ не передбачало створення структурних і організаційних елементів, сама організація ГУУАМ (як вона називалась до 2005 р.) повинна була стати механізмом реалізації нової політики в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Дехто з політологів неодноразово виказував думку, що в свій час ГУУАМ була створена як певна альтернатива СНД, і саме тому, що це було невигідно РФ, вона і не розвивалась. Ми вище зазначали, що не тільки протидія Росії, а й протидія з боку ЄС, стали причиною гальмування розвитку цієї організації. Після саміту в Києві скептицизм щодо неї не зник. Навряд чи потужності ГУУАМ були такими, щоб їх вистачило б, аби перевершити енергетичні потужності СНД. Тож актив-

ність голів держав-членів цієї організації розглядалась аналітиками більше як політичний крок, ніж як просування до створення реальної альтернативи СНД. Однак ініціатори активізації ГУУАМ продовжували наполягати на необхідності подальшого розвитку цієї організації. Проте і противники не гаяли часу. Тому надання цій організації на саміті в Кишиневі (22.04.2005 р.) більш вираженої політико-ідеологічної спрямованості призвело до виходу Узбекистану з її складу. Так виникла вже не ГУУАМ, а ГУАМ.

У червні 2006 року президент Ющенко взяв участь у роботі з реорганізації цієї структури. Віднині її пропонувалося називати по-іншому, а саме – «Організація за демократію і економічний розвиток». По результатах засідання було підписано протокол про створення зони вільної торгівлі між Україною, Молдовою, Грузією та Азербайджаном. Головою нової міжнародної організації став В.Ющенко. Постійно діючий Секретаріат ГУАМ мав діяти в Києві. Саме енергетична залежність від РФ була головною економічною причиною активізації дій Києва навколо ГУАМ. Азербайджан володів унікальними родовищами нафти, Україна – унікальними можливостями транзиту. Ці зусилля, як наголосив Ющенко, треба об'єднати. Про те, що Азербайджан планує «вивести свою енергетичну політику з регіонального масштабу на глобальний», у чому планує співпрацювати з країнами ГУАМ, – сказав на саміті І.Алієв.

Однак, оскільки в найближчій перспективі консолідація зусиль членів ГУАМ навколо використання нафтопровідного коридору Баку – Супса – Одеса – Броди не уявлялася можливою, адже для цього не було вільної нафти, єдиним перспективним напрямком діяльності організації була геополітична активність. А конкретно – витіснення російського впливу з Придністров'я, Абхазії та Південної Осетії, що мало б являти собою певні попередні кроки перед вступом України і Грузії в НАТО.

4. Перша та друга «газові війни» Російської Федерації проти України

Сьогодні вже не викликає сумнівів твердження сучасної політичної науки, що війни ХХІ століття будуть війнами за

ресурси. Вони будуть точитися в різних формах і виникати відносно різних ресурсів, але енергетичні будуть у площині майбутніх протистоянь держав і міждержавних об'єднань головними. «Тихі» війни теж мають свій арсенал засобів ураження і економічні засоби в цьому арсеналі теж займають своє місце. Економічні війни взагалі є притаманними капіталістичному засобу виробництва, і пострадянські країни, взявши курс на капіталізацію своєї економіки теж стали їхніми учасниками, але хтось у якості «держави-агресора», а хтось – «держави-жертви». Зважаючи на те, як Україна весь період своєї незалежності раз-по-раз утрачала ті свої потенційні можливості, які мала напередодні розвалу СРСР, можна твердити що вона відразу потрапила в розряд «держави-жертви», і навіть політика сильного президента Л. Кучми не вирвала її з цього її стану.

Російська Федерація ж, застерігши тільки за самою собою право на значну частку енергетичного потенціалу колишнього СРСР та його інфраструктуру, відразу ж повела боротьбу за те, щоб не потрапити в розряд «держав-жертв», і мала в цьому відношенні реальні перспективи як колишня імперія. Розвалюючись же, будь-яка імперія спочатку рве своїх сателітів. Так зробила і РФ, яка спочатку перевела на світові ціни за свої енергоносії країни колишнього «соціалістичного табору». Ті дуже болісно пережили цей період, але вистояли, пристосували свої економіки до цього і привчили своїх громадян до такого енергетичного режиму. А потім почали якомога далі відходити від Росії, вступаючи в ЄС та НАТО, щоб мати нові можливості захисту своєї незалежності. Приблизно одночасно з цим процесом РФ почала робити те ж саме відносно прибалтійських країн, бо, вочевидь, ніколи і не розглядала їх однозначно «своїми». Ці країни, теж переживши важкий період пристосування до нових цін на російські енергоносії, врешті решт призвичаїлись до нових умов і також якнайскоріше почати тягти якнайдалі від Росії.

А потім настала черга решти колишніх республік СРСР, які розглядались Москвою як провінції. Але мусульманські країни колишнього СРСР, які мали власні енергоносії, змогли певний час зберегти свої позиції і не втрапити в розряд «держав-жертв» уже Російської Федерації. Білорусь же домовилась з

Москвою про низькі ціни, але віддала під контроль російським «акулам» енергетичного бізнесу свою газотранспортну «трубу». Україна ж не здавалась, надзвичайно важко пережила перехід на світові ціни на нафту, відносно цін на газ раз-по-раз важко і болісно, але домовлялась із Москвою. Але рано чи пізно перед нею повинна була встати дилема: або перейти на світові ціни на газ і зберегти свою газотранспортну мережу, яка не була звичайною «трубою», як у Білорусі, а дуже складним газотранспортним підприємством, аналогів якому в світі не існує, або ж «здати» її за низькі ціни.

Це було моментом знаковим. Якщо Україна витримає газовий тиск Росії і виживе, пристосувавшись до цін на цей енергоносіє, у Москви не буде іншого вибору, як тільки починати тиснути таким же чином, як до цього вона тиснула на сателітів та енергозалежні від неї «провінції», тепер уже на свої внутрішні автономії, що буде їй коштувати початком розвалу країни. Москва прийняла цей виклик і максимально «прив'язала» до себе ті з колишніх республік СРСР, які мають запаси нафти і газу. Це робилося для того, щоб не тільки Україна не змогла з ними домовитися про поставки напряду, а в майбутньому – й автономії РФ, яким теж може захотітися жити самостійно. Одночасно, як стає сьогодні ясно, вона почала розробляти план повного підкорення України.

Перша «газова війна»

В Україні навесні 2005 року проявилось те, що замість зосередження зусиль на головних напрямках внутрішньої та зовнішньої політики розпочалося особисте суперництво впливових українських лідерів – прем'єр-міністра Ю.Тимошенко, секретаря РНБО П.Порошенка, держсекретаря О.Зінченка, спікера В.Литвина та інших, і, що прикметно, – саме за право бути головним представником України на переговорах з РФ. Усі ці особи одне одного принизили максимально і в результаті головною дійовою особою у переговорах з РФ у питанні найбільш важливої економічної проблеми енергоносіїв виявився лідер Конгресу українських націоналістів, голова правління «Нафтогазу України» О.Івченко – цілком недосвідчена в політиці людина. Його демонстративне спілкування з росіянами українською мовою через перекладача

страшенно тих розлютило. Не можна вважати цей хід Івченка однозначно неправильним, бо колись же треба було починати давати росіянам зрозуміти, що Україна – не їхня вотчина. Проте більш мудрим, на нашу думку, було б, якби він говорив з ними англійською. Але саме його мізерне знання цієї мови, напевне, і не дозволило йому це зробити. На жаль. Було б цікавіше.

Газова проблема залишалась найбільш важливою в економічних відносинах між двома країнами. Головною складовою її були питання щодо цін за російський газ, що поставлявся в Україну, та за транзит газу, що поставлявся в Європу через територію України. І тут важливою була не тільки ціна, а й відповідні розрахунки. На момент приходу до влади «помаранчевої» команди ситуація була наступною. Урядом В.Януковича (який знаходився на цій посаді до Помаранчевої революції) були затверджені газові угоди з РФ, суть яких полягала в тому, що:

1) тариф на газовий транзит через територію України фіксувався угодою на 2005–2009 рр. на рівні 1,09 дол. США за 1000 куб. м газу на 100 км;

2) цей транзит оплачувався бартером, а саме: поставками російського газу в обсязі 17 млрд. куб. м, також за фіксованою ціною 55 дол. США за 1000 куб. м.

Тож ціни були «підігнані» так, що фактично Україна і Росія нічого одна одній не платили. А відповідно, якщо про російський бік справи ми нічого зараз не будемо говорити, бо то – їхні справи, то якраз щодо інтересу українських газових компаній можна зазначити, що всі кошти, які сплачувалися за споживання газу українськими споживачами йшли в кишеню цих компаній, які Росії не сплачували НІЧОГО. То хто ж такий ласий шматок прибутків віддасть за «просто так»? За це і розгорнулася боротьба в середовищі самої української владної еліти.

Дуже скоро українська сторона заявила про намір підвищити ціну транзиту з 1,09 до 1,75–2 дол. США, а також відмовитися від бартерної частини сплати транзиту з боку «Газпрому». І 28 березня 2005 р. було повідомлено про те, що існуюча угода денонсується, буде підписана нова угода, в якій буде передбачено перехід на «європейські ціни» з 2006

року, як при транзиті газу через територію України, так і при закупівлі газу Україною. І тут же виявилось, що такі пропозиції були вигідні самій російській стороні, адже при «європейській» оплаті вона отримувала більше, ніж втрачала.

Сам «Газпром» давно розглядав дешеві ціни на газ для країн СНД як дотацію чужих економік, і тільки й чекав нагоди, щоб наблизити ці ціни до тих, що їх платили країни Європи (правильніше буде не вживати термінів «європейські» чи «світові» ціни на газ тому, що світовий газовий ринок не сформований і таких понять просто не існує. У цій сфері всі сторони домовляються, як можуть, що вигідно насамперед країнам-виробникам, які вигідні їм ціни просто диктують). І такий «подарунок» саме з боку української сторони «Газпром» і отримав. Його голова О.Міллер швиденько ці пропозиції привітав і заявив, що це, мовляв, дозволить забезпечити «прозорість» у взаємовідносинах з «Нафтогазом України». Правда, якраз із «прозорістю» швидко виявилась величезна проблема.

Чому ж українська сторона дозволила виринути такій дуже невигідній для неї пропозиції? Напевне, в цьому головну роль зіграло бажання розпоряджатися «живими» грошима, а не просто фіксувати оплату і отримання якихось сум. І таке бажання міг мати насамперед сам Івченко. І вийшло, що людина, подаючи себе «щирим українським націоналістом», на ділі сприяла інтересам РФ. Дуже цікаво. Але це, на жаль, нікого тоді не зацікавило, не цікавить нікого ця особа і тепер.

Змінилась також українська політика і стосовно газотранспортного консорціуму. Укладені при Л.Кучмі угоди передбачали, що газопроводи України опиняться у віданні цього консорціуму. Попри всі економічні вигоди цієї угоди, вона містила серйозні загрози для української сторони, головною з яких було допущення росіян до контролю над українською газотранспортною мережею. Невідомо, чи вдалося б «Газпрому» перехитрити Кучму відносно цього в подальшому, але він і його ставленик В.Янукович владу в Україні наприкінці 2004 році втратили, тож і говорити після цього нічого. Але прикметним був тон В.Ющенка в його промовах щодо цього. Так, він сказав, зокрема, наступне:

1) «мова не повинна йти про передачу власності, того, що в нас є. Це – національний здобуток, національна

власність. Ми вважаємо, що такий режим на сьогодні повинен бути збереженим»;

2) «предметом консорціуму можуть бути тільки ті новітні ініціативи, які добавляють до діючої транспортної сітки в Україні нові можливості»;

3) «але й на це ми погодимося тільки за умови, що Україна отримає взамін шматки російських трубопроводів. Іншими словами, що наше, то наше, ми його не віддамо, а щодо вашого – можна поговорити».

Як бачимо, російська сторона явно відразу ж висунула претензії на те, щоб цілком привласнити українську газотранспортну мережу. Дехто з політологів (див.: Україна без Кучми. Год оранжевої влади / Сост. М.Поребинский, А.Толпыго. – К, 2007. – С. 342), вважають, що якщо хочеш щось отримати, то треба ділитися. Питань немає. Але ж Ющенко і запропонував поділитися – наприклад, «шматками російських трубопроводів». То чому ж Україна повинна дозволяти ділити предмет своїх національних інтересів, а Росія – ні? А Москва на це і не пішла, бо тема газового консорціуму поступово зійшла на ні, і головне місце в переговорах уже посіли питання ціни на газ та його транзит. Тож позиція «спочатку поділимо твоє, а потім – кожен своє» щодо України не пройшла. І РФ знов натиснула на «газову гашетку» – тему «світової» ціни, якої, як ми зазначали вище, не було і бути не могло, тобто фактично на свій диктат у цій сфері.

У результаті українсько-російські переговори щодо газу проходили на тлі зміни загального формату відносин між двома країнами. З одного боку, нова українська влада змінила зовнішньополітичний курс, замінивши попередню політику «багатовекторності» на одновекторне зближення із Заходом і послаблення зв'язків з РФ. З іншого боку, до зміни характеру відносин схилилась і Москва, яка була невдоволена вже й попередньою «недостатньо союзницькою» політикою України (тож уже й Кучма став «не такий», не те, що Ющенко). Аналогічні зміни проходили і у відносинах РФ з іншими країнами СНД, тож, вочевидь, ми праві у своєму висновку, що саме в цей час РФ почала тиснути та ті частини бувшого СРСР, які вважала своїми «провінціями», витиснувши до

цього часу вже все, що тільки було можна, з колишніх сателітів. Усе було цілком об'єктивним – колишня імперія так себе і поводить. А це означає тільки те, що цілком правий був у свій час М.Бердяєв, коли вважав СРСР просто однією з форм російської державності (див.: Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М, 1992). Та так воно і було. А відповідно, влада РФ узяла курс на наповнення російського бюджету і своїх власних кишень коштом грабунку інших країн.

Крім газової, в українській влади була ще і нафтова проблема, яка знов-таки відносилась до українсько-російських взаємовідносин. У середині травня 2005 року уряд Тимошенко зробив спробу втримати ціни на бензин адміністративними заходами, що призвело до того, що цей продукт просто щез із продажу. Тимошенко заявила, що причиною «бензинової кризи» була картельна змова ТНК і «Лукойла», і цією справою повинна займатися СБУ. Це було чи не перше нагадування цій службі з боку високої посадової особи України про її прямі обов'язки, про які вона весь час української незалежності, об'єктивно кажучи, не дуже любила згадувати. Правда, згодом прем'єр заявила, що в усьому виявився винним ніхто інший, як Порошенко. І це вже було, вочевидь, із серії дії впливів тієї ж таки СБУ. Одночасно прем'єр сказала, що Україна повинна мати 5–8 джерел постачання нафти з різних куточків Землі й що, мовляв, уже розпочаті переговори з Лівією та Казахстаном.

Однак головною проблемою у відносинах з РФ була не нафта (хоча Україна отримувала з РФ близько 90% необхідної їй нафти, але вона на цей час уже і платила за неї за світовими нормами), а *газ*. Тут же Україна залишалась дуже вразливою – саме через ціни, що були нижчими від тих, що їх платили країни Європи. Але ж Україна була головним транспортером російського газу в Європу, що вимагало б іншого ставлення до неї, ніж до простих країн-споживачів. Але з цим РФ не мала наміру рахуватися. Було ясно, що Москва «світові ціни», що існували тільки в голові її керівників, або видушить з України, або забере під контроль українську газотранспортну мережу. А потім все-одно видушить. Бізнес не знає відносин емоцій, він знає тільки відносини вигоди.

На початку червня 2005 року Ю.Тимошенко заявила, що ціна на російський газ зафіксована до 2013 року. Це тут же було спростовано російською стороною. «Газпром» заявив про наміри підвищити ціни за поставки російського газу в Україну з 2006 року. Фігурувала цифра \$160 за 1000 куб. м. Російські газові «акули» почали явний торг з Україною, в якому їх цікавила перш за все її газотранспортна мережа. За це вони готові були домовлятися. А Україна мовчала.

Тоді ж відбулося таємниче «зникнення» 7,8 млрд. куб. м російського газу з українських сховищ. Виник новий скандал, але він швидко стих. Тимошенко заявила, що цей газ із українських газосховищ був викрадений «попереднім злочинним режимом». І швидке перепинення скандалу свідчило про те, що вона в цьому мала якусь рацію. Утім, експерти почали попереджати, що Україні загрожує така енергетична криза, якої вона не мала останні 7–8 років. Та ж ясно, адже ці роки Україна була стурбована переходом на світовий рівень цін на нафтопродукти, що їй у цей час тільки того ж по газу не вистачало. Л.Кучма це втримав. Але «час газу» все одно настав, бо він не міг не настати. Це треба розуміти.

У цей час орієнтовані на нову владу українські журналісти й аналітики почали підтримувати тему переходу на «європейські ціни» на газ, бо це, на їхню думку, хоч і призвело б то втрат, але дозволило б покінчити з енергетичною залежністю України. Ці «втрати», безумовно, повинен був покривати своїми коштами і долями українській народ. До цього, можливо, і були готові ті ж українські журналісти й аналітики (враховуючи їхні особисті доходи), але чи був до цього готовим той самий український народ? Це було дуже складне питання. То був великий виклик вибору української незалежності. І завдання влади, вочевидь, полягало в тому, щоб зробити цей вибір максимально терпимим для народу. А інакше навіщо така влада взагалі потрібна?

Російське ж керівництво у цей час зі стану запропонованої ним «газової гри» з Україною ще не вийшло. Воно почало робити вигляд, що було б задоволеним, якби вдалося зберегти той же формат російсько-українських відносин, що й при Кучмі, тобто – проєвропейську риторичку українського

керівництва й особисті домовленості з керівництвом РФ «без краваток». Але Ющенко не був Кучмою. І влітку 2005 року не витримали нерви у Путіна. До цього часу він робив вигляд, що дистанціюється від дій «Газпрому» (як наче хтось у путінській РФ міг діяти без його санкцій?..) і казав про якісь перспективи мирного і взаємовигідного врегулювання питань. Та «мирність і взаємовигідність», вочевидь, полягала в одному: «віддайте «трубу», а далі – не ваше діло». Тієї «труби» дуже хотілося (особливо на тлі політики ресурсного націоналізму, що її почала проводити політична еліта РФ з початку ХХІ ст.), а Україна не віддавала, то як же тут не здати нервам?

5 серпня 2005 р. російська Держдума прийняла звернення до голови уряду М.Фраткова з проханням розглянути питання щодо поставок газу в Грузію, Латвію, Литву, Молдову, Україну та Естонію за «світовими цінами». І вже до середини літа 2005 року відносини України з РФ загострилися по всьому комплексу спірних питань, як-то: російський газ, Чорноморський флот, Азовсько-Керченська проблематика, ЄЕП. Росія явно загострила всі «болючі теми» своїх інтересів з метою надавити на Україну по всіх напрямках.

У цей час Ю.Тимошенко настійно прагнула звільнення Івченка з посади голови «Нафтогазу України». Цього не сталося тільки завдяки прямому втручання з боку В.Ющенка. Скориставшись цим, Івченко тут же зробив низку різких заяв, що посилювали конфронтацію з РФ. Він твердив, що від газового конфлікту Москва втратить більше, ніж Україна, натискаючи на те, що остання має альтернативні види палива – вугілля, мазут і може протягти на них кілька місяців, Росія ж, перепинивши поставки газу в Україну, за його словами, «не протягне і дня».

Неможливо пояснити, які саме вигоди могла отримати Україна, якщо навіть припустити, що їй дійсно вдалося б тоді серйозно зашкодити Росії? Але це був усе ж таки виклик. Утім, якщо ти кидаєш виклик комусь, то треба перемагати, інакше все обернеться проти тебе. І Росія на виклик відповіла приблизно так: ви маєте «альтернативні види палива»? А ми маємо «альтернативних партнерів». Це було мудро з боку Росії? Зовсім ні. Але це було і мало наслідки.

8 вересня 2005 р. було підписано російсько-німецьку угоду про будівництво Північноєвропейського газопроводу (ПЕГ) по дну Балтійського моря, тобто – в обхід України і Польщі. Для обох країн це означало втрату в перспективі монопольного становища у транзиті газу, а відповідно, і величезних коштів. Польські політики при цьому навіть не змогли приховати свого роздратування. Українські ж політики-«войовники» тут же сховалися. «Яструбів» з них явно не вийшло. А розплачуватися за все належало Україні.

Проте ПЕГ був перспективою доволі далекою, у короткотерміновій же перспективі значнішим було підписання 26 вересня 2005 р. угоди між «Газпромом» і узбецьким «Узтрансгазом» про транспортування туркменського газу через територію Узбекистану. «Газпром» законтрактував до 2010 року всі потужності газотранспортної системи Узбекистану, які залишалися вільними після її загрузки експортними обсягами узбецького газу й обсягами газу на технологічні потреби. Фактично це означало, що «Газпром» звідтоді контролював не тільки російські, а й туркменські поставки газу для України. Це було дуже промовистим на тлі того, що перед цим Івченко заявляв про те, що Україна планує підписати з Туркменістаном угоду про поставку 60 млрд. куб. м туркменського газу на рік протягом 30 років, починаючи з 2007 року. Тож «Газпром» і в цьому переіграв «Нафтогаз України».

Отже, можна констатувати, що восени 2005 року «газова війна» між Росією й Україною вже почалась, хоча її відкриття загострення відбудеться в січні 2006 року. І йшла вона з великими втратами для України.

Вереснева (2005 р.) політична криза і послідує за нею відставка уряду Тимошенко та заміна його урядом Єханурова змінили розстановку сил в українській владі. Уже 5 жовтня 2005 р. Ю.Єхануров зробив заяву про те, що при оформленні документів для вступу до СТО Україна буде проводити консультації з РФ, що йшло врозріз із попередньою політикою, яка ставила за мету досягти більш раннього вступу України до СТО, ніж РФ, зокрема, щоб диктувати їй свої умови, коли та буде вступати до СТО. Але ж і Росія бажала того ж. Не випадково Єхануров дуже скоро, можливо, вже як прем'єр-міністр отримавши більш докладну інформацію, під час

візиту до США 1–2 листопада 2005 р. висловиться зовсім інакше, а саме, що Україні практично буде неможливо вступити до СОТ, якщо Росія вступить туди першою. Стає зрозумілим, що то українські посадовці, «як піонери», видавали по всіх усюдах українські геополітичні плани, російські ж політики мовчки робили свою справу.

У будь-якому разі Україні було недостатньо російського газу, їй потрібен був ще й туркменський. А в цій площині теж досягнень помітно не було. Ще 22–23 березня 2005 р. Ющенко відвідав Туркменістан, але домовитися з С.Ніязовим про зниження цін на газ йому не вдалося. І вже 24 травня 2005 р. він по телефону висловив невдоволення В.Ющенку з приводу підвищення Україною цін на товари, що поставлялися у формі оплати за газ. Але ж це було цілком об'єктивним: туркменська сторона не знизила ціни за газ, тож українська сторона зі свого боку підняла ціни на свої товари. Нормальний обмін обопільними «уколами». Однак 26 червня 2005 р. на переговорах із Туркменістаном було вирішено переходити на грошову систему розрахунків. А ось ця угода була для України не вигідною: їй було б набагато краще поставляти в Туркменію товари, бо це було б на користь українських товаровиробників. Але на це українська влада чомусь не зважила.

Переговори 12 жовтня 2005 р. з Ніязовим також виявилися невдалими. Ніязов у різкій формі висловив вимогу до кінця року сплатити український борг, а ще заявив, що Туркменістан відкладає на невизначений термін підписання з Україною 25-річного контракту на поставку газу, і підкреслив, що укладення цього контракту неможливе без посередництва РФ. Одночасно від «Газпрому» просочилась інформація в пресу про те, що тристоронні переговори неможливі, бо туркменський газ уже законтракований на 25 років наперед. То для чого була потрібна ця гра Ніязова? Тільки щоб підіграти Росії. Іншого пояснення немає.

У жовтні 2005 р. на чолі секретаріату президента встав О.Рибачук, який тут же з притаманною йому «безпосередністю» заявив, що нічого страшного не відбулося, українці «будуть реагувати як прибалти – померзнуть одну зиму і стануть незалежними», але цього не буде, «бо у нас у відносинах з Росією все супер». Яким був цей «супер», стає зрозумілим,

якщо зважити на те, що сказав Івченко у відповідь на питання голови комітету Верховної Ради по ТЕК А.Клюєва про те, як він збирається вирішувати проблему з газом у наступному році? «Якщо «Газпром» не підпише з нами угоду про транзит газу, – сказав Івченко, – ми почнемо його технічний відбір, що для нас буде технічним питанням, а для «Газпрому» – контрабандою, оскільки в нього немає угоди з нами». Ці слова просто вивели з себе росіян. *Бо він правду сказав.* Адже, дійсно, все, що йде по території України без відповідних угод, є контрабандою, і українська сторона просто зобов'язана це конфіскувати.

Можливо, Івченко і його однодумці розраховували на те, що «Нафтогаз» зможе нав'язати свою позицію всій Україні, а Україна – Заходу, який, на їхню думку, повинен був підтримати демократичну Україну проти недемократичної Росії. Але ЄС навряд чи став би підтримувати практику «несанкціонованого відбору» російського газу, як також Європа відчула в політиці «Нафтогазу» певну загрозу для самої себе (адже могла залишитись без газу), що виключало з її боку надання підтримки Україні. Крім того, розрахунок, вочевидь, був ще й на те, що українським урядовцям вдасться домовитися з Туркменістаном про поставки газу.

25–27 жовтня 2005 р. українська делегація на чолі з Єхануровим провела в Туркменістані нові переговори з газових питань. Але і вони виявилися невдалими й українській стороні довелося піти на поступки. Найгіршим було те, що вона визнала, що питання про ціну туркменського газу на 2006 рік ще не вирішене і може бути вирішене тільки за участі РФ. На ділі ж до цього часу РФ уже законтрактувала весь туркменський газ, тож до проведення тристоронніх переговорів з Росією ніякої ясності у питаннях ціни й обсягів поставок бути не могло. Фактично це зробило незворотнім підвищення ціни і на туркменський газ, тільки ще не було ясно до якого рівня. Отже, спроби українського Мінтопенерго і НАК «Нафтогаз України» отримати на переговорах з РФ (які на цей час були безрезультатними) певний козир – можливість альтернативних поставок в Україну дешевого туркменського газу – потерпіли крах.

На цьому тлі Ющенко 23 листопада 2005 р. відправився святкувати Другу річницю грузинської революції, а 25 листопада прем'єр Єхануров відмовився їхати на Раду голів урядів СНД, замість цього відправившись на зустріч лідерів Центральноєвропейської ініціативи у Словачії. Москва тут же заявила, що настав час відмінити пільговий тариф на транспортування залізородної сировини з України в Росію (у 2004 році цей тариф ще був прирівняний до внутрішньоросійського). 7 грудня 2005 р. Путін, приймаючи в Москві спікера ВР України Литвина, назвав рік 2005-й «роком упущених можливостей» у двосторонніх відносинах. У той же день відбулася телефонна розмова Путіна і Ющенка. Російська сторона заявила, що Ющенко підтвердив готовність до лібералізації цін на російський газ і тарифів по його транспортуванню.

І вже 8 грудня Путін заявив, що в першому кварталі 2006 року країни ЄС будуть отримувати газ по ціні \$ 250 за 1 тис. куб. м, ціна ж для України виросте в три рази (до \$160). При цьому він знущально висловився, що Україна цілком спроможна платити ринкову ціну за газ, бо може спрямувати на оплату російського газу гроші від приватизації (натякаючи на продаж «Криворіжсталі») і західних кредитів. Ситуація різко загострилася. Між тим, стали розвиватися інші конфлікти, зокрема, навколо кримського мису Сарич, входження трьох російських танкерів в українські води Керченської затоки. Після різкої заяви Путіна було перейдено певний рубіж стосунків, а тому необхідність «зберегти обличчя» стала домінувати над іншими інтересами з обох сторін.

13 грудня 2005 р. «Газпром» створив «оперативний штаб» із забезпечення безперебійних поставок газу європейським споживачам по території України. Міллер заявив, що компроміс у газовій суперечці з Україною можливий, якщо «Газпром» буде допущено до управління газотранспортною системою України. Фактично цим «Газпром» пред'явив ультиматум – перепинення постачання газу в Україну, якщо до 01.01.2006 р. не буде підписано контракту на поставки російського газу. Але головним ударом з боку РФ стала заява (14 грудня 2005 р.) заступника голови правління «Газпрому» Медведева, що у зв'язку із затягуванням переговорів «Газпром» відмовляється від «компромісної» ціни на газ для України

на 2006 рік (\$160) і наполягає на повному переході на «ринкові ціни» для України – \$217–230.

У відповідь Ющенко знов заявив, що Україна наполягає на поетапному вирішенні питання переходу на грошові розрахунки з РФ у газовій сфері. Він підкреслив, що його мета – це «забезпечення повної енергетичної незалежності України». 15 грудня український уряд висунув свій варіант виходу з газової кризи. «Газпрому» було запропоновано контроль над половиною внутрішнього газового ринку в обмін на згоду підвищувати ціну не різко, а поступово. «Газпром» не погодився. Запропоновані ним ціни для пострадянських держав-споживачів російського газу склали – \$47 для Білорусі, \$100 для Грузії (вона в цей час також вела газову війну з РФ і щоб позбутися російської залежності почала купувати іранський газ по \$230) і Вірменії, \$120–125 для країн Балтії, \$150–160 для Молдови і \$220–230 для України.

22 грудня 2005 р. відбулася спільна прес-конференція президента і прем'єр-міністра України. На ній Єхануров сказав, що Україна може звернутися до Стокгольмського суду, якщо Росія перегляне газовий контракт. Ющенко назвав вимоги російської сторони (\$220–230) «безвідповідальними», бо з таким же успіхом, мовляв, можна вимагати й \$500 чи 700. Останнє було небережним, адже реакцією на це з боку «Газпрому» були слова, що, оскільки Великобританії газ продається по \$1000, то чому б, дійсно, не запросити з України \$700? Тим російська сторона показала, що її вимоги в цій площині щодо України меж мати не будуть. Медведєв ще й пригрозив тим же Стокгольмським судом Україні.

Обравши жорстку лінію в переговорах з РФ, українське керівництво явно розраховувало на підтримку Заходу, адже ця тема неодноразово звучала у виступах політиків різних рангів. Але керівництво європейських країн обрало політику невтручання. Так, ніхто не підтримав думки, що газовий тиск на Україну підпадає під умови Будапештського меморандуму – гарантії, що були надані Україні в обмін на відмову від ядерної зброї, адже українська сторона твердила, що тиск РФ порушує ці гарантії. Європа не захотіла побачити в газовому конфлікті Росії і України газову війну. Більш того, 29 грудня 2005 р. голова представництва Єврокомісії в РФ М.Франко

заявив, що ЄС не має наміру втручатися у, за його словами, «суперечку з приводу газових поставок» між РФ і Україною, але вважає, що проблема забезпечення транзиту газу в Європу повинна вирішуватися на засаді принципів ринкової економіки. Тим він фактично підтримав позицію Москви.

Правда, у цей же час, наприклад, та ж Угорщина почала виказувати певну тривогу. А оскільки заяви її уряду публікувались у деяких німецьких виданнях, то і німецьке суспільство затурбувалось. Урядові ж структури США почали «крутити» в цьому питанні, посівши у ньому невиразну позицію, головний зміст якої полягав у твердженні: домовляйтесь, мовляв, між собою самі. Водночас не можна обминути думки, висловленої аналітичним центром «Стратфор», що після чотирикратного підвищення цін на газ відбудеться крах української економіки і проросійські настрої в Україні розвіються як дим. Виходило, що для США чим гірше буде Україні, тим краще. Дуже дивна логіка.

29 грудня 2005 р. Путін провів нараду з питань поставок російського газу в Україну за участі представників російського і українського урядів, керівників «Газпрому» та «Нафтогазу України». На нараді він не піддав сумніву ціну, призначену «Газпромом», але запропонував, щоб «Нафтогаз України» взяв у Росії \$3,6 млрд. кредиту. Пропозиція Путіна виглядала кроком до примирення, але в дійсності вона означала, що: а) Україна поступається в питанні ціни, і – б) Росія дасть їй крупний кредит, який, природно, треба буде повертати, але... після виборів. Це був явний натяк на те, що за нову ціну на газ Путін готовий «дозволити» існуючий українській владі «протриматися» до виборів. У той же день Ющенко відповів на цю пропозицію відмовою, заявивши, що в Україні вистачить грошей для покупки газу «по зрозумілій, правильно й об'єктивно сформованій ціні». Правда, де він таке «об'єктивне» джерело газу знайшов, Ющенко не уточнив.

30 грудня В.Ющенко дав інтерв'ю центральним телеканалам, в якому торкнувся газової проблеми, і заявив, що переговори з Туркменістаном начебто завершені й підписано угоду про поставку 40 млрд. куб. м газу по ціні \$50 за 1000 куб. м. За його словами, питання газового балансу з порядку денного знято. Але 1 січня 2006 р. термін домовленостей закінчився,

і в телеефірі було показано, як Росія перекриває газ. Через день «Газпром» заявив про наявність документальних свідчень «відбору» Україною газу, що його «Газпром» поставляв Європі. Реакція Європи при цьому була млявою. А вже 3 січня «Газпром» поновив поставки газу в Україну в повному обсязі.

4 січня 2006 р. «Газпром» і «Нафтогаз» уклали угоду, яка була об'явлена *закінченням російсько-української газової кризи*. Представники українського керівництва відразу ж охарактеризували її як «перемогу української сторони». Ющенко сказав, що українська економіка готова до нових умов ринку. Представники української сторони твердили, що контракт укладено на п'ять років і його умови будуть стабільні. Російська ж сторона заявила, що ціна \$95 буде діяти «тільки на початковому етапі», не уточнивши, скільки часу буде тривати цей етап. Неважко було спрогнозувати, що дуже недовго.

Проте найбільш дивним було те, що, якщо вірити угодам, компанія-посередник «РосУкрЕнерго» закувала російський газ по \$230 (як і вимагала Росія), щоб продати його Україні по... \$95. Ю.Тимошенко, яка в цей час уже перебувала в опозиції, заявила, що має тексти додаткових угод, вкрай не вигідних Україні. Більш, ніж 20 найкрупніших українських підприємств надіслали листа Ющенку, в якому пригрозили «відкрито вимагати» дезавіювати підписані угоди і відправити у відставку чиновників, причетних до їх підписання. Верховна Рада України задовольнила останню вимогу і в той же день (10 січня 2006 р.) уряд було відправлено у відставку. В Україні розпочалася політична криза.

Отже, результатом газової війни Росії з Україною кінця 2005 – початку 2006 рр. став програш України по таких позиціях:

- був перепинений зв'язок бартерних взаєморозрахунків РФ з Україною за транзит. Крім того, Україна мала відшкодувати суми за обсяги газу, «незаконно викачані» в перші дні січня;

- українська сторона була позбавлена права переглядати умови транзиту через територію України газу для європейських споживачів;

- була зафіксована (хоча в той час ще не застосовувалася) європейська формула ціни на газ (з 1 січня 2006 р. – \$ 230);

- Україна у 2006 році втратила джерело поставок газу з Туркменістану, що погіршило стан економічної безпеки;
- країни ЄС відмовились від пропозиції України і Молдови втрутитися в українсько-російську суперечку та висунути вимогу перед «Газпромом» заморозити ціни в розрахунках з Україною.

Ціни на російський газ рано чи пізно повинні були підвищитися, виходячи із загальносвітової кон'юнктури, але небезпека для України полягала в тому, що вони не просто підвищились, а підвищились суттєво і несподівано. І було ясно, що грядуть нові підвищення.

Особливо болючою була проблема підвищення цін на газ для населення. Ще 9 листопада 2005 р. В.Ющенко доручив уряду привести тарифи на енергоносії для всіх категорій споживачів «до економічно обґрунтованого рівня». Для населення це означало двократне підвищення ціни на газ. Перед виборами в березні 2006 р. влада ще «крутила» навколо цього питання, але потім відбулося кілька різких підвищень улітку – восени 2006 р. І все це було далеко не остаточним. «Газовий зашморг» буде продовжувати висіти над пересічним українським громадянином.

Друга «газова війна»

На початку 2008 року між Україною і РФ знов спалахнув газовий конфлікт. Він був пов'язаний зі спробою прем'єр-міністра Ю.Тимошенко прибрати приватну структуру РосУкрЕнерго як посередника між Україною і РФ. Уряд України заявив про припинення діяльності цієї компанії, яка на той час заборгувала «Газпрому» майже \$1,5 млрд. Тимошенко заявила, що посередників у торгівлі газом з РФ у України більше не буде. Російська сторона запропонувала створити спільне російсько-українське підприємство для продажу газу всередині України, але прем'єр відкинула цю пропозицію.

Досягнувши домовленостей про прями поставки, Тимошенко поставила питання про те, що накопичені борги за газ – це не борги України, а борги фірми-посередника РосУкрЕнерго, які вона має платити сама. Але ця фірма борги виплачуватися і не збиралася. На момент переговорів у Москві вони вже складали \$2,2 млрд. РосУкрЕнерго збиралася

перекинути ці борги на український бюджет і несподівано отримала в цьому підтримку В.Ющенка.

Протиріччя були урегульовані. У жовтні 2008 р. між Україною і РФ було підписано меморандум, в якому передбачалася ліквідація посередників із 1 січня 2009 р. і визначались умови поставок газу Україні на найближчі роки. При цьому Тимошенко, зрозумівши, що оплати боргу РосУкрЕнерго у \$2,2 млрд. не уникнули, запропонувала в рахунок цього боргу викупити закачаний у сховища РосУкрЕнерго газ обсягом 11 млрд. куб. м. Меморандум також передбачав поетапний трирічний перехід України на ринкові ціни російського газу, з одного боку, і українські тарифи транзиту цього газу в Європу, з іншого.

Підписання нового контракту було намічено на 31 грудня 2008 р. Фірма РосУкрЕнерго, розуміючи, що її відсторонили від поставок газу, робила все можливе аби зірвати його підписання. Пізніше Міллер підтвердив це, заявивши, що прем'єр-міністри країн готові були домовитися про ціну \$235 за 1000 куб. м, а РосУкрЕнерго запропонував купувати газ для України по \$285. Це було вигідно Росії, але невигідно Україні, адже тоді посередник залишався і в нього газ вже треба було б купувати по ціні, вищій за \$285.

Проте несподівано для української сторони 31 грудня Ющенко дав указівку керівнику «Нафтогазу» О.Дубині перервати переговори і терміново виїхати з РФ. А в зриві переговорів Ющенко звинуватив Тимошенко. Вона теж не залишилася в боргу і заявила, що переговори зірвали «українські політики», які «отримали і планують отримувати корупційну вигоду від РосУкрЕнерго». Кого вона при цьому мала на увазі, вочевидь, ясно.

1 січня 2009 р. «Газпром» об'явив, що перепиняє поставки газу в Україну з-за не підписання загальної угоди. Нову ціну він збирався вирахувати, засновуючись на східноєвропейських цінах на російський газ. Прем'єр РФ Путін дав зрозуміти, що це тепер буде \$470 за 1000 куб. м. Одночасно різко скоротилися поставки газу в Європу, що йшли по українському газопроводу. 6 січня європейські країни закликали РФ і Україну якомога скоріше врегулювати спірні питання і відновити регулярні поставки газу в Європу.

18–19 січня сторони повернулися за стіл переговорів. Співвласники РосУкрЕнерго з українського боку Д.Фірташ і І.Фурсін були звинувачені російською стороною у зв'язках з кримінальним авторитетом С.Могилевичем і об'явлені у розшук. Це була якась поступка, адже Могілевич розшукувався у багатьох країнах, але спокійно проживав на дачі під Москвою і навіть з'являвся на світських раутах. Ціна на газ у кінцевому рахунку склала \$232,98 за 1000 куб. м – з урахуванням 20% знижки, про яку домовилися Україна і РФ. Транзитна ціна була доведена до \$2,7 за 1000 куб. м на 100 км шляху, хоча ціна транзиту, наприклад, у Словаччину і Чехію на той момент складала \$4, а в Німеччину – \$7.

Намагаючись знизити рівень енергетичної залежності України від РФ, уряд Тимошенко планував розробити програму енергозбереження і диверсифікації джерел енергоресурсів. Тимошенко також пропонувала шукати варіанти поставок енергоресурсів з інших регіонів: Середньої Азії, Азербайджану, Близького Сходу, арабських країн і навіть Європи. Але все це залишилося нереалізованим. Країна пішла на вибори президента, призначені на 17 січня 2010 р.

У цілому, можна зробити висновок, що імідж України в світі після Помаранчевої революції складався з кількох компонентів. З одного боку, чималу роль зіграла симпатія до країни, яка провела радикальну, але мирну революцію, сказала «ні» корумпованій владі й підтасовкам на виборах і досягла того, що до влади прийшов лідер, який сприймався як виразник тих сподівань українців, що знайшли свій вираз на Майдані. З іншого боку, для західних політиків Україна давно вже являла собою піддатливу країну, яка готова була піддатися зовнішньому тиску. Так було за часів Л.Кравчука (коли Україна віддала свій ядерний арсенал, погодившись не тільки демонтувати, а й підірвати свої шахтово-пускові установки); Л.Кучми (коли була дана згода на закриття ЧАЕС, не отримавши відповідних гарантій; а також коли вирінула історія з «Кольчугами» й Україна погодилась показати всі свої секретні дані). Аж ось і В.Ющенко був сприйнятий як лідер, готовий зробити «все, що завгодно». Безумовно, він у цьому

був схожий з Б.Єльциним, який теж був готовий поступитися інтересами Росії задля іміджу на Заході. Але між Ющенком і Єльциним була суттєва різниця: Росія, навіть поступаючись, залишалася могутньою державою з ядерною зброєю, Україна ж втрачала все.

Імідж піддатливої країни є дуже невігідним. Якщо ти дозволяєш на себе тиснути, то тиснути будуть, і чим далі, тим більше. Чому ж не тиснути, якщо це дає ефект? Історія свідчить, що від такого іміджу дуже важко потім відірватися. І дійсно, спроби України, наприклад, у газовому конфлікті з Росією не поступитися і не піддатися тиску були сприйняті як щось екстраординарне, і не тільки з боку Росії, що раз-по-раз демонструвала свої імперські амбіції саме перед Україною, а й з боку Європи, яку нічого не цікавило, крім власного спокою.

У результаті, хоча зарубіжний рейтинг України, яку нарешті на Заході стали відрізняти від Росії, і був непоганим здобутком «помаранчевої» української влади, реальне ставлення до України з боку Заходу знаходилося у зоні такого приблизно сприйняття: «Ви молодці, що зробили таку, дуже нам приємну революцію, тож тепер зробіть ще і те, і те, а ми вас за це ще похвалимо. Але не більше». Стосунки ж з Російською Федерацією різко загострилися, що вилилося у дві газові війни, які коштували Україні дуже дорого, і не було жодних гарантій, що Росія не натисне ще міцніше на «газову гашетку» в будь-який час.

Як час показав, Росія виявилася здатною натиснути не тільки на «газову» гашетку. Про це – у наступній нашій лекції.

Тема 11

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ У 2010–2017 РР.

План

1. Прихід до влади у 2010 році В.Януковича і «Харківські угоди» між Україною та Російською Федерацією.
2. Відмова В.Януковича від курсу на європейську інтеграцію, Революція Гідності та втеча президента.
3. Підготовка та початок війни Російської Федерації проти України.
4. «Гібридна війна»: визначення та характеристика.
5. Використання дипломатичних засобів Російською Федерацією для прикриття гібридної війни проти України.

Ключові поняття: *«Харківські угоди», олігархія, олігархічні клани, «донецький клан», маріонетковий уряд, Угода про асоціацію з ЄС, Революція Гідності, «мюнхенський синдром», агресія, анексія, державний переворот, національна безпека, безпекова політика, спецслужби, агентура, міжнародні санкції, феномен волонтерства, гібридна війна, альтернативна реальність, ядерний шантаж.*

1. Прихід до влади у 2010 році В.Януковича і «Харківські угоди» між Україною та Російською Федерацією

Президентські перегони в Україні 17 січня – 7 лютого 2010 р. закінчилися перемогою В.Януковича. 17 лютого 2010 р. Центральна виборча комісія офіційно об'явила його президентом України. Він відразу ж розпочав судове переслідування свого головного опонента – Ю.Тимошенко. І 11 жовтня 2011 р. Тимошенко, яка на цей час уже довго перебувала за ґратами в СІЗО, була засуджена до семи років позбавлення волі.

Утім, ще й до виголошення остаточного вироку Тимошенко Янукович активно займався **зовнішньою політикою**.

Це стосувалося саме відносин з Російською Федерацією. 21 квітня 2010 р., без попереднього обговорення з Верховною Радою чи з громадськістю, Янукович підписав у Харкові з тодішнім президентом РФ Д.Медведевим так звані «Харківські угоди», що передбачали кардинальні зміни в умовах договору про базування Чорноморського флоту РФ (ЧФ РФ) в Україні.

Харків був обраний місцем для підписання угоди не випадково – у народі це місто давно іменували «столицею україно-російських відносин» з-за того, що там регулярно проводилися зустрічі перших осіб обох держав. І на цей раз Харків був обраний місцем підписання важливих зовнішньополітичних документів з Російською Федерацією.

Переговори проводилися з широкого спектру питань україно-російських взаємовідносин, але *головними з них були взаємопов'язані домовленості по газу і ЧФ РФ.*

У відповідності з доповненням до контракту від 19 січня 2009 р., підписаним ще Ю.Тимошенко, Москва пішла на поступки в ціні на газ, погодившись знизити ціну на 30%, але не більш ніж на \$100 за 1000 куб. м. Формально кажучи, було знижено не ціну, а митні платежі, які Україна звідтоді не мала сплачувати. Правда, для зниження митних платежів потрібне було рішення уряду, але воно так і не було прийняте. Крім того, в угоді вказувалося, що фактична ціна на газ, що поставлявся в обсязі більше 30 млрд. кубометрів у 2010 р. і 40 млрд. куб. м на рік, починаючи з 2011 року, знижці не підлягає. Але фактична ціна в документі зафіксована не була, тому сторони могли в майбутньому її корегувати.

Реально ця ціна була ідентичною тій, про яку на 2009-й рік домовилась у свій час Ю.Тимошенко, посаджена Януковичем у тюрму. Але Тимошенко наполягла на зв'язку ціни на газ із ціною за транзит через територію України – підвищення ціни на газ автоматично тягло за собою підвищення ціни його транзиту. У «Харківських угодах» цей пункт був відсутній. Правда, Янукович наполіг, щоб із газового контракту 2009 року було вилучено пункт 6.6, який передбачав штрафні санкції, якщо Україна закупить газу на 6% менше місячного обсягу поставок.

На порушення дипломатичного протоколу «Доповнення» до контракту між ВАТ «Газпром» і НАК «Нафтогаз України»

від 19 січня 2009 р. було написано тільки російською мовою, а не обома. Істотних змін до угоди 2009 року воно не вносило. Але в обмін на незначні комерційні поступки в газовій угоді Янукович пішов на важливі стратегічні поступки в питанні ЧФ РФ, **порушивши Статтю 17 Конституції України**, в якій було вказано, що «на території України не допускається розміщення іноземних військових баз».

Слід відзначити, що всі попередні президенти України, за виключенням В.Ющенка, заплющували на це очі в обмін на непрозорі схеми україно-російських газових домовленостей. При Ющенку ж було чітко поставлене питання про те, що 28 травня 2017 р., по закінченні терміну базування ЧФ РФ, усі об'єкти його дислокації (а їх було більше 4600) мали бути перебазовані на територію РФ. Це обійшлося б російському бюджету в \$10 млрд. Україна ж отримувала від РФ за оренду баз ЧФ щорічно \$100 млн. За \$10 млрд. вони могли залишатися в Криму ще 100 років.

За новою угодою, затвердженою Януковичем, термін оренди баз ЧФ РФ у Севастополі подовжувався на 25 років, до 2042 року, і російська сторона отримувала дозвіл на модернізацію застарілого флоту радянських часів. Головна проблема ЧФ для Росії полягала в тому, що він мав серйозні обмеження у тоннажі з-за визначених Туреччиною обмежень при проходженні військових суден через Дарданелли. Забезпечити собі стратегічну перевагу в Чорноморському регіоні Росія була не в змозі. У Румунії, Болгарії і Туреччині знаходилися військово-морські бази НАТО, 6-й флот США контролював Середземне море. Запланована ж Москвою закупівля двох новітніх вертольотоносців «Містраль» у Франції не надто змінювала загальний баланс сил.

Слід відзначити, що на зламі століть, коли навіть В.Путін вів розмови про вступ РФ до НАТО, у Відні було розпочато й успішно завершено за участі України і РФ переговорний процес щодо створення Міжнародного військово-морського контингенту з підтримки безпеки в Чорноморському регіоні – BLACKSEAFOR. Така Чорноморська військово-морська група оперативної взаємодії була створена у 2001 році. До неї ввійшов, крім російського, українського і грузин-

ського, флот НАТО у складі військово-морських сил Румунії, Болгарії і Туреччини. Таке багатонаціональне з'єднання замислювалося як «швидка допомога» і «поліція» Чорного моря. Основні завдання групи полягали в пошуку і порятунку суден, що потрапили в біду; терміновій доставці гуманітарних вантажів; боротьбі з порушниками екології і знешкодженні вибухонебезпечних предметів; боротьбі з піратством та міжнародним тероризмом. Прекрасна Севастопольська бухта як раз таки і мала бути місцем базування такого міжнародного військово-морського підрозділу, який служив би справі миру, а не війни. Непогана ж орендна плата від сусідніх держав і НАТО могла перетворити Кримський півострів на зону міжнародного туризму і розважального бізнесу.

І навіть ще влітку 2013 року здавалося, що проект BLACKSEAFOR може бути втілений у життя, адже у Севастополь кораблі цього міжнародного військово-морського підрозділу раз по раз прибували. Останній раз це було 14 серпня 2013 р. Але на цей час у Путіна вже явно були інші плани щодо Криму.

Утім, угоду 2010 року між Україною і РФ про ЧФ РФ, згідно зі Статтею 3 цієї угоди, слід було ще ратифікувати парламентами обох країн. Це сталося через тиждень після її підписання президентами. І якщо в Москві ця процедура пройшла непомітно, то в Києві розігралася справжня драма. Депутати від опозиції блокували трибуну, закидали спікера Верховної Ради яйцями і не давали можливості обговорювати питання ратифікації. Деякі депутати стали кидати димові шашки, перетворивши сесійний зал парламенту у справжнє поле битви. Але все одно 27 квітня 2010 р. більшістю голосів депутатів Верховної Ради «Харківські угоди» були ратифіковані. Опозиція на знак протесту накрила свої місця синьожовтим прапором України і покинула зал засідань.

Тут слід відзначити, що ЧФ РФ був одним із ключових чинників антиукраїнської політики Росії в Криму, а згодом одним із провідних інструментів незаконної окупації півострова. Протягом усіх років базування ЧФ на території України Росія фактично блокувала зусилля щодо остаточного унормування тимчасового перебування флоту, систематично

порушувала взяті на себе зобов'язання, не допускала представників влади України до місць базування ЧФ для проведення інвентаризації наданого в оренду майна і земельних ділянок. Орендовані об'єкти використовувалися як база для здійснення розвідувально-підривної, інформаційно-пропагандистської та іншої антиукраїнської діяльності. З 2008 року почалося вжиття заходів з підготовки збройної агресії проти України. Підрозділи російської військової розвідки здійснювали рекогносцировку майбутнього театру бойових дій у Криму і на сході України.

Нова угода Януковича щодо ЧФ РФ фактично сприяла Москві в її планах щодо відриву Криму від України. Після 2010 року на східних і північних теренах України суттєво активізувався «реконструкторський рух», який використовувався ГРУ, Генеральним штабом ЗС РФ і ФСБ для легендованого вивчення і підготовки територій України для ведення бойових дій. Тож можна твердити, що вже самим тільки підписанням «Харківських угод» адміністрація Януковича розписалася в тому, що вона витоково була **маріонетковим урядом**, цілковито контрольованим з боку Російської Федерації.

2. Відмова В.Януковича від курсу на європейську інтеграцію, Революція Гідності та втеча президента

Насамперед слід зазначити, що В.Янукович аж до кінця листопада 2013 року від курсу на євроінтеграцію не відмовлявся. У сфері зовнішньої політики він, незважаючи на те, що був відомий усім своєю проросійською позицією, і «Харківські угоди» це підтвердили наочно, несподівано для багатьох розкритикував ідею створення союзу Росії, Білорусії й України, і ще 1 квітня 2010 р. заявив, що «стратегічним напрямком української зовнішньої політики є інтеграція в Європейський Союз». У той же час він ліквідував міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО і Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції, створені у 2006 році В.Ющенком. А в липні 2010 р. він підписав закон про основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави, в яких остаточно відмовився від курсу на

вступ до НАТО, заявивши про позаблоковий статус України. Але від курсу на вступ до ЄС Янукович не відмовлявся. *Таких офіційних заяв від нього не поступало.*

У 2011–2012 рр. Янукович займався переважно внутрішньою політикою, змінивши Конституцію і створюючи підпорядковану собі жорстку вертикаль влади, а також займаючись рейдерським захопленням бізнесу як своїх політичних опонентів, так і своїх же союзників. Тож йому просто було не до зовнішньої політики. Але у 2013 році він активізувався. Цей рік був відносно спокійним для української політики. Янукович роз'їжджав по Європі і переконував наївних європейців, що «хоче в Європу». Та й не тільки він, а і вся його сім'я, і весь український політикум теж хотіли в Європу, щоб відпочити й заодно перевірити свої зарубіжні рахунки. Для пострадянської України таке бажання не було нічим незвичайним – усі попередники Януковича теж планували домогтися включення країни в Євросоюз. Принаймні, на словах.

Під «вступом до ЄС» насправді розумівся тільки перший етап процедури: підписання **Угоди про асоціацію країни з ЄС**. Переговори щодо цього були розпочаті ще у 2007 році. Нова угода мала замінити собою існуючі угоди про партнерство і співробітництво між ЄС і Україною. Угода про асоціацію мала на меті забезпечити якісно новий, більш глибокий формат відносин і стати стратегічним орієнтиром у процесі наступних широкомасштабних реформ в Україні. Текст Угоди не містив положення щодо перспектив входження України до ЄС, але й не заперечував цього. Підписання Угоди переводило Україну на новий рівень: від партнерства й співробітництва – до політичної асоціації та економічної інтеграції. Але це не було ніяким об'єднанням з Європою, як думало багато людей.

Важливим елементом Угоди було положення про поглиблену зону вільної торгівлі з країнами ЄС. І це сильно збудило представників промислових кіл, тісно зв'язаних з російським бізнесом. Москва побачила в тому, що відбувалося, потенційну загрозу, адже вступ до ЄС був несумісним зі вступом у так зв. Митний союз, яким керувала Росія. Вступ до Митного союзу означав економічну орієнтацію України на РФ і підкорення української економіки російській. З цієї причини Москва і деякі «ділові кола» в Україні (насамперед

«Український вибір» В.Медведчука) розпочали пропагандистську кампанію про те, що підписання угоди по зону вільної торгівлі з ЄС знищить українську економіку, оскільки призведе до різкого скорочення торгівельно-економічних відносин з РФ. Одночасно Москва запевняла, що це призведе ще й до того, що дешеві європейські товари, потрапивши в Україну, нелегально будуть вивозитися в Росію й це вдарить по російському виробнику.

Однак в Україні основна маса населення повірила в наміри влади йти до євроінтеграції і підтримала цю ідею. І численні євросаміти, зустрічі тощо, підготовка самої Угоди начебто свідчили про перспективу асоційованого членства України в ЄС, хоча цього терміну в базових угодах з ЄС не існує. Передбачалося, що буде підписано документ про асоціацію, аналогічний тому, що був підписаний з Македонією у 2001 році, з тією лише різницею, що Київ підпише документ у два етапи: спочатку політичну частину, а згодом економічну.

Утім, у самому українському суспільстві ставлення до входу в ЄС було доволі споживацьким. Ніхто не хотів думати про те, що шлях економічних і політичних реформ буде дуже складним і важким, усі думали, що це буде безплатний квиток у цивілізоване, сите і спокійне європейське життя. Ніхто не хотів слухати застережень деяких науковців щодо того, що геополітичний простір будь-якої цивілізації, у тому числі й західної, не гумовий, тож не може розтягуватися як кому заманеться. І якщо такі маленькі країни, як країни Прибалтики, ще змогли туди втиснутися (і то заплатили за це знищенням власної промисловості), то Україна, яка має розмір Франції, – це просто «ведмідь», який хоче влізти в «рукавичку». З відповідними наслідками, природно.

Європа ж, зрозуміло, не може цього допустити. Вона грала з Україною, «крутила» з нею, викручуючи свої власні інтереси перш за все. Правда, історія свідчить, що коли імперії (нехай і колишні, бо саме вони є провідними країнами ЄС) починають «крутити» з колишніми колоніями (а Україна – саме така країна), то рано чи пізно вони їм таки щось та дадуть. Але це буде тільки «щось». І таким «щось» для України і була та Угода про асоціацію. Більшого просто не могло бути.

І реальність підтверджувала ці наші думки. Мандрувати по Європі можна було б без віз, але права на працевлаштування Угода не давала. Європейський ринок праці, навпаки, планував захищати себе від українських гастарбайтерів (які і без входження до ЄС, на думку багатьох європейців, «понаїхали» в Європу, особливо в Італію та Іспанію). Товари, що вироблялися в Україні, мали попередньо отримувати європейські «сертифікати якості», за видачу яких треба було платити, але й це не гарантувало того, що українські товари таки пустять на європейські ринки й, що важливо, вони там будуть вільно продаватися. Для цього найкрупніші українські виробники (і тільки вони, менші шансів не мають) повинні були інтегруватися у європейські торгівельні мережі й отримати від них право реалізації в них своїх товарів. Але вони могли виявитися не конкурентоздатними, адже багато європейських фірм отримують дотації від своїх урядів і поставляють товари на ринок за цінами, нижчими від українських.

Європа була (і є) зацікавлена у сировині – металі, зерні, мінеральних добривах, лісі та програмному забезпеченні. Тут Україна мала шанси на конкурентоздатність своїх товарів. Виробляючі ж підприємства України, не маючи сучасного маркетингу і ринку збуту, ледве виживали і за останні десятиріччя значно відстали від Європи. Крім цього, в економічній царині однією з умов зближення з європейською економікою була легалізація тіньового бізнесу. Але в білому бізнесі були зацікавлені тільки ті, хто працював чесно і справно сплачував податки державі. А таких було мало. Чи готова була українська влада на радикальні кроки по викоріненню корупції задля перспектив вступу в ЄС? До кінця 2013 року здавалося, що так.

У ЄС були й політичні вимоги, звичні для Європи, але складні для України – політична стабільність у країні, наявність політичного консенсусу всіх представлених у парламенті політичних партій, бажання народу, виражене на референдумі про вступ до ЄС, реальний захист прав і свобод громадян тощо. Справа в тому, що Євросоюз тримався на трьох засадах: економіка і соціальна політика; міжнародні відносини і безпека; правосуддя і внутрішня політика.

Критерії, ухвалені Європейською радою в Копенгагені ще в 1993 році, передбачали, крім зазначеного, ще рівні права громадян в управлінні державою (від місцевого самоврядування до національного); вільні вибори при таємному голосуванні; право створювати політичні партії без перешкод з боку держави; справедливий і рівний доступ до вільної преси; свобода профспілок і особистої думки; законодавчі обмеження виконавчої влади; незалежність судів від влади і верховенство закону як засобу захисту від свавілля властей; права людини (сформульовані Загальною декларацією прав людини і Європейською конвенцією прав людини); повага і захист прав національних меншин та рівність мов.

Економічні критерії, введені Маастріхтським договором 1992 року, були ще жорсткішими. Україна мала отримати статус країни з ринковою економікою. Це означало підтримку вітчизняного виробника і звільнення від податків на початковому етапі; наявність державних програм і фондів підтримки пріоритетних галузей економіки (насамперед сільського господарства); право виробника самому визначати, що і як виробляти; вільне ціноутворення; наявність вільної конкуренції; обмеження монополій; розділення влади і бізнесу; конкурентоздатність вітчизняного виробника; система гарантій приватних вкладів; цивілізована процедура банкрутства і приватизації. Крім цього, дефіцит бюджету мав складати менше 3% від ВВП, а борг урядового сектору – менше 60% від ВВП. Вимагалась також стабільність обмінного курсу тощо, але основною залишалась вимога адаптації українського законодавства до європейських норм. Чи могла Україна в короткий термін виконати хоча б головні вимоги ЄС? Якби була політична воля влади, то так. Але на 2013-й рік єдиним критерієм, якому Україна відповідала, був географічний – вона знаходилася в Європі.

На засіданні країн-членів СНД у Мінську в жовтні 2013 року Янукович наголосив, що пріоритетом України є підписання Угоди про асоціацію з ЄС, і що це питання обговоренню не підлягає. Але в Мінську ж відбулася і конфіденційна зустріч Януковича з Путіним, після якої по приїзді до Києва Янукович різко згадав про «нерушиму дружбу російського і українського народів» і заявив про необхідність узяти тайм-аут

для вирішення питання щодо підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Щось таке екстраординарне сталося під час його зустрічі з Путіним у Мінську, що змусило його так різко змінити тон своїх виступів, але про це ми навряд чи колись дізнаємося, адже Янукович нині знаходиться на території РФ, і доки там при владі Путін, його звідти ні за що не випустять.

У річищі нових заяв Януковича виникли й фантастичні цифри можливих втрат економіки України з-за відриву від РФ (від \$150 до \$500 млрд.), які озвучувалися при обговоренні економічного пакету Угоди про асоціацію. Ясно, що такого займу Європа дати Україні не могла. Москва ж пообіцяла \$15 млрд. кредиту і значне зниження ціни на газ за умови відмови України від курсу на євроінтеграцію.

Переговори з європейськими партнерами про надання Україні грандіозного фінансового пакету не увінчалися нічим; з обіцяної Москвою суми у \$15 млрд. було надано лише 3 млрд. А потім почався Майдан. Це був другий Майдан в Україні, і він у політичному лексиконі по праву отримав назву **Євромайдану**. Адже він розпочинався як організовані українськими опозиційними партіями масові акції на підтримку підписання урядом Асоціації з ЄС.

21 листопада 2013 р., за кілька днів до Вільнюського саміту Східного партнерства, наміченого на 28–29 листопада, де Україна мала підписати документи про асоціацію, уряд України заявив про призупинення підготовки до підписання цієї угоди. І вже на 22.00 того ж дня на центральній площі Києва почали збиратися люди, які вимагали підписати Угоду. На мітингу виступили лідери опозиції (А.Яценюк, В.Кличко і О.Тягнибок), які звинуватили уряд у зриві процесу євроінтеграції. 22 листопада, незважаючи на заборону з боку влади, мітингувальники почали встановлювати наметове містечко.

Одночасно у багатьох містах України пройшли мітинги на підтримку євроінтеграції. І такі мітинги ще посилилися після 24 листопада, коли мітинг у Києві був побитий «беркутівцями». Виснуті вже були й гасла «Януковича у відставку!». Багато прихильників євроінтеграції поїхали до Києва щоб підтримати центральний Євромайдан. Влада організувала «антимайдани», на яких учасники вимагали входження України в Митний союз.

Усі розраховували, що уряд почує голос народу і підпише вільнюський документ. Так думала і більшість міжнародних оглядачів. Янукович все таки поїхав у Литву на саміт, збираючись переконати європейських партнерів і РФ знайти якийсь «спільне рішення» по Україні, заявивши, що європейський курс України залишається незмінним. Але йому вже майже ніхто не вірив.

Голова Європейської комісії Ж.М.Баррозу заявив, що ніяких переговорів у тристоронньому форматі не буде. Офіційно зустрічатися з цього питання з Януковичем ніхто не став. Лідери ЄС дали зрозуміти, що вони вважають питання вирішеним, але дають шанс Україні підписати угоду на другий день саміту. У Януковича залишалася доба до прийняття ним рокового рішення. І він таки його прийняв: він нічого виразного європейським лідерам щодо термінів підписання Угоди після взятого урядом тайм-ауту не сказав. Угода просто не була підписана ні в перший, ні в другий день саміту.

Це сталося під тиском Москви. Хоча короткий період новітньої української незалежності мав би вже навчити українських владомощців, що зовнішньополітичні рішення, які стосуються перспектив розвитку країни, повинні прийматися керівництвом без тиску ззовні.

Як тільки ввечері 29 листопада у Києві стало відомо, що Янукович зірвав підписання Угоди про асоціацію з ЄС, на Майдан стали стікатися маси народу. О 4 ранку 30 листопада під приводом «підготовки до Нового року» влада провела «зачистку» Майдану. Розпочалося відкрите протистояння Майдану з владою, яке переросло в **Революцію Гідності**, яка так налякає Януковича, що він наважиться на втечу спочатку до Криму, а потім на територію РФ.

Як стало очевидно лише згодом, євроінтеграція не розглядалася і не могла розглядатися Януковичем та його найближчим оточенням як стратегічна мета України. Політика зближення з ЄС використовувалася для загравання з проєвропейськи налаштованою більшістю українського суспільства та засіб маніпулювання проєвропейськими політичними силами, а в зовнішньому вимірі – для безсоромного і цинічного торгу. Апофеозом торгівлі національними інтересами України стала домовленість з Путіним про отримання від

РФ кредиту на суму \$15 млрд. та низки інших економічних преференцій для наближених до Януковича бізнес-структур в обмін на відмову від підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Скориставшись наданими Януковичем можливостями, керівництво РФ розпочало реалізацію вирішального етапу своєї стратегії підкорення України.

3. Підготовка та початок війни Російської Федерації проти України

Підготовка до війни

Підготовку до війни з Україною Кремль таємно вів давно. Загальмувавши дезінтеграційні процеси в самій РФ та надійно зцементувавши «батоном і пряником» економічну і політичну еліту, російське керівництво на чолі з Путіним розпочало реалізацію своєї реваншистської стратегії. Але спочатку потрібно було з'ясувати реакцію США та їхніх союзників, для чого Москва вдалася до застосування силових засобів проти України (жовтень 2003 року – конфлікт довкола острова Тузла; січень 2006 року і січень 2009 року – «газові війни») і Грузії (війна 2008 р.). Після цих подій у Кремлі сформувався уявлення про наявність у еліт західних країн, насамперед європейських, «мюнхенського синдрому» – готовності до поступок агресору за рахунок держав Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону.

Поворотним же моментом для Путіна стала Помаранчева революція, яку російський лідер сприйняв як свою особисту поразку. Саме тоді було напрацьовано сценарії, застосовані за 10 років.

Зокрема, у 2004 році Москва уперше розіграла карту «східноукраїнського» сепаратизму. 26 листопада 2004 р. Луганська обласна рада проголосувала за створення «Південно-східної республіки», 28 листопада у м. Северодонецьк Луганської області на з'їзді депутатів усіх рівнів із 17 регіонів України, переважно східних і південних, у якому брала участь делегація з РФ на чолі з мером Москви Лужковим, обговорювалося створення Південно-східної федеративної держави зі столицею у Харкові. У квітні 2008 року під час Бухарестського саміту НАТО Путін заявив президенту США Дж. Бушу:

«Україна це взагалі не держава. Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами. Якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і сходу – вона просто розпадеться». Такі уявлення стали основою стратегічного бачення цілей РФ на новому етапі експансії. Відповідні положення у відкритій або завуальованій формі було закріплено в російських стратегічних документах з питань зовнішньої і безпекової політики.

Для реалізації стратегії Кремля російські державні органи створили комплексну систему примушення держав СНД до об'єднання. Така система передбачала використання інструментів політико-дипломатичного, економічного, насамперед енергетичного, інформаційно-пропагандистського і (у разі доцільності) воєнного тиску з широким використанням технологій підривної діяльності, теоретично розроблених і практично випробуваних ще за часів сталінського СРСР. Складовою частиною цієї системи мала стати теоретично опрацьована і практично випробувана парадигма **гібридної війни**. Сучасне розуміння цієї парадигми Росією було викладено в доповіді начальника Генерального штабу ЗС РФ генерала армії В.Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ у січні 2013 року.

Починаючи ще з 2004 року російські спецслужби сформували в південно-східних регіонах і Криму розгалужену мережу антиукраїнських організацій, контрольовану або навіть очолювану російською агентурою, – структури Партії регіонів, КПУ, ПСПУ, партій «Родина», «Русское единство», різноманітні православні групи, орієнтовані на ідеї «русского мира», сепаратистські політичні групи («Донецька республіка»), криміналізовані парамілітарні утворення («казачі» формування, бійцівські клуби, організація «Оплот», охоронні структури, що будуть активно використані під час Революції гідності «тітушки»). Переважна більшість цих груп не мали широкої суспільної підтримки, але вони взаємодіяли з правоохоронними органами за часів режиму Януковича. У 2006 році ФСБ створила підрозділи для дій у соціальних мережах («18 центр»).

З 2008 року Кремль розпочав пропагандистську підготовку до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в Інтер-

неті реалізовувалися пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції. Масовими накладами видавалися різноманітні книжки про майбутню російсько-українську війну. Ідеологічним підґрунтям російської пропаганди стала концепція «русского мира», сформульована ще в 1970-х рр. у середовищі московської ліберальної інтелігенції і підхоплена у 2010-х рр. патріархом РПЦ Кирилом (Гундяєвим).

Російська пропаганда мала три основні цільові аудиторії: західну, українську і власне російську. Головним завданням на західному напрямку було доведення штучності української нації і приреченості Української держави, «яка не відбулася». Поміж українців поширювалися міфи про правічну єдність з російським народом, про «триєдиний, штучно розділений російський народ», переваги приєднання до новітньої Російської імперії (СРСР-2 «під геніальним керівництвом В.В.Путіна») з одночасним доведенням неспроможності українських еліт управляти незалежною державою, акцентувалося на їх корупованості, нездатності до компромісів тощо. Російське суспільство інфікувалося ідеями великодержавного шовінізму, імперськості, неповноцінності інших народів порівняно з «найдуховнішим у світі» російським народом, православного фундаменталізму, російського фашизму тощо.

Російська пропаганда широко використовувала не тільки засоби масової комунікації, а й можливості культурно-розважальної індустрії: кінематограф, шоу-бізнес, а також Інтернет. Російська культурна експансія проти України здійснювалася свідомо і наполегливо протягом усіх років незалежності, що почасти було обумовлено неефективністю державної гуманітарної і культурної політики.

Аналогічну мету переслідувала й російська енергетична політика. У 2009 році за результатами другої «газової війни» Росія сформувала потужний інструмент тиску на Україну в енергетичній сфері, створила можливості для фінансового знекровлення її економіки. Як інструмент посилення впливу на Україну використовувалися політично обумовлені й економічно необґрунтовані проекти Північного і Південного потоків – своєрідних каналів експорту корупції до ЄС.

У 2010–2013 рр. стрімко зростало від'ємне сальдо платіжного балансу України (2010 р. – \$3,0 млрд, \$10,2 млрд,

\$14,3 млрд, \$16,5 млрд, а загалом за роки правління Януковича – \$44 мільярди). До 2013 року російський капітал встановив в Україні повний або частковий контроль над сферами зв'язку і телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, значною частиною банківського сектору. Він став ефективним інструментом Кремля. Ці процеси, які загрожували національній безпеці України, особливо активізувалися після приходу до влади Януковича, чому «сприяла» ідентична кримінально-олігархічна сутність і відповідна бізнес-культура російських і українських олігархічних кланів.

Практичне відпрацювання сценарію воєнної агресії проти України Росія здійснила під час проведення спільних стратегічних навчань ЗС РФ та Білорусі «Захід – 2013». Порівняння оперативної побудови російського угруповання військ під час проведення вказаних навчань та угруповання військ ЗС РФ, задіяних на Донецькому напрямку в серпні – жовтні 2014 року, виявляє їх ідентичність. Це однозначно доводить, що окупація Криму була лише складником загального задуму повномасштабної російської агресії проти України. Криваве протистояння в Криму, спровоковане спецслужбами і збройними силами РФ, мало надати політичні й пропагандистські підстави для вторгнення російських військ у східні і південні області України, як це відбулося в серпні 2008 року в Південно-Осетинському регіоні Грузії.

Незважаючи на те, що верховну політичну владу в Україні у 2010 році отримав *донецький кримінально-олігархічний клан*, саме в цей час у Донецькій і Луганській областях активізувалося формування окремої «регіональної ідентичності». Реалізацію цього «проекту» здійснював донецький і луганський корумпований істеблішмент під прапорами відповідних обласних організацій Партії регіонів, КПУ, інших проросійських сил. Російська агентура стрімко проникала до керівних ланок системи забезпечення національної безпеки України. Показовим є майже одночасне призначення на ключові посади в секторі безпеки і оборони діячів, які мали міцні зв'язки з російськими спецслужбами: Д.Саламатіна (лютий 2012 р.) і П.Лебедева (грудень 2012 р.) на посаду Міністра оборони України, О.Якименка – на посаду Голови СБ України (січень

2013 р.). Нині ці та інші колишні українські високопосадовці переховуються на території, контрольованій РФ.

РФ та агентура її спецслужб у державних органах України вживала системних заходів щодо розвалу українського сектору безпеки і оборони. Саме за часів правління Януковича було завдано нищівного удару обороноздатності України. Розвиток Збройних Сил фактично не фінансувався. Пришвидшилися утилізація військового озброєння та розпродаж його найбільш сучасних зразків. Дезорганізація роботи Міністерства оборони України під виглядом його реформування унеможливила ефективне управління ЗС України (ЗСУ). У 2010 році було розформоване Об'єднане оперативне командування, а за рік – Командування сил підтримки, що суттєво ускладнило застосування сил і засобів ЗСУ. Було завершено руйнівне за своєю суттю «реформування» районних (міських) військових комісаріатів, з 2010 року було призупинено збору підготовку військовозобов'язаних.

Саме за часів Януковича майже остаточно було зруйновано українську систему ППО, а найсучасніші зенітно-ракетні комплекси і засоби розвідки були передислоковані в Крим. Підрозділи ЗСУ, Державна прикордонна служба України, інші органи сектору безпеки і оборони комплектувалися з повним ігноруванням принципу екстериторіальності, тобто переважно місцевими мешканцями. За 21 місяць – з 1 грудня 2011 р. до 30 серпня 2013 р. – було видано 14 наказів щодо змін структури Міністерства оборони України, що тільки дезорганізувало їхню роботу.

Символічним актом приниження Збройних Сил України стало рішення уряду М.Азарова (Розпорядження КМ України від 3 липня 2013 року № 503) про передачу історичних будівель Національного університету оборони ім. І.Черняховського Вищому спеціалізованому суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Такі явні і демонстративні зрадницькі дії Януковича та його оточення стали однією з причин Революції Гідності.

Початок війни

Нині вже ясно, що втеча Януковича була підготовлена і здійснена силами РФ. Одночасно з ним залишило свої робочі

місяця та вдалося до втечі вище керівництво міністерств оборони, внутрішніх справ, податків і зборів, Служби безпеки, Генеральної прокуратури, багатьох інших центральних органів виконавчої влади, обласних і районних державних адміністрацій. Голова Верховної Ради В.Рибак та його перший заступник І.Калетнік подали у відставку. Все це у сукупності занурило Українську державу у правовий вакуум. Так у критичний момент початку активної фази стратегічної чекістсько-військової операції РФ проти України в Криму, на сході та півдні України (20–22 лютого 2014 р.) військово-політичне керівництво держави, вище командування ЗСУ, МВС, СБУ та інших органів сектору безпеки і оборони України фактично зникло. Ось – перелік цих перших персон (заступників, що втекли разом з начальниками, ми у список не внесли):

Янукович Віктор – Президент, головнокомандувач ЗСУ;

Арбузов Сергій – в.о. Прем'єр-міністра України;

Лебедев Павло – Міністр оборони України;

Якименко Олександр – Голова СБУ;

Пшонка Віктор – Генеральний прокурор України;

Захарченко Віталій – Міністр внутрішніх справ України;

Шуляк Станіслав – Командувач внутрішніми військами;

Березовський Денис – Головнокомандувач ВМС ЗС України.

Поза сумнівом, ці дії були узгоджені з Кремлем, який мав на меті паралізувати державні інститути України і в такий спосіб унеможливити організований спротив російській агресії.

Однак парламент України взяв на себе повну відповідальність за долю України і вжив рішучих заходів з відновлення конституційного ладу, керованості і обороноздатності держави. 22 лютого 2014 р. Верховна Рада обрала О.Турчинова своїм Головою та відновила дію положень Конституції, скасованих у неконституційний спосіб у 2010 році. Через самоусунення Януковича від виконання обов'язків глави держави на Голову Верховної Ради О.Турчинова відповідно до Конституції було покладено виконання обов'язків Президента України. У стислі строки було призначено нове керівництво органів сектору безпеки і оборони, а згодом повністю сформовано новий уряд України, відновлено діяльність органів виконавчої влади в Києві та регіонах.

Нову революційну українську владу, що постала в Києві після ганебної втечі президента Януковича, Москва не визнала, але її визнали країни Західної Європи і США. І коли нова влада тільки-но зробить свої перші кроки з урегулювання ситуації в країні, Москва розпочне військове вторгнення на територію України. І першим результатом агресії стане **російська окупація Криму**.

Кремль настільки поспішав з окупацією Криму, що навіть не врегулював терміни, передчасно відливши медаль «За возвращение Крыма», на звороті якої був позначений строк проведення операції – 20.02.2014 – 18.03.2014. Але ж 20 лютого 2014 р. в Україні при владі знаходився Янукович, який ще нікуди не тікав і невідомо, чи взагалі збирався, і саме в цей день на Майдані відбувся розстріл демонстрантів урядовими військами, коли загинуло більше 100 осіб з обох боків. Призначений же на 16 березня кримський референдум у день 20 лютого виглядав далекою і до того ж формальною перспективою.

Як же тоді слід сприймати пізнішу заяву Путіна про те, що Росія не збиралася вторгтися у Крим і прийняла це рішення тільки 22 лютого, «після повалення легітимного президента України В.Януковича»? А дата на медальці? Чи щось тоді «пішло не так»? А таки пішло, адже Янукович 21 лютого підписав Угоду про урегулювання політичної кризи, яку також підписали усі сторони переговорів, крім представника РФ Лукіна. І саме в ніч з 21 на 22 лютого він і втік. Значить, його хтось до цього примусив. Той, кому зовсім не було вигідне урегулювання ситуації в Україні, бо тоді відтяти від неї ласі шматки територій було б неможливо. І хто був той «хтось», гадаємо, уже всім зрозуміло.

За заздалегідь підготовленим планом починаючи з 20 лютого 2014 року (ще до втечі В. Януковича з Києва) було організовано мітинги під сепаратистськими гаслами в містах Севастополі й Сімферополі, в яких провідну роль відіграли громадяни РФ. Разом з агентурою ФСБ РФ, ГРУ ГШ ЗС РФ, СЗР РФ, а також їх бойовими підрозділами для участі в цих заходах з Росії в Крим завезли громадян Росії з-поміж спортсменів, працівників охоронних фірм, колишніх військовослужбовців, які виконували роль «обурених кримчан», провокували конфлікти, всіляко намагалися дестабілізувати ситуацію.

Уночі 27 лютого 2014 р. російські спецпідрозділи захопили адміністративні будинки парламенту й уряду АР Крим. 28 лютого 2014 р. депутати Верховної Ради АР Крим під дулами автоматів «зелених чоловічків» із грубими порушеннями процедури ухвалили рішення про призначення референдуму щодо статусу Криму та призначили головою уряду Криму С.Аксьонова.

Після захоплення парламенту і кабміну АР Крим Москва перейшла до відкритої фази окупації Криму. На півострів військово-транспортними літаками і кораблями стали інтенсивно перекидатися найкращі штурмові підрозділи десантних військ і морської піхоти, озброєння і військова техніка. Підрозділи ЗС РФ встановили контроль над об'єктами критичної інфраструктури, аеропортами, перевалами, мостами, розпочали блокування українських військових частин та об'єктів на півострові, деякі з яких були раптово захоплені (одні з перших – українські об'єкти зв'язку та телекомунікацій). Уже на початку березня 2014 року окупаційні підрозділи вимкнули трансляцію українського телебачення на півострові.

Ситуація була трагічною. Серед військових і силовиків почався масовий перехід на бік агресора. Не зрадили свою країну з 13468 солдат і офіцерів ЗСУ, що знаходилися у Криму, тільки 3990 (29,6%), з 10936 працівників МВС – тільки 88 чол. (0,8%!), з 1870 прикордонників в Україну повернулось тільки 519 чол. (27,7%), з 2240 працівників СБУ – тільки 242 чол. (10,8%), з 527 офіцерів і прапорщиків Управління держохорони – тільки 20 чол. (3,8%).

Водночас, незважаючи на чисельну перевагу російського агресора, шалений психологічний тиск і блокування військових частин, окремі підрозділи ЗСУ стійко тримали оборону й залишили півострів лише після отримання 24 березня 2014 р. відповідного наказу. За цих умов, швидко збільшуючи військове угруповання, яке за своїм бойовим потенціалом значно перевищувало дислоковані в Криму українські війська, Росія вже у першій декаді березня фактично завершила окупацію півострова.

У документальному фільмі А.Кондрашова «Крым. Путь на родину» (березень 2015 р.) **Путін заявив про свою готовність застосувати ядерну зброю під час операції з окупації Криму** в разі втручання країн Заходу. Він також повідомив,

що особисто керував військовою операцією, під час якої російські морські піхотинці й частини спеціального призначення ГРУ ГШ ЗС РФ заблокували українські військові частини. Крім того, визнав, що підрозділи ГРУ ГШ ЗС РФ провели спеціальну операцію зі знищення каналів спеціального зв'язку українських військових частин із Києвом. Також у фільмі повідомляється про факт наведення радару терміново перекинутого в Крим берегового ракетного комплексу «Бастіон» на есмінець США «Дональд Кук», який перебував у Чорному морі.

Україна намагалася протистояти. 7 березня 2014 р. № 261 було зупинено дію Постанови Верховної Ради АР Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 р. Конституційний Суд визнав оголошення референдуму таким, що не відповідає Конституції України. Але всупереч нормам українського та міжнародного права 16 березня 2014 р. «референдум» про незалежність АР Крим було проведено. При цьому не було дотримано жодних загальновизнаних стандартів народного волевиявлення. «Міжнародними спостерігачами», яких окупаційна влада допустила на півострів для роботи на «референдумі», були представники ультраправих, неонацистських і комуністичних європейських партій, інші особи з нацистськими та неосталіністськими поглядами.

В умовах бойкоту референдуму корінним народом Криму – кримськими татарами, присутності значної кількості озброєних російських військовослужбовців референдум в АР Крим начебто зібрав понад 1,2 млн. заповнених бюлетенів (83,10% загальної кількості виборців), з яких нібито 96,77% засвідчили вибір «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Непоодинокі випадки такої «масової підтримки» характерні для виборчої системи РФ протягом останніх 20 років.

18 березня 2014 р. у Москві президент РФ В.Путін, самопроголошений «голова Ради міністрів АР Крим» С.Аксьонов, «спікер Верховної Ради АР Крим» В.Константинов і самопроголошений мер Севастополя О.Чалий підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу РФ. На цьому урочистому засіданні Путін виступив із промовою, в якій вкотре підкреслив, що українці та росіяни – це начебто «один

народ», а також зазначив: «на Україні живуть и будут жить миллионы русских людей, русскоязычных граждан, и Россия всегда будет защищать их интересы».

Можна з упевненістю твердити, що в березні 2014 року в Криму був здійснений **державний переворот**. РФ ввела на півострів додаткові війська (частина їх уже знаходилася на російських військових базах. От що значить для держави легковажити проблемою присутності іноземних військових баз на її території!) і під дулами автоматів провела референдум, на якому, за заявами офіційних російських осіб, 82% виборців висловились за приєднання до РФ. І ніякі інші дані, у тому числі й міжнародних експертів про те, що все насправді було далеко не так, узяті до уваги не були. Та це вже, по великому рахунку, і не мало значення, адже будь-хто з політологів вам скаже, що всі подібні акції в недемократичних країнах відбуваються так, як цього хоче влада. А української влади на той час у Криму вже не було. Говорити ж про якусь нормальну владу і «демократію» на півострові під дулами автоматів «зелених чоловічків» не доводилося.

При цьому вражала стрімкість дій російської влади, з якою вона керувала подіями: 16 березня був проведений «референдум», 17-го – уже були об’явлені його результати, а вже 18 березня нашвидкуруч у Кремлі відбулося підписання документів про включення Криму до складу РФ. За звичайної ситуації зробити все це настільки швидко було б неможливо, не кажучи вже про те, що в самій РФ ніякого референдуму щодо прийняття Криму до складу країни не проводилося. Тож можна стверджувати, що сценарій окупації Криму і приєднання його до РФ у Кремлі було завчасно продумано і пророблено, і там дуже поспішали його приєднати до того, як роздадуться численні протести міжнародної спільноти і України. А з медалькою поспішили ще раніше.

Міжнародна спільнота засудила агресію РФ проти України та brutальні порушення Росією норм міжнародного права. 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН абсолютною більшістю голосів прийняла Резолюцію № 68/262 про підтримку територіальної цілісності України. Країни почали вводити проти РФ **санкції**.

Метою санкцій було визначено припинення фінансування, озброєння та постачання Росією терористів на схід України. Передбачалось, що вони будуть вводиться поетапно: перший етап – обмеження співробітництва; другий – обмеження на постачання окремих видів технологій; третій – секторальні санкції, спрямовані проти окремих секторів економіки РФ.

Ще 6 березня 2014 р. був прийнятий *перший етап санкцій*, який містив призупинення переговорного процесу ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму та нової угоди про партнерство, крім того, під санкції підпадала група можновладців. Також був призупинений процес підготовки до майбутнього саміту G8, в якому мала брати участь Росія.

17 березня міністри закордонних справ країн-членів ЄС прийняли рішення перейти до *другого етапу санкцій* і ввели обмеження у вигляді заборони на в'їзд і заморожування активів для 21 російського і кримського чиновників. Так список російських чиновників, які підпадали під санкції у зв'язку із захопленням Криму, досяг 33 осіб. Цього ж дня санкції проти семи представників Росії, Януковича і Медведчука ввели США. 18 березня про введення візових, а згодом і економічних санкцій проти Росії заявила Японія. 19 березня фінансові та візові санкції проти 12 громадян України і Росії ввела Австралія. 20 березня нові санкції проти РФ ввели США: був розширений список громадян РФ, яким заборонено в'їзд в США і чиї активи на території США мали бути заморожені. До санкцій також приєдналась Велика Британія, яка заморозила рахунки 18 колишніх українських чиновників. Пізніше додаткові санкції для посилення ізоляції Росії ввела Канада.

21 березня в список санкцій ЄС додали імена ще 12 російських чиновників. 23 березня «обережні санкції» проти осіб, причетних до захоплення Криму Росією ввела Нова Зеландія. 28 квітня США ввели додаткові санкції проти семи депутатів Держдуми Росії і заморозили активи 17 компаній, які наближені до президента РФ В.Путіна. Також США заборонили постачання високотехнологічних товарів, які РФ може застосувати у військових цілях. Цього ж дня ЄС розширили список ще на 15 осіб. 29 квітня, слідом за США про додаткові санкції оголосили Японія, Канада та Рада ЄС. Санкції сто-

сувались обмежень на отримання віз для окремих політиків і бізнесменів. Список Канади також включав дві російські кредитні організації: «Експобанк» і «Росенергобанк».

Утім, на керівництво РФ усе це не подіяло. Сьогодні вже можна твердити, що окупація Криму стала першим етапом грандіозного плану Путіна з відновлення Російської імперії. Будь-який подібний план складається з кількох блоків. Першим (і головним) таким блоком було приєднання України до Росії; другим – приєднання Білорусі; третім – захоплення Прибалтики. Напевне, були й інші якісь частини, про які сьогодні можна тільки здогадуватися (наприклад, питання Придністров'я, куди інакше, як через територію України, не потрапити).

Однак приєднання України було **головною метою**, адже ніяка «Російська імперія» без України є немислимою. Історія свідчить, що коли Росія втрачала Україну, то вона сильно потерпала і поступово втрачала одну за одною свої території – так, наприклад, коли з лютого 1917 року почала розкладатися царська Росія, то на літо цього року на її території вже було більше 70 державних, напівдержавних та іншого штибу утворень, і тільки більшовики перепинили цей процес. А як тільки Росія відвойовує Україну назад, то вона не тільки відновлює те, що втратила, а здобуває ще й більше. Приклад: СРСР після Другої світової війни з його новими кордонами, контрольованими ним сателітами, та його впливами в світі. Утративши Україну в 1991 році, РФ швидко перетворилася в другорядну країну, з якої в часи Б.Єльцина сміявся ледь не весь світ.

Путін з початку 2000-х рр. за рахунок колосальних західних вливань в економіку РФ та спекуляції енергоносіями певною мірою ситуацію виправив, але сучасна РФ так і не була омріяною ним Російською імперією, і саме тому, що не володіла Україною. Можливо, і досі хтось підсміюється над фразою невідомого авторства походженням ще з початку ХХ століття: «Хто володіє Україною, той володіє світом», але путінська політика щодо України з 2014 року свідчить про те, що цей російський керівник усвідомив це так ясно, як ніхто інший у світі, у т.ч. й сучасні українські політики.

Приєднання України, за планами Кремля, могло відбуватися або одномоментно (якщо пощастить), або поетапно –

це було питання лише технологій і військових можливостей, але прорахувати все до березня 2014 року було неможливо. Багато чинників були неясними: рівень спротиву українців, рівень обурення в світі, масштаби санкцій проти РФ, ступінь готовності росіян стріляти в українців і ступінь рішучості українців віддавати своє життя за свою країну.

Несподівано для Кремля, як і для України та й усього світу, Крим був зданий українською стороною без бою. Абсолютно всіма безкровна здача Криму була розцінена як слабкість України і її мовчазна згода на те, що Крим є «исконно русской землею». Утім, це Путіну послужило погану службу: він звідтоді вже не сумнівався, що без бою буде здана і вся Україна. І капітально помилився. Бо то була Україна, а не маленька Грузія, з якою він у 2008 році, за посередництва Медведєва, що захотів, те й зробив. Але під впливом запаморочення від успіху в Криму російська сторона терміново приступила до організації проросійських повстань у східних регіонах України з вимогами проведення «референдумів» на рівні регіонів, аналогічних кримському.

Розрахунок був на те, що під впливом безладу на сході України Київ погодиться на проведення «референдумів» у східних регіонах, а РФ визнає їхні результати, якщо вони будуть на користь РФ, або не визнає, якщо вони виявляться на користь України. І в тому, і в іншому випадку Кремль завжди зможе ввести туди свої війська під приводом «захисту російськомовного населення», як це раніше було зроблено в Криму. Російський генштаб планував потім сунути свої армії на південь у напрямку Одеси, наступаючи з Криму і зі сходу, відрізати Україну від Чорного моря, вийти до Придністров'я і об'явити про створення «нової держави», якої ніколи раніше не існувало на мапі: «Новоросії».

Ще 23 лютого 2014 р. в Москві відбувся мітинг, на якому заступник голови Державної Думи Федеральних Зборів РФ В.Жіріновський закликав до розділу України на три частини, направлення російських «добровольців», які мали проголосити державу «Новоросія» зі столицею в Харкові. У російській пресі розгорнулася масова істерія з гаслами про «фашистський переворот у Києві», «незаконну київську хунту» й «нагальну

необхідність врятувати російськомовне населення України від оскаженілих фашистів-бандерівців». Ця пропагандистська кампанія різного рівня інтенсивності не припиняється й досі.

28 лютого 2014 р. збройні сили РФ розпочали «раптову перевірку боєготовності» військ Південного військового округу, зокрема ЧФ РФ, із залученням підрозділів Західного військового округу, в якій було задіяно до 150 тис. осіб особового складу, до 90 літаків, 120 вертольотів і 880 танків. Починаючи з 1 березня 2014 р. відбулося розгортання російських ударних підрозділів у Ростовській, Воронежській, Курській, Білгородській, Брянській областях РФ. На Поліському, Слобожанському, Донецькому та Кримському оперативних напрямках у безпосередній близькості від кордонів України було створено ударне угруповання, яке перебувало в повній бойовій готовності до вторгнення. ЗС РФ були в повній бойовій готовності для вторгнення в Україну зі сходу й півдня.

Для політичного виправдання російського вторгнення було використано звернення Януковича, що втік до Росії, до президента РФ Путіна від 1 березня 2014 р. 3 березня 2014 року представник РФ у Раді Безпеки ООН В.Чуркін заявив під час її засідання (цитуємо мовою оригіналу для точності): «Сегодня я уполномочен сообщить также следующее. Президентом России получено следующее обращение президента Украины Виктора Януковича. Я цитирую. Заявление президента Украины. Как законно избранный президент Украины заявляю: события на Майдане, незаконный захват власти в Киеве привели к тому, что Украина оказалась на пороге гражданской войны. В стране царят хаос и анархия. Жизнь и безопасность людей, особенно на юго-востоке и в Крыму, под угрозой. Под воздействием западных стран осуществляются открытый террор и насилие. Люди преследуются по политическому и языковому признакам. В этой связи обращаюсь к президенту России Владимиру Владимировичу Путину с просьбой использовать вооруженные силы Российской Федерации для восстановления законности, мира, правопорядка, стабильности, защиты населения Украины. Виктор Янукович, 1 марта 2014 года».

У той самий день з аналогічним зверненням виступив самопроголошений «голова Ради міністрів АР Крим» Аксьонов. Путін

негайно надав до Ради Федерації Федеральних Зборів РФ пропозицію про введення російських військ в Україну, мотивуючи її «загрозою життю громадян Російської Федерації, співвітчизників, особового складу військового контингенту збройних сил Російської Федерації, який дислокується на території України». За кілька годин Рада Федерації підтримала цю пропозицію.

Факти неспростовно засвідчують ретельну підготовку до широкомасштабного вторгнення на територію України з метою відновлення маріонеткового режиму Януковича. 11 березня 2014 р. було оголошено про проведення «найбільших за 20 років» навчань повітрянодесантних військ Росії. За час навчань 1500 десантників висадилися на полігоні в Ростовській області у безпосередній близькості до кордону з Україною. А з 1 березня 2014 р. під гаслами приєднання півдня і сходу України до Росії розпочалася координована та контрольована російськими спецслужбами серія протестних акцій у східних і південних регіонах України – «Русская весна». Під їх прикриттям спеціальні штурмові групи на чолі з російськими офіцерами здійснили спроби захопити адміністративні будинки в Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській, Дніпропетровській областях. Було захоплено будинки обласних державних адміністрацій у Донецьку, Луганську й Харкові, а також управління СБУ в Донецьку й Луганську.

Наслідком російської агресії, до надання відсічі якій Україна не була готова, стало б повторення української трагедії 1917–1920 рр., коли перемогу здобули декласовані елементи на чолі з більшовиками (прямими ідейними нащадками яких є бандформування ОРДЛО), і фактична втрата незалежності України. Усвідомлюючи ситуацію, нове керівництво України розпочало передислокацію підрозділів ЗСУ і правоохоронних органів у східні й північні області держави. Було вжито нагальних заходів з відновлення дієздатності сектору безпеки і оборони, забезпечено керованість силами й засобами ЗСУ, створено Національну гвардію, проведено часткову мобілізацію, розпочато формування добровольчих батальйонів для захисту України, швидко стабілізовано ситуацію в Києві, а також у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській,

Харківській, Херсонській областях. В Одеській області загрозу громадянському миру було подолано після того, як 2 травня 2014 р. кривава провокація проросійських сил не досягла запланованого результату. Вживалися системні заходи з мобілізації міжнародної підтримки зусиль України в стримуванні російського агресора.

Здійснивши збройну агресію проти України та анексувавши Крим, Росія брутально порушила міжнародне право, що підірвало засади європейської та глобальної безпеки. Відповідно до Резолюції № 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. зазначені дії кваліфікуються як **акт агресії**. При цьому було свідомо й зухвало проігноровано положення Статуту ООН, Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин держав відповідно до Статуту ООН 1965 року, Декларації про недопустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав 1982 року, Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, Основоположного акта Росія-НАТО 1997 року. Непередбачувана поведінка великої ядерної держави, яка відмовляється дотримуватися норм міжнародного права та власних зобов'язань і відверто зневажає державні кордони, відкрила «скриню Пандори», завдала руйнівного удару всьому світовому порядку, встановленому після Другої світової війни.

Однак на шляху цих планів Кремля встали українські воїни, насамперед добровольчі батальйони, яким кинулось допомагати все українське суспільство, виробивши унікальний **феномен волонтерства**. Завдяки героїзму військовослужбовців, добровольців, пересічних громадян плани з окупації восьми південних і східних областей України було зірвано, а російський агресор був змушений перейти до прихованої підірвної й терористичної діяльності в Україні, за винятком Донецької та Луганської областей. Але й тут наступ російських терористичних військ було локалізовано. 25 травня 2014 р. за надзвичайно складних умов було проведено визнані всім світом вільні й демократичні президентські вибори, переконливу перемогу на яких здобув **Петро Порошенко**. А українська армія крок за кроком стала визволяти український Донбас від окупантів та їх прислужників.

Ці події остаточно засвідчили провал планів російського блицкригу проти України. Спільними зусиллями суспільства та відроджуваної держави, дорогою ціною життів тисяч українців ворога було зупинено. Розпочався черговий етап російської агресії проти України – етап **гібридної війни**, яка триває й донині.

Як реагували на події в Україні її союзники? У своєму інтерв'ю від 27 лютого 2017 р. О.Турчинов на це питання відповів так: «Співчували».

«Були глибоко стурбовані?». «Я дав доручення міністерству іноземних справ провести консультацію з нашими партнерами, які давали нам гарантії безпеки у відповідності до Будапештського меморандуму. Але нам відповіли, що готові допомагати на дипломатичному рівні шляхом проведення переговорів і консультацій. При цьому дуже просили не спровокувати Росію на введення військ на континентальну територію України. Я об'являю мобілізацію, а мені партнери кажуть, що, мов, я провокую росіян. А я не провокував, я захищав країну, у мене іншого шляху не було. При цьому просив: хоча б зброю дайте, щоб нам протриматися, доки ми зможемо запустити заводи оборонпрому, відремонтувати техніку, взути, одягти, озброїти армію... Адже це буде реальний знак для росіян про ваші наміри зупинити агресію. Однак будь-які поставки зброї в Україну були заблоковані під тим же приводом, щоб не провокувати росіян».

Як бачимо, Європа і США вважали, що все якось саме собою «розсмокчеться», тому фактично бездіяли. Але за бездіяльність треба платити, і 17 липня 2014 р., як відразу всім українцям було ясно, а тепер уже стає ясно всьому світові, росіяни збили з ПЗРК «Бук» малайзійський авіалайнер. Майже 300 людей заплатили життям за бездіяльність світу щодо війни в Україні. Саме тоді вже всім нарешті стало зрозуміло, що ніяких проросійських «ополченців» чи «сепаратистів» в Україні немає – **на сході України йде війна, розв'язана Росією**.

Тоді були введені додаткові міжнародні санкції, які містили призупинення переговорного процесу ЄС і РФ про пом'якшення візового режиму та нової угоди про партнерство, крім того, під санкції підпадала група можновладців.

Також був призупинений процес підготовки до майбутнього саміту G8, в якому мала брати участь РФ.

Утім, у цілому, як можна побачити, міжнародні санкції березня – липня 2014 року були, по великому рахунку, просто жалюгідними.

Тож Кремль, спочатку припинив, осмілів і, вирішивши, що цим усе й обмежиться, почав діяти. 24 серпня 2014 р., коли вже стало ясно, що маріонеткові «ЛНР» і «ДНР, створені Кремлем на частині Луганської і Донецької областей, ось-ось будуть знищені, **Кремль ввів на Донбас свої регулярні війська**. І якщо щодо Криму особисто Путін уже визнав, що саме російські війська його окупували, то щодо східних регіонів України і досі триває довга «пісня» щодо того, що «ихтамнет».

Так почався дуже важкий етап цієї війни (Львівськ, Дебальцеве, Донецький аеропорт та ін.). Затримати агресію вдалося тільки шляхом підписання Мінських домовленостей («Мінськ-1» та «Мінськ-2»), які тільки «заморозили» ситуацію.

Цю війну називають «гібридною». Але якщо все, що відбувається між Україною і Росією з 2014 року, порівняти з тим, що відбувалося між СРСР і Фінляндією в 1940 році, то практично в усьому можна знайти просто унікальні збіги. Але ж ніхто сьогодні не називає ті події 1940 року «гібридною війною» – в усіх підручниках щодо них вживається правильний і науково доведений термін: радянсько-фінська війна. Тож і те, що відбувається нині на території України, можна називати як завгодно, але воно є нічим іншим, як **російсько-українською війною початку XXI століття**. А український народ веде **Вітчизняну війну** проти ворога.

Однак, оскільки термін «гібридна війна» вже є широко вживаним і активно розробляється дослідниками, нам треба розглянути це явище.

4. «Гібридна війна»: визначення та характеристика

Політична експерти й політологи вживають щодо сучасної російсько-української війни термін «гібридна війна». Цей термін на сьогодні виявився найбільш прийнятним для визначення специфіки дій РФ, яка, поєднуючи мілітарні, квазімілітарні, дипломатичні, інформаційні, економічні засоби,

ядерний шантаж, намагається досягти в Україні та деяких інших регіонах світу власних, малозрозумілих для міжнародної спільноти політичних цілей.

Утім, поняття «гібридна війна» означає явище набагато ширше, ніж сучасні методи ведення бойових дій, види війн майбутнього чи назви якихсь конфліктів локального характеру. Постає новий вид глобального протистояння в сучасному світі. Гібридна війна – це не повернення до стану холодної війни. Вона приходить їй на зміну. Як нова, ускладнена і нестабільна форма відносин на міжнародній арені.

Гібридна війна є виразом глобального конфлікту між зоною стабільності, де панує закон і міжнародне право, і сферою невизначеності, що характеризується зневагою до закону і права, численними локальними конфліктами. За часів же холодної війни існувало протистояння між великими державами і зонами їхнього впливу. На Сході Європи лінія нового поділу пройшла по теренах пострадянських країн, які після холодної війни опинилися в ролі «буферних зон» (сірих зон безпеки) між РФ і країнами ЄС та НАТО. Цим зумовлена вразливість України, що стала об'єктом російської агресії, адже сірі безпекові зони – це головні джерела гібридних загроз у сучасному світі.

Утім, методи «гібридних війн» Росії не можна вважати чимсь новим ані у російській, ані у світовій практиці. До них вдаються вже протягом тисячоліть, а їх концепцію чітко визначив ще давньокитайський ідеолог військового мистецтва Сунь-Цзи так: «Найліпша війна – це зруйнувати замислене супротивником, потім – розбити його союзи, а вже після цього – розбити його військо». У наш час ці ідеї дістали свій розвиток у працях західних та російських експертів і політологів: Френка Гофмана, Деніела Ласіка, Джорджа Девіса та Девіза Кілкалена (США), Френка ван Каппена (Нідерланди), О.Дугіна (РФ) та ін.

Москва до такої практики вдавалася, зокрема, під час Української національної революції 1917–1920 рр. Намагаючись відновити свій контроль над новими незалежними, що відділилися від Росії після Лютневої революції 1917 року державними творами, на їх територіях збурювалися прокомуністичні повстання, після чого проголошувалися альтернативні,

підконтрольні Москві, органи влади (маріонетки). А потім ці маріонетки кликали на допомогу Росію, що з готовністю поспішала на захист «трудового народу і законно обраних урядів та рад від буржуазних націоналістів». І все це відбувалось на тлі активних інформаційних ідеологічних кампаній зі всебічної дискредитації ідей національного відродження та демократичного розвитку.

Саме так Москва повернула собі контроль над Україною, країнами Закавказзя та Центральної Азії. Саме в такий спосіб вона прагнула підкорити собі Польщу, Фінляндію та країни Балтії, але наштотхнула на жорстку протидію їх патріотичного керівництва та високий рівень національної свідомості місцевого населення. З 1923 року, по закінченню громадянської війни, Москва «вподобала» аналогічні методи «гібридних війн» для організації комуністичних переворотів у сусідніх з СРСР країнах, реалізуючи плани «світової революції», як форми панування Кремля над прилеглими регіонами, а у перспективі – і над усім світом. У цілому ряді країн Москва підтримувала ліві, проросійські, а в ряді випадків і відверто екстремістські сили, масово засилаючи свою агентуру, поширюючи підривному революційну літературу та формуючи озброєні загони бойовиків, провокувала внутрішньодержавні конфлікти та заколоти, для реалізації яких використовувала Комінтерн. Партії, що входили до нього, були основною ударною силою Кремля, яка практично втілювала в життя ідеї «світової революції».

Однак ці намагання Кремля виявились невдалими – Радянському Союзу забракло ресурсів. Не зміг СРСР і впоратися з контрзаходами провідних європейських країн, насамперед, Великобританії та Франції. І лише наприкінці 1930-х років, коли СРСР набрав сили, Москва змогла частково реалізувати свої плани, анексувавши країни Балтії, східні райони Польщі, Румунії та Фінляндії. І звернімо увагу: знову ж таки за допомогою методів «гібридних війн», що підкріплювались демонстрацією, а у випадку з Польщею та Фінляндією, – і прямим застосуванням військової сили. Зауважимо, оскільки Москва не спромоглася досягти бажаного в рамках перших двох постулатів Сунь-Цзи, вона реалізувала його третій постулат, що передбачає розгром військ супротивника.

Та не тільки Росія облюбувала «гібридні війни». Можна згадати резонансні події останніх років, зокрема, революції та збройні конфлікти в країнах Північної Африки, Близького Сходу та колишнього СРСР. Основні творці міжнародної політики, замість проведення задля досягнення своїх геополітичних цілей класичних військових агресій, вдавалися до таких прихованих дій, що переважно проводяться у політичній, економічній, інформаційній і спеціальній сферах. На початковому етапі свого застосування збройні сили вирішують лише окремі завдання (з транспортної блокади супротивника, завдання ударів по найбільш важливих об'єктах тощо). Сутністю таких дій є не фізичне знищення супротивника в рамках масштабної війни, а включення його до сфери свого впливу чи ліквідація як держави (дезінтеграція) засобами так званої «м'якої сили».

Під час «гібридних війн», як Росія, так і інші країни-нападники, вдаються до агресії без офіційного оголошення війни; приховують свою участь в конфлікті; масштабно використовують нерегулярні збройні формування (у т. ч. під прикриттям мирного населення); нехтують міжнародними нормами ведення бойових дій та чинними угодами і домовленостями; вдаються до взаємних заходів політичного та економічного тиску (за формального збереження зв'язків між двома країнами); ведуть активну пропаганду та контрпропаганду, застосовуючи «брудні» технології; протистоять у кібернетичному просторі. Саме до цього вдавалися США, ЄС, Ізраїль та їхні партнери, тиснучи на Іран у зв'язку з його ядерною програмою. І Іран вимушено поступився своїм опонентам, виконуючи вимоги РБ ООН та МАГАТЕ щодо забезпечення міжнародного контролю над іранською ядерною програмою та припинення робіт зі збагачення урану до збройового рівня. Але відомо чимало фактів, коли все це закінчується збройним протистоянням. Наприклад, відкрита військова агресія РФ проти Грузії 2008 року. І це все є ознаками, дійсно, процесу формування нового, глобального протистояння в сучасному світі.

Напад РФ на Україну показав, що гібридний конфлікт може бути й міждержавним. Специфіка російської гібридної агресії полягає у брутальному порушенні Кремлем системи

базових міжнародно-правових угод, великих масштабах заподіяних руйнувань, значній тривалості конфлікту. Рішуча протидія України агресору проявила як нові можливості захисту від гібридної агресії, так і точки вразливості України, яка внаслідок агресії втратила територіальну цілісність.

Принципово новим чинником сучасної гібридної війни стала *ключова роль міжнародної спільноти*. Спільна позиція НАТО, ЄС, стратегічних партнерів України, щодо засудження дій агресора, система санкцій проти РФ стали важливим методом протидії та стримування агресора. Але ситуація показала, що Україна виявилася в безпековому вакуумі, гарантії її безпеки виявилися вкрай ненадійними.

Порушення положень Будапештського меморандуму однією з країн-підписантів, зруйновані гарантії суверенітету, надані Україні в обмін на відмову від третього за розміром у світі ядерного потенціалу, показали, крім підступних дій РФ, ще й зміну в системі безпекових гарантій, що склалися після Другої світової війни.

Під час підписання вказаного Меморандуму він видавався цілком надійним правовим документом і щодо його дотримання жодних сумнівів не виникало. Але саме після порушення його норм Росією стало ясно, що це був слабкий документ, він не є міжнародним договором, оскільки не має юридично зобов'язуючої сили. У результаті, коли РФ брутально порушила його норми, виявилось, що інші країни-підписанти юридично (відповідно до засад Меморандуму) не мають підстав і змоги збройним шляхом протистояти Російській Федерації.

Вочевидь, саме це й замислювалося Москвою тоді, коли вона в 1994 році нав'язувала спрощений варіант цього документу, який залюбки сприйняли всі ядерні велетні політичного Олімпу, умивши руки й уникнувши юридично-політичної відповідальності. Проте історичної відповідальності їм уникнути не вдасться.

Кремль прагне повернути до міжнародних відносин принципи силової політики, але в умовах глобалізації відновити принципи світоустрою часів холодної війни неможливо, бо світ змінився кардинально. І в цьому – корінь головного протиріччя в сучасній світовій геополітиці.

Будь-яка війна потребує створення образу ворога. І РФ усіма силами і засобами його створила. Кремль переконав свій народ, що «кольорові революції» – це технологія Заходу, який начебто сам веде проти неї гібридну війну. Утім, образ ворога в російській уяві є супер-гіпертрофованим. Сон розуму, як відомо, породжує чудовиськ. Сон російського розуму, приспаного пропагандою, що ллється брудним потоком з російських ЗМІ, примусив Росію відтворювати його уявні дії.

Так «арабська весна» перетворилась у «кримську весну», «гібридні суспільства» постали у вигляді так званих ДНР та ЛНР, злочинна поведінка втілилась у політичній корупції і використанні міжнародних кримінальних угруповань у політичних цілях, інформаційна боротьба набула характеру екзальтації і досягла рівня створення альтернативної реальності – з небуття виринули «бандерівці», казна-звідки з'явилась «київська хунта», вистрибнули «розп'яті хлопчики», «згвалтовані пенсіонерки».

Спробою створити **альтернативну реальність** та поширити її у світі є й заперечення Кремлем існування листа В.Януковича до В.Путіна з проханням ввести війська в Україну (ми подавали його тест вище). Спочатку наявність цього звернення взагалі заперечувалась, а коли стало ясно, що ця брехня не проходить, Кремль почав «крутити» навколо цього. Так, 17 березня 2017 р. представник МЗС РФ М.Захарова на своїй сторінці в соціальній мережі (тобто, у приватному, а не в офіційному порядку, але це теж один зі шляхів створення альтернативної реальності) заявила, що це не лист, а заява, тобто, Янукович просто «заявив» про необхідність введення військ, і цей лист – не більше ніж крик відчаю. Він не реєструвався ні в російському парламенті, ні в адміністрації президента, ніде. Те, що після його появи Рада федерації Федеральних зборів Росії ухвалила рішення дозволити президенту Путіну ввести в Україну війська – це просто збіг. А Путін і сенатори цього листа не бачили і не читали, бо, бач, це – не лист, а заява. І Янукович, як пояснює Захарова, її написав, але нікому не показував.

Ця альтернативна реальність розбивається одним простим запитанням: як потрапив лист до постійного представника Росії в ООН В.Чуркіна і чому він демонстрував його на

засіданні Ради безпеки ООН? На це найкраще міг би відповісти сам Чуркін. Але він «дуже своєчасно» помер. І після його смерті Москві куди простіше створювати альтернативну реальність. Захарова не пояснює, як лист, що не реєструвався – увага – в жодній з російських офіційних інституцій, потрапив у розпорядження представника РФ в ООН. Але вона зауважує, що Чуркін зачитав його як «показову інформацію», тобто інформацію, яка, за словами Захарової не мала ніякого стосунку до порядку денного.

Однак сам Чуркін 3 березня 2014 р. не повідомив Раді Безпеки ООН, що лист Януковича жодного стосунку до порядку денного не має, а навпаки, наполягав, що продемонстрований ним документ підкріплює легітимність дій РФ на території України. Про те, що в листі, в якому Янукович звертається з проханням ввести війська на територію України, «насправді» такого прохання не міститься, Чуркін теж нічого не говорив. Як і про те, що про лист Януковича нічого не знають ні в адміністрації президента РФ, ні в російському парламенті. А лист же **Януковича – ніщо інше, як прямий доказ його зради та агресії Росії. Це в Москві чудово розуміють.**

І це, попри всі намагання, неможливо спростувати, тому що Росія сама показала цей документ. А показала тому, що на березень 2014 року повалення української влади і повернення до Києва «легітимного президента» Януковича на російських багнетах було для Кремля питанням усього кількох тижнів. А тепер російським чиновникам доводиться брехати, що листа начебто не було, після того, як вони самі сказали, що він був і продемонстрували його на весь світ. Тому лист стає «заявою», його демонстрація на засіданні Ради безпеки ООН – «інформацією, яка не має стосунку до порядку денного», а ті, хто говорить про існування документа, – «дезінформаторами». Так Москва на весь світ називає чорне – білим, а біле – чорним.

Чудовиська сну розуму влізли у свідомість російських громадян і почали з'їдати зсередини їхню психіку. Але Кремлю цього виявилось мало, він намагається створену ним альтернативну реальність поширити по всьому світу, у тому числі шляхом кібервійни. Не буде несподіванкою, якщо підозри щодо того, що у новій хвилі тероризму, яка виникла з появою

ІДЛ, присутній «російський слід», підтвердяться беззаперечними фактами.

Водночас не можна не відзначити, що Україна виявилася сама по собі вкрай вразливою перед обличчям агресора. Напередодні нападу на неї держава увійшла у стан глибокої системної кризи, що стала наслідком відсутності реформ і накопичення критичної маси проблем усередині країни. Її власна безпекова політика виявилася декларативною, а її воєнні, політичні, економічні та інформаційні сили – неспроможними виконувати покладені на них завдання. Негативним фактором стала і економічна, фінансова та транзитна залежність від РФ, яка так і не була подолана за всі роки незалежності.

Багато шкоди наробила Україні політика «багатовекторності», про яку йшлося в наших попередніх темах. Саме вона робила Україну буферною державою між двома світами – цивілізованим і «візантійським», яким є сучасний «руській мір», злий і підступний. Україна виявилася неспроможною приєднатися до дієвих союзів та безпекових систем, що дозволило б їй захиститися в умовах зовнішньої агресії. Реальним шансом вирватися з цієї ситуації була спроба здобути ПДЧ у НАТО на Бухарестському саміті Альянсу 2008 року, але Київ цю можливість утратив. І це сталося не тільки з-за гібридних дій РФ, яка активно використовувала проти ухвалення прийняттого для України рішення всю свою «агентуру впливу» в Європі, а й з-за того, що у тодішньої політичної еліти України не було єдності в цьому питанні. Тож Кремлю вдалося ізолювати Україну від НАТО на довгий час.

5. Використання дипломатичних засобів Російською Федерацією для прикриття гібридної війни проти України

Дипломатичне прикриття гібридної агресії стало характерною рисою дій РФ та її керівництва в цій агресії – як форма і важливий елемент ведення неоголошеної війни проти України.

Дипломатичну компоненту можна вважати ключовою серед сукупних дій російської агресії військового, економічного,

інформаційно-пропагандистського змісту. Вона виконує завдання максимального прикриття й нівелювання російської участі у цих діях проти нашої країни. Можна сказати, що російська дипломатія теж веде проти України свою гібридну війну. Дослідники виділяють такі її основні прояви:

- заперечення агресії РФ проти України;
- представлення агресії як внутрішньо-українського громадянського конфлікту;
- заперечення порушення норм міжнародного права та, відповідно, необхідності задіяння міжнародно-правових механізмів для припинення війни;
- фальсифікація фактів та дезінформація громадськості, використання засобів і методів пропагандистської війни;
- маніпулювання нормами та принципами міжнародного права;
- використання усіх форм тиску, погроз та шантажу при проведенні консультацій щодо врегулювання конфлікту, тощо.

З метою прикриття агресивних дій РФ (анексія Криму, бойові дії на Донбасі, збиття малайзійського авіалайнера тощо) її дипломати вдаються до прийому зміщення акцентів щодо подій та перекладання відповідальності за них на Україну. У російській пропаганді використовуються будь-які дипломатичні можливості та інформаційні приводи для донесення своїх власних ідеологічних меседжів та посилення свого інформаційного впливу. У численних заявах та коментарях голови МЗС РФ Лаврова та постпреда РФ в ООН і РБ ООН Чуркіна Кремль намагається спростувати власну відповідальність і не визнає своєї участі у злочинах.

Дуже важливе політичне та міжнародно-правове значення мало згадане нами вище схвалення 27 березня 2014 р. Генеральною Асамблеєю ООН переважною більшістю голосів резолюції 68/262 «Територіальна цілісність України». Також треба відзначити, що з початку російської агресії проти України відбулося більше 30-ти засідань РБ ООН, і РФ як постійний член цього органу, використовуючи право «вето», блокувала будь-які ініціативи України та її партнерів щодо врегулювання ситуації на Донбасі. Стало цілком зрозуміло, що це є неприпустимим, коли країна-агресор продовжує мати

такий інструмент впливу, як право «вето» у РБ ООН, але цей орган нічого не може з цим вдіяти саме через наявність у РФ такого права. Тож, якщо вести сьогодні ефективну боротьбу в РБ ООН неможливо, то Україні слід її перенести в Генеральну Асамблею і активно вести пошук союзників серед делегацій інших країн. Важливим кроком міжнародної спільноти у підтримці України було і те, що 21 березня 2014 р. усі 57 держав-учасниць ОБСЄ ухвалили рішення про відправку в Україну Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ (СММ). Вона продовжує свою роботу і понині.

Утім, РФ через свою агентуру застосовує все можливе, щоб блокувати в ОБСЄ та СММ всі їх рішення, лицемірно заявляючи при цьому, що «конфлікт на Сході України» (це вона так називає свою гібридну війну) треба врегулювати мирно згідно з Мінськими домовленостями. І це – лише невеличкий елемент мозаїки російського дипломатичного прикриття гібридної війни РФ проти України. Аналогічні підходи застосовуються і щодо трагічних подій, пов'язаних із збиттям улітку 2014 року малазійського авіалайнера, у чому РФ звинуватила і продовжує звинувачувати Україну. Для нашої країни є вкрай важливим, щоб міжнародне розслідування цієї катастрофи було доведено до логічного завершення і винуватці трагедії були притягнуті до відповідальності.

Ще одним прикладом дипломатичного прикриття РФ своєї агресії є її піврічне в січні – червні 2016 року головування в Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). За цей час нею були здійснені численні спроби підміни понять та намагання продемонструвати свою важливість для економічного співробітництва в ОЧЕС, незважаючи на порушення нею основ міжнародного права та принципів ОЧЕС, спрямованих на перетворення Чорноморського регіону в зону миру і стабільності.

Крім цього, делегація РФ у липні 2015 року покинула сесію Парламентської асамблеї ОБСЄ (ПА ОБСЄ) в знак протесту проти ухвалення двох резолюцій на підтримку України. У квітні 2014 року Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) призупинила право голосу російської делегації з-за анексії Криму і згодом кілька разів продовжувала призупи-

нення права голосу та закликала зберегти санкції проти РФ. У відповідь на останню жорстку резолюцію ПАРЄ Росія призупинила контакти з цією організацією, але водночас робить усе, щоб повернутися, не виконуючи при цьому умов резолюцій, ухвалених ПАРЄ.

Ще одним кроком, яким РФ підриває систему міжнародних відносин, стало те, що президент РФ на початку жовтня 2016 року підписав указ про призупинення дії угоди РФ із США про утилізацію плутонію. Так Російська Федерація стала другою країною в світі після КНДР, яка **фактично вдалася до ядерного шантажу**.

Отже, як бачимо, широкий спектр дипломатичних заходів РФ став складовою частиною загальної агресивної політики Росії щодо України, у тому числі анексії Криму та розв'язання війни на Донбасі.

Натомість українська дипломатія в умовах гібридної війни працює над досягненням наступних ключових цілей – закріплення позиції України щодо Криму і Донбасу в рішеннях міжнародних організацій, надання об'єктивної інформації про ситуацію на Сході держави та в Криму, підтримка міжнародної безпеки, забезпечення прав людини на окупованих територіях, допомога внутрішньо-переміщеним особам тощо.

Таким чином, **як бачимо, форми і методи «гібридної війни» в історичному плані завжди були актуальні, й Російська Федерація сьогодні їх застосовує проти України. Але при цьому змінюються умови та інструментарій їх практичної реалізації, що пояснюється як виникненням новітніх технологій, так і значно більш широким спектром способів їх реалізації. У цьому контексті більш коректно було б казати про «гібридні війни» як «війни нового покоління», або «війни нової генерації», про що наголошує у своїх дослідженнях президент американського Фонду «Потомак» Філіп Карбер. При цьому «гібридні війни» тісно пов'язані із застосуванням збройної сили і в багатьох випадках переходять у пряме збройне протистояння сторін.**

Директор Інституту стратегічних досліджень НАН Украї-

ни, академік В.П.Горбулін сказав такі слова: «Так чи інакше, вивчення «уроків історії» в Україні відбувається паралельно із самим перебігом історичних подій, а фахівцем з питань національної безпеки мимоволі стає майже кожен. Однак навіть світова гібридна війна рано чи пізно скінчиться. Зрозуміло, що перемоги у ній не буде. Як початок цієї війни важко зафіксувати у часі, так і її завершення не буде означено тріумфальними діями. Але ця війна вже багато що змінила у світі, створюючи власний «дизайн» його гібридизації. Продовжуючи «тримати український фронт» світової гібридної війни і розуміючи, що північний сусід завжди залишатиметься нашим сусідом, мусимо розмірковувати про майбутнє України. Яким би ми хотіли його бачити? Яким чином уже зараз, коли війну ще не закінчено, будувати своє майбутнє?..».

На цьому питанні, над яким пропонуємо подумати всім нам, ми виклад нашого матеріалу завершуємо.

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ

АВТАРКІЯ (від грецьк. **autarkeia** – *самозадоволення*) – політика самоізоляції, замкненого, самодостатнього господарювання, відокремлення держави від зовнішнього світу й відмова від економічних, політичних, культурних тощо зв'язків з іншими державами.

АВТОНОМІЯ (від грецьк. **auto** – *сам*, **nomos** – *закон*) – прагнення і здатність суб'єкта політики до самоврядування на підставі власного законодавства, до більшої самостійності в межах існуючого підпорядкування без остаточного відокремлення. Автономією називають право населення національно-територіальної одиниці самостійно визначати і здійснювати власний розвиток, управляти процесами суспільного життя.

АВТОРИТАРИЗМ (від грецьк. **autoritas** – *вплив, влада, наказ*) – державно-політичний режим, стиль громадського життя, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням, звуженням політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, строгою регламентацією їхньої активності, різким обмеженням прерогатив та повноважень представницьких установ.

АНЕКСІЯ (від лат. **annexio** – *привласнення*) – насильницьке приєднання, загарбання державою всієї або частини території іншої держави. Вважається грубим порушенням сучасних норм міжнародного права, зокрема принципу самовизначення націй.

АНКЛАВ – територія або частина території однієї держави, оточена з усіх боків територією іншої держави.

АСОЦІЙОВАНЕ ЧЛЕНСТВО (від лат. **associatio** – *сполучення, з'єднання*) – неповне, часткове членство держави, громадської організації, соціальної групи або особи в якомусь об'єднанні, що часто обмежується статусом спостерігача. А.ч. використовується як компроміс, коли хтось із суб'єктів політики не погоджується визнавати й дотримуватися зобов'язань, умов та вимог, передбачених угодою, але схильний брати участь у окремих програмах, діях тощо.

«БАЛКАНІЗАЦІЯ» – розвиток подій і міждержавних взаємин, коли в конфлікт між двома державами або народами втягуються сусідні і навіть віддалені держави.

БІЛІНГВІЗМ – функціонування двох мов для обслуговування потреб етнічного колективу і його окремих членів. Б. відрізняється від простого знання ще однієї мови нарівні з рідною і припускає можливість користування різними мовами в різних життєвих ситуаціях. Може бути використаний у зовнішній політиці проти національних держав, що прагнуть унезалежитися від колишньої імперії, під тиском мовної політики якої до того й сформувався Б.

ГЕГЕМОНІЗМ (від грецьк. **hegemonia** – *провід, керівництво, панування*) – у міжнародних відносинах означає переважання, панування, провідну роль якоїсь країни.

ГЕОПОЛІТИКА (від грецьк. **γη** – земля + **πολιτική** – *мистецтво управління державою*); політологічна концепція, що вбачає у політиці засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розмір території, наявність чи відсутність, обмеженість природних ресурсів, клімат, кількість населення. Існує класична геополітика та критична (постмодерна).

«ГІБРИДНА ВІЙНА» (гібрид /лат. **hybrida**/ – слово, яке використовується в багатьох областях для окреслення явища, обумовленого комбінацією щонайменше двох компонентів, які істотно відрізняються один від одного) – дії, пов'язані з використанням військових і невійськових інструментів в інтегрованій кампанії, мета якої – застати ворога зненацька, а потім унеможливити перехоплення ним ініціативи і отримання психологічної переваги. Для досягнення цієї мети широко використовується дипломатія, інформаційне прикриття, кібероперації, якомога довше приховується проведення військових операцій і розвідки в поєднанні з економічним тиском.

ГЛОБАЛІЗМ (від франц. **global** – *загальний, всесвітній*) – політична практика, зорієнтована на вирішення локальних суспільних проблем з урахуванням їхнього взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

ДЕКЛАРАЦІЯ (від лат. **deklaro** – *заявляю, сповіщаю*) – офіційне проголошення державою, політичною партією,

міжнародними, міждержавними організаціями головних принципів їхньої діяльності, програмних позицій, повідомлення про суттєву, принципову зміну в їхньому статусі.

ДЕМАРШ (від франц. **demarche** – *дія, виступ*) – заява, виступ держави, партії, політичних рухів, висловлена на адресу інших держав, органів влади, посадових осіб із висловленням підтримки, визнання, солідарності або ж, навпаки, осуду, протесту, розмежування в якомусь питанні.

ДЕНОНСАЦІЯ (від франц. **denouncer** – *повідомляти, розривати*) – повідомлення однією із сторін про відмову від виконання умов договору, що призводить до дострокового припинення його дії.

ДЕПОРТАЦІЯ (від лат. **deportation** – *вигнання, вислання*) – примусове виселення, переміщення з місця постійного проживання або навіть вигнання за межі держави особи чи групи осіб, навіть частини населення, які визнані правлячим режимом «соціально небезпечними», «небажаними».

ДІАСПОРА – перебування значної частини народу (етнічної спільноти) поза країною її походження.

ДИПЛОМАТІЯ (від грецьк. **diploma** – *аркуш, складений навпіл*) – діяльність урядовців та вповноважених посадових осіб щодо організації та здійснення зносин з іншими державами, міждержавними органами та міжнародними організаціями. Це мирна, ділова (на відміну від деструктивної, силової) форма розв'язання завдань зовнішньої політики держави, захисту її прав та інтересів за кордоном.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – обмеження або позбавлення певної категорії громадян за ознакою расової або національної приналежності, ознакою статі, релігійними і політичними переконаннями тощо.

ЕМІГРАЦІЯ – виїзд унаслідок тих чи інших причин громадян зі своєї держави.

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ – ідеологічна концепція, відповідно до якої провідну роль у розвитку сучасної цивілізації й культури відіграла Європа.

ІММІГРАНТ – іноземець, що прибув у будь-яку країну на постійне проживання.

ІММІГРАЦІЯ – складова частина міграції населення, що характеризується в'їздом в ту чи іншу країну.

КОАЛІЦІЯ (від лат. **coalitio**) – у міжнародних відносинах об'єднання держав, яке виникло не на засадах домінування когось із членів об'єднання, а за згодою та взаємними поступками, компромісами, на підставі балансу інтересів та рівноправності всіх партнерів.

КОЛОНІАЛІЗМ – політичне, економічне і духовне поневолення країн, як правило, менш розвинених у соціально-економічному відношенні.

КОМПЛІМЕНТАРНІСТЬ – взаємна симпатія/антипатія індивідів, що визначає розподіл на «своїх» і «чужих».

КОНВЕРГЕНЦІЯ – сходження, зближення.

КОМЮНІКЕ (від лат. **communicio** – *повідомлення*) – офіційне повідомлення про хід і підсумки переговорів між державними діячами чи повноважними делегаціями держав; узгоджена з усіма учасниками переговорів спільна заява про досягнуті результати переговорів, про розходження позицій і проблеми, які залишаються невирішеними.

КОНВЕНЦІЯ (від лат. **conventio** – *договір*) – угода, міжнародний договір з якогось одного спеціального питання, що визначає права і обов'язки держав у певній окремій галузі (наприклад, конвенції з морського права, із захисту авторських прав, з бактеріологічної зброї тощо).

КСЕНОФОБИЯ – вороже ставлення до іноземців і до всього чужого – мови, способу життя, стилю мислення тощо.

МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ – переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання.

МІЖНАРОДНІ САНКЦІЇ – колективні або односторонні примусові заходи, які застосовуються одними державами чи міжнародними організаціями до інших, що порушили норми міжнародного права. Можуть вживатися в односторонньому порядку, або на багатосторонній основі.

«МОДУС ВІВЕНДІ» (від лат. **modus vivendi** – *спосіб життя*) – у міжнародному праві це тимчасова угода, яка укладається сторонами, коли обставини не дозволяють досягти постійного або довготривалого договору.

МОРАТОРІЙ (від лат. **moratorius** – *такий, що затримує, уповільнює*) – відстрочка, затримка набуття чинності, початку виконання якогось договору, зобов'язань або вимог, відкладання певних дій.

НАЙМАНЦІ – озброєні громадяни якоїсь держави, що беруть участь у бойових діях на території іншої держави на боці якоїсь із сторін без належних легітимних на те підстав. Міжнародними угодами й законами багатьох країн найманство кваліфікується як злочин. У разі полону на найманців не поширюється статус військовополонених.

НЕЙТРАЛІТЕТ (від лат. **neutralis** – *нічийний*) – міжнародно-правовий статус держави, яка не бере участі у війні, що її ведуть інші держави, зберігає з воюючими сторонами мирні відносини, не надає жодній з них якоїсь допомоги. Постійний Н. – політика невтручання у чужі суперечки, в боротьбу між собою інших держав чи сторін.

ОКУПАЦІЯ (від лат. **occupatio** – *загарбання, оволодіння*) – тимчасове захоплення збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої держави.

ПАРАФУВАННЯ (від франц. **paraphe** – *приписую, описую*) – попереднє підписання міжнародного документа уповноваженими особами, які брали безпосередню участь у його розробці. П. підтверджує тільки досягнуту згоду з предмета переговорів. Остаточної ж сили документу надає його ратифікація (див. **РАТИФІКАЦІЯ**).

ПРИТУЛОК ПОЛІТИЧНИЙ – надання державою можливості уникати переслідування на її території особам, які є громадянами інших держав, якщо вони зазнають утисків у себе вдома через їхні політичні погляди, позиції чи дії.

ПРЕВЕНТИВНА ДИПЛОМАТІЯ – це використання дипломатичних методів для попередження виникнення суперечок, попередження переростання їх у збройний конфлікт, якщо він виникає, і, у разі невдачі, попередження розширення збройного конфлікту.

«**ПРОЗОРИ КОРДОНИ**» – метафоричне позначення певної умовності кордонів між членами СНД, демаркація яких спочатку не супроводжувалася впровадженням таких неодмінних ознак будь-якого державного кордону, як контрольно-пропускні пункти, митниці, торговельні квоти тощо, а здійснювалася головним чином для територіального розмежування повноважень органів влади різних суб'єктів СНД. Це кордони, які не заважали пересуванню й спілкуванню людей, здійсненню гуманітарних та господарських зв'язків.

ПРОЛОНГАЦІЯ (від лат. **prolongo** – *продовжую*) – продовження терміну чинності договору, угоди.

ПРОТОКОЛ (від грецьк. **protokollon** – *перший /аркуш/*) – 1) одна з назв міжнародного договору, рішення міжнародної конференції; 2) сукупність загальноприйнятих у міжнародних відносинах правил, які визначають порядок здійснення різноманітних дипломатичних актів, форми зносин між дипломатами та керівними державними діячами різних країн.

РАТИФІКАЦІЯ (від лат. **ratus** – *затверджений*) – затвердження верховним представницьким органом державної влади міжнародного договору,, який після цього набуває юридичної сили для цієї держави.

РЕПАТРІАЦІЯ (від лат. **repatriatio** – *повернення на батьківщину*) – повернення до держави її громадян, що з якихось причин раніше її покинули: військовополонених, біженців, емігрантів (з поновленням у правах громадянства, якщо вони були його позбавлені).

САММІТ (від англ. **summit conference**) – двосторонні або багатосторонні міждержавні переговори на найвищому рівні представництва – за участю глав держав чи глав урядів.

СЕПАРАТИЗМ – соціально-політичні й ідеологічні устремління до відділення однієї частини держави від іншої.

СЕПАРАЦІЯ – відділення, поділ на складові частини.

ТИТУЛЬНИЙ ЕТНОС – народ, що дав найменування тому або іншому національно-державному утворенню.

УЛЬТИМАТУМ (від лат. **ultimus** – *найостанніший*) – у міжнародних відносинах це дипломатична нота з категоричною вимогою однієї держави до іншої про виконання у визначений термін певних дій або про утримання від них, супроводжувана погрозою застосування санкції.

ХОЛОДНА ВІЙНА – глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, та США, країнами Західної Європи і їх союзниками – з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х років, призвела до розпаду СРСР та переросла в сучасне протистояння між РФ та Заходом.

ОСНОВНА ЛІТЕРАТУРА З КУРСУ

- Брайчевський М.** Біля джерел слов'янської державності / М. Брайчевський. – К. : Наукова думка, 1964. – 356 с.
- Борисова О. В.** Зовнішня політика України : [навч. посібник] / О. В. Борисова. – Луганськ : Вид-во «ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2010. – 320 с.
- Борисова О. В.** История Украины XX века / О. В. Борисова, Е. П. Слепченко. – Ч. 1 (1917 – 1953). – Луганск : Глобус, 1994. – 326 с.
- Віднянський С. В.** Україна в Організації Об'єднаних Націй : 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов; НАН України, Ін-т історії України, М-во закордон. справ України, Всеукр. асоц. сприяння ООН. – К. : Генеза, 2006. – 238 с.
- Віднянський С. В.** Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 32–51.
- Війни і мир**, або «Українці – поляки : брати / вороги, сусіди» / за заг. ред. Л. Івшиної. – 2-ге вид. – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2007. – 560 с.
- Воссоединение Украины с Россией.** Документы и материалы в 3-х т. – Т. 2. – М., 1954. – С. 118–120.
- Всеобъемлющая международная безопасность:** Международно-правовые принципы и нормы : *Справочник* / Агаев Э. Т., Аласания Т. Г., Ашавский Б. М. и др. – М. : Междунар. отношения, 1990. – 327 с.
- «Гібридні війни» Росії.** Це принципово новий підхід чи застосування по-новому старих технологій? // <http://bintel.com.ua/uk/article/hybrid-2/>
- Голобуцкий В. А.** Дипломатическая история освободительной войны 1648–1654 гг. / В. А. Голобуцкий. – К. : Госполитиздат, 1962. – 360 с.
- Голубенко П.** Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко; Вступна стаття Івана Кошелівця; Науково-дослідний інститут імені О.Ольжича. – Нью Йорк : Українське слово, 1987. – 551 с.

- Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К. : МП : «Райдуга», Львів : [б.в.], 1990. – 524 с.: іл.
- Васильєва-Чекаленко Л. Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.) : [навчальний посібник] / Л. Д. Васильєва-Чекаленко. – К. : Освіта, 1998. – 176 с.
- Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу / Д. Геген / Пер. з фр. Г. Козлов, С. Серета. – К., 1995. – 116 с.
- Дергачев В. А.* Геополітика / В. А. Дергачев. – К. : ВИРА-Р, 2000. – 448 с.
- Дорошенко Д.* Нарис історії України : у 2-х тт./ Д. Дорошенко. – Т. 1. – К. : Глобус, 1991 р. – 238 с.
- Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель / Пер. з фр. Є. Марічева. – К. : Основи, 1995. – 903 с.
- Енциклопедія українознавства.* – Львів, 1993. – Т. 1. – 289 с.
- Заставний В.* Українські етнічні землі / В. Заставний. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
- З історії української дипломатії* : наук. розвідки істориків / Ужгород. нац. ун-т, Каф. історії України. – Перечин : ТУР-прес, 2006. – 142 с.
- Зленко А.* Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен / А. Зленко. – Харьков : Фолио, 2004. – 559 с.
- Іванов С.* Олександр Турчинов: «Оголошую мобілізацію, а мені партнери кажуть, що я провокую росіян» / С. Іванов. – Ч. 1 // http://sensor.net.ua/resonance/429017/aleksandr_turchinov_mu_ponimali_cho_mayidan_zakonchitsya_krovu.
- Іванов С.* Олександр Турчинов: «Оголошую мобілізацію, а мені партнери кажуть, що я провокую росіян» / С. Іванов. – Ч. 2 // http://ua.sensor.net.ua/resonance/429784/oleksandr_turchynov_ogoloshuyu_mobilizatsiyu_a_meni_partnery_kajut_scho_ua_provokuyu_rosiyan.
- Камінський А.* Вступ до міжнародних відносин : курс лекцій / А. Камінський. – Львів : Світ, 1995. – 144 с.
- Конституційні акти України. 1917 – 1920:* Невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк; Львів, 1993. – 685 с.

Крушинський В. Ю. Міжнародні відносини та світова політика. 1945–1980 : [навчальний посібник] / В. Ю. Крушинський. – К. : Либідь, 2007. – 172 с.

Кучменко Е. М. Історія міжнародних відносин першої половини ХХ ст. : (іст.-політ. есе) : [у 2 ч.] / Е. М. Кучменко, Б. А. Кучменко. – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – Ч. 1. – 371 с.

Кучменко Е. М. Історія міжнародних відносин першої половини ХХ ст. : (іст.-політ. есе) : [у 2 ч.] / Е. М. Кучменко, Б. А. Кучменко. – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – Ч. 2. – 388 с.: табл.

Літопис Руський. За Іпатським списком переказав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – 589 с.

Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_158

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980 – 2000 роки) : [підручник] / Л. Ф. Гадуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К. : Либідь, 2001. – 624 с.

Овсій І. О. Зовнішня політика України. Від давніх часів до 1944 року : [навчальний посібник] / І. О. Овсій; М-во освіти і науки України. – 2-ге вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2002. – 240 с.

Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів, 1991. – С. 45–49.

Палютін М. П. Українсько-російські відносини : минуле і сучасність / М. П. Палютін. – Х. : Курсор. 2007. – 334 с.

Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 474 с.

Портніков В. Кремль не знає, що робити зі зверненням Януковича // Радіо Свобода. – <http://www.radiosvoboda.org/a/28377158.html>

Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РСФРР і Центральною Радою / О. Романчук. – К. : Знання, 1990. – 64 с.

- Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. – К. : «МП Леся», 2016. – 348 с.
- Сахаров А. Н.* Дипломатия Святослава / А. Н. Сахаров. – М. : Международные отношения, 1982. – 240 с.
- Світова гібридна війна: український фронт* : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К. : НІСД, 2017. – 496 с.
- Сергійчук В.* Іменем Війська Запорізького / В. Сергійчук. – К. : Україна, 1991. – 252 с.
- Снайдер Т.* Німеччина відповідальна перед Україною // Обозреватель | Общество. 5 июля 2017 года: <https://www.obozrevatel.com/society/76945-nimechchina-vidpovidalna-pered-ukrainoyu.htm>
- Снайдер Т.* Ви вступаєте у пакт Молотова-Ріббентропа // Обозреватель | Мир. 7 июля 2017 года: <https://www.obozrevatel.com/abroad/73148-vi-vstupae-te-u-pakt-molotovaribbentropa.htm>
- Стерчо П.* Карпатоукраїнська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 рр. / П. Стерчо. – Львів : За вільну Україну, 1994. – 288 с.
- Чекаленко Л.* Зовнішня політика України : підручник / Л. Чекаленко. – К., 2015. – 477 с.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 105 с.
- Шевчук В. П.* Історія української державності : [курс лекцій; навчальний посібник] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
- Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.
- Шекера І.* Міжнародні зв'язки Київської Русі / І. Шекера. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 204 с.
- Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків : [у 3 т.] / Д. Яворницький. – К., 1990. – К.: Знання, 1989. – Т. 1. – 596 с.
- Ясперс К.* Будущий мировой порядок / К. Ясперс // Век XX и мир. – 1990. – № 9. – С. 20–25.

Навчальне видання

БОРИСОВА Ольга Василівна

**ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА
УКРАЇНИ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

КУРС ЛЕКЦІЙ

Друкується в авторській редакції

Комп'ютерне верстання, дизайн обкладинки: *Трубак Ігор Миронович*

Підписано до друку 28.07.2017. Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетний. Гарнитура NewBaskervilleC. Фіз. друк. арк. 21,5. Ум. друк. арк. 20. Наклад 500.

ТОВ «Видавничий дім «Кондор»
03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31,

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5352 від 23.05.2017 р.

03067, м. Київ, вул. Гарматна, 29/31
тел./факс (044) 408-76-17, (044) 408-76-25

